НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

4.2003

Заснований у 1927 р.
Насильно припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Кримського НАНУ

КИЇВ–2003

ГОЛОВА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
АКАДЕМІК ОМЕЛЯН ПРІЦАК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Айбабін О.І.
Білецька І.П.
Бондаренко І.П.
Бубенок О.Б.
Гаркавець О.М.
Дашкевич Я.Р.
Кочубей Ю.М., *гол. ред.*
Курас І.Ф.
Матвєєва Л.В.
Онищенко О.С.
Приходнюк О.М.
Радівілов Д.А.
Рибалкін В.С.
Смолій В.А
Сохань П.С.
Скляренко В.Г.
Тищенко К.М.
Хамрай О.О., *заст. гол. ред.*
Черненко Є.В.
Черніков І.Ф.
Яценко Б.П.

Зав. ред. вид. відділом та відповідальний секретар *Олександр Литвин*
Літ. редактор *Світлана Круть*
Коректор *Наталія Адаменко*
Комп'ютерний набір *Юлія Дудка*
Комп'ютерний дизайн та макетування *Миколи Литвина*

Адреса редакції:
01001 Київ 1, вул. Грушевського, 4, к. 215
Телефони: головний редактор: (044) 228-76-52
редакція: (044) 235-42-71

© Інститут сходознавства НАНУ

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років XX ст. ***5***
Борділовська О.А. Соціальна стратифікація індуїстсько-буддійської імперії Харші ***26***
Бубенок О.Б. Политика монголов по отношению к аланам Золотой Орды ***35***
Завгородній Ю.Ю. Давньоіндійські твори в українських перекладах: 1870–1920-ті роки ***54***
Зелінський А.Л. Запровадження царського культу у птолемеївському Єгипті: мета, динаміка, результат ***63***
Печенюк І.С. Виготовлення населенням салтово-маяцької культури зброї ближнього бою (бойовий ніж, кинджал, шабля) ***71***
Пріцак Л.Д. Перша спроба Війська Запорозького укласти договір з Османською Портою в липні 1648 р. ***80***
Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні ***82***
Светлов А.Е. Военная история и военное дело средневековых кочевников Северного Причерноморья (VI–XII ст.) ***88***
Тортіка О.О. Військова справа протоболгарських племен Східної Європи у дохозарські часи (V–VII ст. н. е.) ***98***
Чувпило О.О. Міжнародні питання в діяльності Індійського Національного Конгресу (1914–1929 рр.) ***109***

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Алієва З.К. Він пройшов крізь серце А. Кримського ***116***
Бушаков В.А. Локалізація і хронологізація географічних об’єктів в історичній топонімії Криму ***121***
Rybalkin V.S. The Linguistic Legacy of al-Khalİl Ibn AĈmad (719–791) ***126***
Рыжих В.И. О правильности некоторых неправильных глаголов ***139***
Туранли Ф. Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови ***148***
Хамрай О.О. Зв’язок розвитку системи відмінювання з характером суб’єктно-об’єктних відносин в арабській мові ***156***

РЕЦЕНЗІЇ

Туранли Ф. AĆacan BeyoĆlu (Агаджан Бейоглу). *Tİrkmen Boylarčnčn Tarih ve Etnografyasč (Історія та етнографія туркменських етносів). –Îstanbul, 2000. –965 s.* ***163***

НАУКОВА СПАДЩИНА СХОДОЗНАВЦІВ

Мсерианц Л.З. Из прошлого итальянского востоковедение ***164***

Summaries ***173***
Наші автори ***176***

CONTENTS

HISTORY

Chernikov I.F. From the History of the Beginning and Development of Turkic Studies in Ukraine before the Middle of 30-th of the XX Century ***5***
Bordilovska O.A. Social Stratification of Hindu-Buddhist Harsha's Empire ***26***
Bubenok O.B. Mongols' Policy towards Golden Horde Alans ***35***
Zavhorodniy Yu.Yu. The Corpus of the Ukrainian Translations of Sanskrit Texts ***54***
Zelinskiy A.L. Implementation of the Royal Cult in Ptolemaic Egypt: Purpose, Dynamic, and Results ***63***
Pecheniuk I.S. Making of Close Combat Weapon by the Saltovo-Mayatska Culture Population (Battle Knife, Dagger, Sabre) ***71***
Pritsak L.D. The First Attempt of the Zaporozhian Host to Conclude a Treaty with the Ottoman Empire (July 1648) ***80***
Romanova O.O. The History of Development of Ancient Egypt Studies in Ukraine ***82***
Svetlov A.E. Military History and War Affair of the Medieval Nomads in the Northen Black Sea Region in the 6–12 centures A.D. ***88***
Tortika O.O. War Affair of the Protobulgarian Tribes of Eastern Europe at pre-Khazarian time (5–7 centuries A.D.) ***98***
Chuvpylo O.O. International Issues in Activities of the Indian National Congress (1914–1929) ***109***

PHILOLOGY

Alieva Z.K. He went through the Heart of A. Krymsky ***116***
Bushakov V.A. Localization and Chronologization of Geographical Objects in the Historical Toponymy of Crimea ***121***
Rybalkin V.S. The Linguistic Legacy of al-Khalİl Ibn AĈmad (719–791) ***126***
Ryzhykh V.I. About Regularity of Irregular Arabic Verbs ***139***
Turanly F. The Progress of the Turkish Script in the Context of the Development of Literary Language ***148***
Khamray O.O. Connection of the Case System in Arabic to Development of Relations between Subject and Object ***156***

REVIEWS

Turanly F. AĆacan BeyoĆlu (Агаджан Бейоглу). *Tİrkmen Boylarčnčn Tarih ve Etnografyasč (History and Ethnography of Turkmenistan Ethnoses). –Îstanbul, 2000. –965 P.* ***163***

SCHOLAR LEGACY OF ORIENTALISTS

Mseriants L.Z. From the History of Oriental Studies in Italy ***164***

Summaries ***173***
Our Authors ***176***

І.Ф.Черніков

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ТЮРКОЛОГІЇ В УКРАЇНІ ДО СЕРЕДИНИ 30-х РОКІВ XX ст.

Географічне, геополітичне і геостратегічне розташування України, особливості її історичного, економічного та культурного розвитку відчутною мірою сприяли досить жвавим і різнобічним взаєминам нашої Батьківщини з народами Сходу. Отже, цілком зрозумілий постійно зростаючий інтерес до цих народів, процес накопичення відомостей про них, а відтак виникнення на українському терені нової науки – сходознавства, або орієнталістики.

Відомий історик сходознавства А.П. Базіянц має рацію, коли стверджує, що дана наука охоплює не лише країни і народи зарубіжного Сходу, їхні мови, літературу, культуру, історію міжнародних відносин, а й частину власної вітчизняної історії, культури та науки[1].

Одним із найстаріших і, безперечно, плідних напрямків українського сходознавства справедливо вважається тюркологія, а конкретніше – туркологія. Саме ця наука вивчає і досліджує все про Туреччину та її населення – турків.

Роль і значення даної орієнталістичної дисципліни для України важко переоцінити. Патріарх українського сходознавства академік Агатангел Кримський (1871–1942) підкреслював: “Моя “Історія Туреччини” – це ж наполовину історія України”[2]. Адже незаперечний факт, що вже з кінця XV ст. турки-османи, завоювавши Балкани, все частіше вдаються до набігів на українські землі.

Тим часом не війни та інші конфліктні ситуації визначали основний зміст міжнародних відносин. Процес зближення і спілкування народів не могли зупинити жодні перешкоди. І в цьому контексті миротворча тенденція у взаємовідносинах України і Туреччини неухильно прокладала собі шлях і в багатьох випадках брала гору.

Цікаво, що зазначена миротворча, так би мовити, протурецька тенденція досить рельєфно простежується на прикладі дипломатичної діяльності низки українських гетьманів. Один із фундаторів Запорізької Січі Дмитро Байда-Вишневецький у середині XVI ст. шукав порозуміння з Туреччиною; великий гетьман України Богдан Хмельницький, особливістю східної політики якого було, без усякого сумніву, тюркофільство, припускав у певний історичний період укладення з Оттоманською Портою взаємовигідного військово-політичного союзу; його син Юрась Хмельницький, користуючись підтримкою султана, у кінці 70-х рр. XVII ст. був проголошений гетьманом і князем Сарматійським, за що повинен був схилити український народ до підкорення Туреччині; гетьман Правобережної України Петро Дорошенко у протиборстві з Польщею розглядав Османську імперію як свого стратегічного союзника, підписавши з нею 1669 року договір про турецьке покровительство, а український “гетьман в екзилі” Пилип Орлик не раз звертався до офіційного Стамбула з проханням про захист тих запорожців, що емігрували з України внаслідок Полтавської битви 1709 р., надання їм допомоги грішми та провіантом[3]. Цілком ймовірне припущення, що деякі з козаків, які згодом поверталися на Батьківщину, добре навчилися турецької мови. Мабуть, про одного з таких запорожців йшлося в донесенні на ім’я Київського генерал-губернатора (лютий 1742 р.) про рекомендацію на призначення козака Решетилівської сотні Полтавського полку Йосипа Литвиненка перекладачем при Турецькому послові[4]. І не випадково визначний український сходознавець, дослідник рідкісних, майже не розроблених тюркологічних проблем, доктор історичних наук, професор Ярослав Дашкевич назвав свою доповідь, виголошену на пленарному засіданні Міжнародної наукової конференції в Києві 14–15 травня 2002 р. (на жаль, матеріали цієї конференції ще не опубліковані) і присвячену взаєминам України і Туреччи-

ни в період, коли переважала стабільна тенденція до їхнього всебічного зближення і партнерства, – "Турецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні".

Уже у XVI – середині XVII ст. ст. торговельні контакти між обома країнами набули помітного розвитку. Важко переоцінити при цьому українсько-турецьку угоду за доби Б. Хмельницького, згідно умов якої купці з України отримували право вільно пересуватися турецькими територіальними водами[5]. І дійсно, українські купці з Києва, Ніжина і Полтави переважно у столиці Османської імперії – Стамбулі здійснювали найжвавіші комерційні операції, експортуючи борошно, ліс, мед, цукор. Водночас, за свідченням арабського мандрівника XVII ст. Павла Алеппського, до України, зокрема до Києва, з турецьких земель у великій кількості надходили оксамит, вовна, килими, маслини, мигдаль, рис, тютюн, шовк, коріння, парча, сап'ян, шафран.[6].

Цілком природньо, що біля витоків української тюркології могли стояти і справді стояли такі поважні прочани XVI–XVIII ст.ст., як чернець Варсонофій з Києва, ченці Чернігівської єпархії Сильвестр та Никодим, Іполіт Вишенський з Ніжина, які відвідали "вічне" місто на березі Босфору[7].

Визначна роль у цьому належала київському мандрівнику Василю Григоровичу-Барському (1701–1747)[8]. Провівши майже чверть століття у подорожі до країн Близького Сходу, Середземномор'я, Балканського півострова, в тому числі до Туреччини, він залишив нащадкам чотири томи своїх спостережень. У 1735–1739 рр. (під час війни Росії та Австрії проти Туреччини) В.Г. Григорович-Барський, перебуваючи на грецькому острові Патмос, зустрівся з настоятелем церкви при російському посольстві у Стамбулі, своїм краянином отцем Костянтином. Барського прийняв російський резидент (посол) О.А. Вешняков, який вручив фірман (указ) турецького султана, що надавав його власнику право безперешкодно пересуватися територією Османської імперії. Майже півроку перебував у столиці Туреччини В. Григорович-Барський. Характеризуючи його подорожні нотатки, варто зазначити, що скрупульозний, докладний і неупереджений виклад його особистих спостережень зробив свого часу даний твір цінним джерелом у вивченні історії, етнографії, географії, економіки Туреччини та інших зазначених вище країн[9].

Водночас Україну відвідували мандрівники з османської Туреччини. Серед них були освічені люди. Добре знаючи турецьку історію і культуру, вони виявляли пильний інтерес до сусідніх народів. Одним із таких був Евлія Челебі (XVII ст.) – автор широко відомих вражень "Книга подорожі" про українські та молдавські землі[10].

Важливу роль у справі систематичного ознайомлення з життям народів зарубіжних, у тому числі східних країн, відіграла заснована у 1632 р. Києво-Могилянська Академія (до кінця XVII ст. – "Київський братський Колегіум"), що стала одним із перших в Європі вищих навчальних закладів[11]. У зв'язку з цим привертають увагу філософсько-політичні трактати ректора Академії в 1657–1665 рр. Іоанікия Галятовського (помер у 1688 р.): "Лебідь зі своїми пір'ями з дарами божими..." (Новгород-Сіверський, 1679), "Альфабетум" (1681) "Алкоран Махометів" (Чернігів, 1683), у яких він "знайомить читачів з історією воєн з Туреччиною, військовим мистецтвом турків, розповідає... про мусульманську релігію і Мухаммеда"[12].

Становлять інтерес і такі факти: у середині XVII ст. відбувалося досить інтенсивне листування між професором Києво-Могилянської Академії Софронієм Почаським і відомим ученим, ректором Стамбульської християнської вищої школи Феофілом Коридалом. Останній надсилав свої наукові праці до Києва. Водночас частина студентів Київської Академії відряджалася до Стамбула з метою опанування турецької мови. До числа вихованців Києво-Могилянської Академії, які тією або іншою мірою мали відношення до орієнталістики, зокрема тюркології, слід віднести Максима Берлінського (1764–1848), що викладав в Академії "Всесвітню історію", Данила Самойловича (Сущинського) (1744–1806), одного з основоположників вітчизняної епідеміології, який багато зробив для боротьби з чумою у Туреччині та інших східних країнах, працював головним інспектором Чорноморської лікарської управи. Слід згадати Андрія Італійського (1743–1827). Киянин за народженням, лікар за професією, він у 1802–1806 рр. та у 1812–1816 рр. був Російським послом у Стамбулі. Діставши солідну підготовку у вивченні турецької та арабської мов,

Італійський приділяв велику увагу збиранню рідкісних східних рукописів. Стамбул не раз відвідував Костянтин Базілі (1809–1884), який разом з М.В. Гоголем був випускником Ніжинського ліцею. У 1839–1853 рр. він – генеральний консул Росії у Дамаску (Сірія тоді входила до складу Османської імперії). Учасник Паризького конгресу 1856 р. відомий ще як історик народів Близького Сходу та Балкан[13].

У зв'язку із заснуванням у Харкові місцевого колегіуму (1722 р.), а в 1805 р. – університету; у Києві в 1834 р. – університету, Рішельєвського ліцею у 1818 р. в Одесі (останній був прирівняний до вищих навчальних закладів) відбувався процес подальшого становлення української тюркології. До речі, зазначений Харківський колегіум, утворення, якого пов'язане з ім'ям Дмитра Кантемира (1673–1723), [відомого молдавського просвітителя й ученого, автора фундаментальної праці "Історія Оттоманської імперії", що деякий час жив у Харкові[14]], налічував у своїй бібліотеці низку рідкісних книг з орієнталістики. Серед них були, наприклад, такі: "Отче наш" – переклад багатьма мовами, у тому числі турецькою; "Турецько-арабсько-перський словник" у двох томах (Відень, 1675), "Латино-турецько-арабсько-перський словник", "Граматика турецької мови" (Відень, 1680), "Огляд подій східної історії від утворення світу" (Франкфурт-на-Майні, 1587), "Східна хроніка" (Париж, 1651)[15].

Що ж до розвитку тюркології у Київському університеті (XIX – початок XX ст.), то вона певною мірою була представлена в лекціях і наукових працях професора всесвітньої історії О.І. Ставровського (1809–1882), професорів-візантиністів В.С. Іконнікова (1841–1893), Ю.А. Кулаковського (1855–1919), Т.Д. Флорінського[16]. Ось як, наприклад, висвітлював Юліан Кулаковський драматичну обстановку перших днів завоювання турками Константинополя: "Турки мали вирішальний успіх у своїй боротьбі з імперією та тіснили Візантію з обох сторін... Негайно після взяття Константинополя Магомет II обложив Галату, генуезьку частину міста, зруйнував її стіни, пограбував будинки та майно мешканців, а їх самих продав у рабство або розігнав. Це було 2 червня 1453 року"[17].

Навіть тематика студентських праць історико-філологічного факультету свідчила, що серед них були такі, що присвячувалися Сходу, в тому числі Туреччині: "Походи турків на Візантію", "Наслідки підкорення Візантійської імперії турками для Європи в політичному відношенні", "Про порівняльне вивчення східних мов", "Становище християнства на Сході", "Торговельні стосунки Російської держави з Персією і Туреччиною в XVII–XVIII ст.ст." та ін.[18] Становить інтерес фрагмент із праці "Про вірменів Поділля": "Переселення вірменів у руські землі здійснювалось три рази. У перший раз – на початку XI ст. і тут запрошені руськими князями вірмени вступили в їх дружини. Друге переселення відноситься до XIII ст., коли вірмени були запрошені Галицьким князем Левком Даниловичем. Вірмени надали йому велику послугу, тому він розподілив їм маєтки та дозволив заснувати колонію поблизу Камінця... Третє і найбільше переселення відбулось не раніше 1331 р. У той час Вірменія відбивала нашестя турків. Маси вірмен рухались... на Північ"[19].

Я.Р. Дашкевич у багатьох своїх наукових працях, які нещодавно були перевидані та вийшли у світ як фундаментальне видання під назвою "Вірменія і Україна" (Львів – Нью-Йорк, 2001, 760 с.), досліджуючи історію міграції вірменів у Русь–Україну та з цих земель в інші держави, аналізує форми їх облаштування, особливості тамтешнього самоврядування. Автором зроблено аргументовані висновки про те, що велика міграційна рухливість вірменів обумовлена не лише політичними і релігійними факторами (йдеться, безперечно, також про турецьку загрозу), але викликана й економічними чинниками[20].

Безперечно, заслуговують на увагу архівні матеріали про відрядження професорів Київського університету, лікарів за професією С.П. Алфер'єва (1816–1884) і Ф.Ф. Мерінга (1822–1887) до Стамбула в 1856 р. з метою надання термінової допомоги у зв'язку з випадками захворювання серед місцевого населення на висипний тиф та про обрання згодом цих учених членами-кореспондентами Турецького медичного товариства[21]. А професори Київського університету: зоолог О.О. Ковалевський (1840–1901), ботаніки С.Г. Навашін (1857–1930) і І.Ф. Шмальгаузен (1849–1894), географ М.І. Андрусов (1861–1924) збагачували вітчизняну науку низкою важливих

відкриттів під час експедицій (кінець XIX – початок XX ст.ст.), що були проведені для вивчення фауни, флори, природних особливостей регіону Чорного, Мармурового та Середземного морів, який щільно примикає до узбережжя Туреччини[22].

На кафедрі всесвітньої історії Харківського університету завдяки діяльності професорів М.Н. Петрова та В.К.Надлера у 70-і – 80-і роки XIX ст. відчутно пожвавилася робота передусім у галузі викладання загальноуніверситетського курсу історії середньовічного Сходу, в рамках якого велика увага приділялася ранньому ісламу, Арабському халіфату, Османській Туреччині. "Цікаво, що виданий "Курс лекцій з всесвітньої історії"", автором якого був М.Н. Петров, "став першим у Росії посібником, з якого можна було отримати цілісне уявлення про історію країн Азії та Африки, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасністю"[23]. Безпосередньо з османістикою були пов'язані такі праці В.К.Надлера, як "Сербський народ та його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки XIX ст." та "Османські турки і балканські слов'яни у другій половині XIX ст."[24] Цінний вклад у вивчення кліматичних умов Малоазійського півострова вніс завідувач кафедрою географії Харківського університету професор А.М. Краснов (1862–1914), який встановив творчі контакти з турецькими науковцями[25].

Перспективним центром українського сходознавства, а відтак і тюркології, став регіон Північного Причорномор'я, де в кінці XVIII ст. виникли міста Одеса, Херсон та Миколаїв. Географічна близькість до Туреччини, цілком обумовлене перебування певних представників народів колишньої Османської імперії у зазначеному регіоні, предмети їхньої матеріальної і духовної культури – наочне тому підтвердження. Істотну роль в цьому відігравали зовнішньо-торговельні зв'язки. Як відомо, Одеса вже в ті часи мала статус "порто-франко", тобто міста, якому надавалося право безмитного експорту та імпорту товарів. А 7 січня 1818 р. у цьому місті почав функціонувати Рішельєвський ліцей – вищий навчальний заклад, що складався з гімназії та педагогічного інституту. До Ліцею входили фізико-математичне і юридичне відділення та Інститут східних мов (ІСМ). Останній проіснував до 1854 р. Згідно навчальної програми, передбачалося викладання таких предметів: всесвітньої історії (Азійські народи, Вавилонське царство, Держави в Малій Азії, Персія, Палестина, монголи, турки, Єгипет і Карфаген); загальної географії (Азійська Туреччина, Аравійський півострів, Персія, Індія, Китай, Японія, Африка)[26].

У розпорядженні ІСМ була спеціалізована бібліотека, що час від часу поповнювалася. Так, керівництво Казанського університету надіслало до Одеси рідкісні рукописи турецькою і перською мовами[27]. У 1839 р. завідувач бібліотекою Інституту В.В. Григор'єв (1816–1881) згодом відомий вітчизняний сходознавець (іраніст, турколог, арабіст) був відряджений на шість тижнів до Туреччини з метою придбання необхідних орієнталістичних книг. На виділену йому суму (500 крб.) тоді ж для бібліотеки ІСМ В. Григор'євим були придбані: літописи Наїм-ефенді, Субхі, Іззета та Васіфи, історичні твори Джевдета ал-Абрара і Джіхана Нюма, книги "Гюлістан", "Мааріф", "Меджнун ве Лейла" логіка ал-Бургана, граматика Кяфі[28]. Заслуговує на увагу і той факт, що кількість бажаючих вивчати, наприклад, турецьку, арабську та перську мови набагато перевищувала можливості Рішельєвського ліцею[29].

Благородством і самопожертвою відзначена діяльність лікаря, викладача Рішельєвського ліцею Артема Рафаловича (1816–1851), який був родом з Поділля. Перебуваючи у складі експедиції до Туреччини, Сирії, Єгипту, Алжиру і Тунісу, надісланою з метою вивчення вогнищ стійкого поширення холери і чуми, він багато зробив для подолання цих особливо небезпечних епідемічних захворювань. Водночас ученому пощастило зібрати цінні матеріали з етнографії, економіки, соціальної сфери народів зазначених країн Сходу. Перебуваючи в Стамбулі, а також в Ізмірі, Рафалович цікавився станом санітарно-лікувальної справи, підготував доповідь про навчальний процес у Галатасарайській медико-хірургічній школі в Стамбулі[30]. Доречно сказати також і про іншого вихованця Рішельєвського ліцею А.Рангаві, який, працюючи у Російському посольстві в Туреччині, робив переклади східних рукописів, брав участь в археологічних розкопках[31].

Значна кількість матеріалів сходознавчого, у тому числі тюркологічного, харак-

теру перебувала в ті роки у розпорядженні Одеського товариства історії й старожитностей, заснованого в 1839 р. Діяльність Товариства була спрямована на вивчення Північного Причорномор'я, воно мало нумізматичну колекцію, музеї, архіви рідкісних східних рукописів, видавало друкований орган – "Записки". До речі, В.В. Григор'єв не раз виступав на шпальтах цього видання. Із зазначених сходознавчих матеріалів товариства слід виділити "Грамоту турецького султана Мустафи III Константинопольському Вселенському патріарху Серафіму (1757 р.)" та "Опис документів турецькою мовою, що належали Одеському товариству історії та старожитностей"[32].

Заснування в Одесі 1865 року університету (тривалий час він називався "Новоросійським"), на превеликий жаль, не призвело до продовження орієнталістичних, зокрема тюркологічних, традицій, що були започатковані ще у Рішельєвському ліцеї. Головна причина полягала в тому, що заснований у 1855 р. Петербурзький університет (зокрема факультет східних мов при ньому) дуже потребував набутого потенціалу, досвіду та кадрового складу Інституту східних мов Рішельєвського ліцею. Проблема була вирішена природньо на користь Санкт-Петербурга. Інститут східних мов в Одесі було ліквідовано, а його керівник – В.В. Григор'єв переїхав до столиці[33].

Великим досягненням професора Одеського університету Ф.І. Успенського (1845–1928) стало заснування з його ініціативи у Стамбулі (1894 р.) (за сприяння турецької влади) Російського археологічного інституту, який функціонував протягом двадцяти років аж до початку І світової війни (1914 р.). Інститутом видавались "Известия Русского археологического института в Константинополе"[34]. У 1898 р. цей інститут відвідав професор Київського університету Юліан Кулаковський. В одному зі своїх листів додому він зазначав: "Побачив тут Успенського, він нещодавно повернувся з екскурсії та старанно працював, читаючи рукописи... Успенський обладнав Інститут чудовою бібліотекою..."[35] Архівні матеріали свідчать, що у 1902 р. керівництвом Київської духовної академії розглядалось питання про відрядження одного зі своїх професорів для проведення занять у Російському археологічному інституті у Стамбулі, а також про рішення ректора Харківського університету надіслати туди ж найновіші видання Харківського історико-філологічного товариства[36].

Ознайомленню з країнами Близького і Середнього Сходу, насамперед із сусідньою Туреччиною, безперечно, сприяло заснування у Херсоні 1834 року училища торговельного мореплавства, а в Миколаєві на початку 60-х рр. XIX ст. – штурманського училища, а ще набагато раніше, у 1803 р. – Чорноморського гідрографічного депо, у типографії якого виготовлялися мапи морських акваторій разом з необхідними поясненнями щодо проток, бухт тощо[37]. До речі, уродженець українського причорноморського міста Миколаєва, видатний учений-океанограф, адмірал С.О. Макаров (1848–1904) велику увагу приділив дослідженню протоки Босфор, особливостей її течій. З цією метою він протягом 1881–1882 рр. перебував у Стамбулі. Його наукова праця "Про обмін вод Чорного та Середземного морів" нагороджено премією Петербурзької Академії наук[38].

"Last but not least" ("Останнє за переліком, однак ні в якому разі не останнє за своїм значенням"). Йдеться насамперед про найстаріший в Україні Львівський університет, заснований ще 1661 р. То був час, коли безпосередня загроза турецької окупації Львова ставала все відчутнішою. Становище врятували героїзм мешканців міста та його захисні споруди – високі мури. Винятково тернистий шлях розвитку Університету (у 1773–1783 рр. навчальний заклад не функціонував) пояснюється тим, що галицькі землі довгий час входили то до складу Польщі, то до складу Австро-Угорщини, у міжвоєнне двадцятиріччя (1919–1939) вони знову становили частину Польської держави. Специфіку діяльності Львівського університету тривалий період здебільшого визначало протиборство двох кафедр: австрійської та польської історії. Лише у 1894 р. була заснована кафедра історії України, а на 1914 рік існували вже вісім українських кафедр. Варто назвати учених-українців, які читали лекції у Львівському університеті в кінці XIX – на початку XX ст.ст. Це історики Ісидор Шараневич (1829–1901), Степан Томашівський (1875–1930), Михайло Грушевський (1866–1934); філологи Яків Головацький (1814–1888), Омелян Огоновський (1833–1894), Олек-

сандр Колесса (1867–1945), Кирило Студинський (1868–1941), Іларіон Свенціцький (1876–1956) та ін.[39]

Тут варто хоча б стисло зупинитися на Львівському періоді діяльності Михайла Сергійовича Грушевського – першого Президента України, найвидатнішого державного і громадського діяча, вченого-історика, академіка. Цікаво, що виникненню інтересу в М.С. Грушевського до країн Сходу, безперечно, сприяло його навчання у Тіфліській гімназії на початку 80-х рр. XIX ст. Протягом майже двох десятиліть, з 1894 р. аж до початку першої світової війни, Грушевський очолював кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Тоді ж він активізував діяльність з підготовки й написання своєї основної фундаментальної праці – багатотомної "Історії України-Руси", яка побачила світ у 1898–1936 рр. Уже у своїй вступній лекції у Львівському університеті (вересень 1894 р.) Грушевський зазначив, що вважає "альфою і омегою" історичного процесу народ, і тільки він є єдиним героєм історії з його боротьбою, поспіхами і помилками[40].

Розглядаючи українсько-турецькі мирні взаємини як один із ключових чинників вільного й незалежного розвитку України, М.С. Грушевський приділив пильну увагу особі Дмитра Байди-Вишневецького, переконаного прихильника добрих відносин з Туреччиною: "...сам їздив туди, мабуть шукаючи способу, щоб Туреччина прийняла його під свою зверхність"[41]. І не провиною, а скоріше бідою Д. Вишневецького було те, що йому так і не вдалося започаткувати добросусідські взаємини між обома країнами. Більш того, ставши заручником інтриг та наклепів, Вишневецький був виданий турецькій владі та закатований до смерті. "Оповідали, – зазначається в "Історії України-Руси", що він скінчив життя, повішений на гак за ребро в Царгороді й висів так три дні... Султан турецький, повний здивування від хоробрості й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, обіцяючи всякі благодаті... Байда зневажає то все й іде на страшну смерть"[42].

Проте історія переконливо свідчить, що перші спроби миротворчої місії до султанської Туреччини, ініціатором якої виступав Дмитро Вишневецький, не були марними. М.С. Грушевським розгорнута справжня панорама українсько-турецького дипломатичного спілкування, що мала місце, особливо за доби гетьмана Богдана Хмельницького. Пік цих інтенсивних переговорів, – зазначає М.С. Грушевський – припадає на жовтень 1650 – березень 1951 рр., коли на Україну були надіслані султанські посли з різними виявами "ласки і поважання"[43]. На думку турецького султана Мехмеда IV (на престолі був протягом липня 1648–1687 рр.) та його великого візиря, досвідченого політика і дипломата Мехмеда – паші Кепрюлю, потрібно було рахуватися із запорізькими козаками, які під Жовтими Водами та Корсунем (кінець квітня – початок червня 1648 р.) завдали поразки регулярній польській армії. Офіційний Стамбул сподівався використати запорожців як реальну силу у своїх планах будь-що зберегти територіальну цілісність Османської імперії, а при нагоді навіть розширити свої володіння[44].

За свідченням австрійського резидента (посла) у Стамбулі барона Шмідта, в останні дні лютого – у перші дні березня 1651 р. гетьманську ставку у Чигирині відвідало вельми поважне Посольство Туреччини на чолі з Османом-Чаушем, яке вручило Богданові Хмельницькому султанську грамоту. У ній "у виразах пишних і гіперболічних" насамперед порівнювалася діяльність Б. Хмельницького з Месією, та повідомлялося, що турецький монарх розглядає українського гетьмана на такому ж високому рівні, як і "інших королів Християнських". Далі у грамоті говорилося, що Мехмед IV проголосив гетьмана Б. Хмельницького своїм князем з різними привілеями, але з обов'язком посилати своє військо, куди султан схоче і держати Чорне море безпечним і чистим від усяких нападів[45]. Як конкретизує М.С. Грушевський, "на знак своєї ласки і щедрості султан посилає при своїм листі парадну одіж і шубу соболину, котру доручає гетьманові прийняти і носити"[46].

А якою ж була відповідь Богдана Хмельницького? Великий гетьман України, загальновизнаний військовий лідер і полководець, будівничий української державності, яка відродилася в ході Визвольної війни, палкий патріот своєї Батьківщини, він був ще й видатним дипломатом свого часу. Добре обізнаний з особливостями турецької дійсності (у 1620–1621 рр. молодий Б. Хмельницький жив у Стамбулі на становищі

військовополоненого, де опанував основи розмовної турецької мови)[47] він, за визначенням сучасного українського історика-міжнародника Р.Г. Симоненка, "вміло маневрував у вирі зовнішньо-політичних хитросплетінь, прокладаючи шлях кораблю молодої української державності"[48].

За повідомленнями того ж барона Шмідта, Вселенський Константинопольський патріарх Партеній показав йому (Шмідту) лист Б. Хмельницького, з якого стало зрозумілим, що гетьман бажає скористатися турецькою допомогою лише з метою зміцнення свого становища проти Польщі. Зі свого боку патріарх надіслав гетьману і війську Запорізькому своє високе благословення на їхню боротьбу за православну віру. Одночасно він висловив радість, що завдяки Козацькому Посольству (у листопаді 1650 р. у Стамбулі перебувало Українське Посольство на чолі з Київським полковником Антоном Ждановичем) патріарх мав можливість безпосередньо спілкуватися з гетьманом[49].

Симптоматичною була оцінка позиції Б. Хмельницького, яку дав один з найстаріших ченців Кирилівського монастиря у Києві отець Гурій: "Гетьман відписав Турецькому цареві, що він його підданим досі не був, а надалі – як Бог дасть!"[50]

М.С. Грушевський, характеризуючи діяльність українських козацьких посольств у Туреччині під час Визвольної війни на прикладі Посольства на чолі з Антоном Ждановичем (листопад 1650 р.), зауважував, що гетьман "зав'язував зносини з патріархатом –зверхництвом української церкви, маніфестував свої зв'язки з ним і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти"[51]. Тут доречно сказати, що вченим-істориком М.С. Грушевським при висвітленні даного матеріалу було висловлено жаль з приводу браку оригінальних турецьких матеріалів, внаслідок чого довелося користуватись іншими, в даному випадку європейськими джерелами[52].

Що ж до розвитку сходознавства у Львівському університеті, академік Омелян Пріцак зазначає: "У 1920–39 рр. Львівський університет став центром польської орієнталістики (кафедри філології Близького і Далекого Сходу, індології). Там працювали: алтаїст-монголіст В. Котвич, іраніст Ю. Курилович, санскритист А. Гавронський... У 1939–41 рр. у Львівському університеті ім. І. Франка кафедру індології очолював С. Стасяк, доцентом був тюрколог Є. Завалинський, викладачем – індолог В. Шаян"[53].

Становленню вітчизняної тюркології, безперечно, сприяв неабиякий інтерес до сусідньої держави, що за Чорним морем, який виявляли найвидатніші діячі української літератури і мистецтва зокрема, Тарас Шевченко (1814–1861), Іван Франко (1856–1916), Леся Українка (1871–1913), Михайло Коцюбинський (1864–1913), Семен Гулак-Артемовський (1813–1873) та ін.[54]

Турецькі мотиви звучать у деяких поемах геніального Кобзаря ("Іван Підкова", "Гамалія", "Невольник"). Ці ж мотиви представлені і в ряді його творів живопису ("Богдан Хмельницький", "Дари в Чигирині" та ін.)[55]. Пером і пензлем Т.Г. Шевченко відтворив правдиві картини минулого: як захист національних інтересів України, її співвітчизників, так і тенденції до дружніх взаємин з турецьким народом.

Сюжети турецької дійсності відображені в поезії І.Я. Франка ("Задунайська пісня", "Аскольд і Дір під Царгородом") у поетичних перекладах ("З тюркської поезії", "Папа і султан"), у працях з фольклористики ("Пісня про Байду", "Батько продає дочку турчинові", "Брат продає сестру турчинові", "Турчин купує сестру-полонянку", "Уривки пісень про татар і турків")[56].

Прямуючи морями до Єгипту на лікування і повертаючись на Батьківщину, Леся Українка милувалася, як сама згадувала, сповненими "веселої метушливості" Стамбулом та Ізміром. Адже вона була знайома зі Сходом не з чуток, її перу належить особливий з її багаточисленних творів, а саме – підручник "Стародавня історія східних народів" (Катеринослав, 2-е видання, 1918. – 250 с.). У центрі уваги авторки нестримний розвиток людства на прикладі найстародавніших цивілізацій на Близькому і Середньому Сході (Єгипет, Месопотамія, Персія, Східне Середземномор'я) та у Південній Азії (Індія)[57].

До тюркської тематики однозначно належать оповідання М.М. Коцюбинського "У путах шайтана", "На камені", "Під мінаретами". Подорожуючи до італійського острова Капрі (1909 р.) він, опинившись у Стамбулі, з допомогою персонального гіда, за свідченням друзів, оглядав усе, що тільки можна оглянути за один день стоян-

ки пароплава у порту. “Що за дивне місто? – зазначив Коцюбинський у листі додому про Стамбул, – таку красу не легко відшукати”[58].

Дружнім українсько-турецьким стосункам присвячена широко відома популярна опера “Запорожець за Дунаєм” (1863 р.), автором якої є композитор і співак С.С. Гулак-Артемовський.

Унаслідок відомих подій 1917–1918 рр. в Україні, а саме: утворення Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки (УНР) – на політичній карті Європи народилася самостійна, незалежна Україна[59]. Симптоматично, що Туреччина негайно, без будь-яких умов офіційно визнала суверенну УНР і встановила з нею дипломатичні відносини.

Водночас з боку Українського державного керівництва була продемонстрована щира зацікавленість у налагодженні різнобічних стосунків зі сусідньою Туреччиною. У квітні 1918 р. Миколу Левитського (1880–1935), члена Центральної Ради, було призначено главою дипломатичної місії УНР у тодішній Турецькій столиці – Стамбулі[60]. Правда, на цій посаді М. Левитський пробув недовго. Його змінив Михайло Суковкін, який і вручив як Посол Української Держави (за доби гетьмана Павла Скоропадського) восени 1918 р. вірчі грамоти останньому Турецькому султану Мехмеду VI Вахідеддіну. Але найбільше поталанило на посаді Надзвичайного посла і Повноважного міністра України в Туреччині Олександрові Лотоцькому (1870–1939), визначному громадському діячеві, вченому, авторові відомих мемуарів “У Царгороді”, в яких знаходимо багато корисного не лише щодо питань дипломатичного порядку, а й цінні та повчальні екскурси в історію українсько-турецьких взаємин XVI – початку XX ст.ст.[61] Обіймаючи посаду Посла УНР у Стамбулі (січень 1919 – березень 1920 рр.), О. Лотоцький спромігся, як ніхто інший до нього, в найекстремальніших умовах сформувати сталий штат дипломатичного Представництва та налагодити його повсякденну працю. У Посольстві працювала перекладачкою і дочка Лотоцького Оксана, а його п’ятнадцятирічний син Борис був учнем у привілейованому Галатасарайському ліцеї Стамбула, де вивчав турецьку мову.

У центрі уваги Посольства серед першорядних для України завдань у галузі міжнародних відносин та зовнішньої торгівлі були й питання в сфері науки і культури.

У цьому зв’язку загальновизнаним центром у дослідженні й вивченні історії, мови і культури Туреччини стала заснована згідно наказу гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. Українська Академія Наук (УАН) у Києві[62]. А один з її фундаторів академік Агатангел Юхимович Кримський, без перебільшення, здобув славу велетня української і світової орієнталістики, зокрема тюркології. Повернувшись у липні 1918 р. в Україну та взявши участь у розбудові УАН, він протягом десятиріччя, аж до травня 1928 р., був її Неодмінним (ученим) секретарем, очоливши водночас Тюркологічну комісію та кабінет арабо-іранської філології, а з лютого 1930 р. і до початку 1934 року – Комісію з вивчення історії Близького Сходу. Чимало зусиль доклав А.Ю. Кримський, співпрацюючи із Всеукраїнською Науковою Асоціацією сходознавства (ВУНАС), будучи одним з керівників її Київського філіалу і членом редколегії часопису “Східний світ” – друкованого органу Асоціації.

Не менш плідною була діяльність ученого і на терені тюркологічних досліджень. Саме тоді, у 20-і роки, побачили світ такі його фундаментальні праці, як “Історія Туреччини”, “Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI ст.”, “Історія Туреччини та її письменства”, “Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402)”[63] та ін. До речі, як турколог, Агатангел Кримський переконливо заявив про себе, ще коли був професором Лазаревського інституту східних мов у Москві. У 1909–1910 рр. та в 1915–1916 рр. вийшли з друку його праці: “Из истории Турции (от основания государства до XVI в.)” Конспект лекций, “История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка”, нарис “История Турции” у книзі “Царьград”[64].

Концепція А.Ю. Кримського з проблем турецької історії в найбільш узагальненому вигляді знайшла своє відображення у вступі до “Історії Туреччини”. На думку вченого, Турецька держава привернула до себе всесвітній інтерес з тих часів, коли турки-османи, завоювавши країни Балканського півострова, а згодом оволодівши Царгородом і встановивши контроль над Середземним морем, перетворилися на безпосередніх сусідів чи не всіх народів

Європи[65]. Учений зауважує при цьому, що саме цьому "всеєвропейському періоду" історії Туреччини присвячена дана книга, яку видає Українська Академія наук. Новим у порівнянні з названими раніше його дослідженнями є використання на цей раз унікальних джерел і літератури, (здебільшого старовинних видань) з фондів Центральної бібліотеки УАН[66].

Крок за кроком розгортає А.Ю. Кримський панораму турецької історії, коли на рубежі XIII і XVI ст.ст. на півострові Мала Азія виник невеличкий емірат турків-османів, якому внаслідок безперервних завоювань протягом порівняно короткого часу судилося перетворитися на наймогутнішу світову державу – Османську імперію. Учений при цьому дійшов важливого висновку, що самі турки-османи в жодному разі не були "історичними піонерами", їх емірат лише замінив державу турків-сельджукідів Конійський султанат, що існував на Малоазійському півострові в XI–XIII ст.ст.[67]

Ученим названа низка причин, що обумовили той тріумфальний "турецький марш" по європейських країнах. Особливе значення мало створення регулярного війська яничарів (початок 60-х рр. XIV ст.). Укомплектоване здебільшого з числа полонених (у тому числі з юнаків слов'янського походження, яких примусили прийняти іслам, дали в руки зброю та прищепили дику ненависть до іновірців) постійне яничарське військо не раз демонструвало "войовничий дух і міць у боротьбі ... проти європейського лицарства"[68]. Турки також з успіхом використовували численні незгоди, чвари та міжусобиці, що панували у відносинах між європейськими державами в епоху середньовіччя. Не останню роль в їхніх перемогах відіграла певна ідеалізація східних чужинців широкими масами західноєвропейського населення. Після падіння Константинополя "проста міщанська людність Німеччини, – зазначає А.Ю. Кримський, – була повна ненависті проти своїх князів-визискувачів..."[69] Цей висновок ученого підтверджує свідчення відомого німецького проповідника Мартина Лютера, який говорив, що прості німці вважали за "краще бути під турком, а ніж під імператором та під князями"[70].

Визначну увагу А.Ю. Кримський приділив 20–60-м рокам XVI ст., тобто "золотому віку" султана Сулеймана I Кануні ("Законодавця"), якого в Європі називали Сулейманом "Великим" або "Пишним"[71]. То був час, коли Османська імперія досягла апогею своєї військової і державної могутності, займаючи велетенську територію від Гібралтара аж до Перської затоки та від Нільських порогів і до верхів'я Дунаю. А.Ю. Кримський аргументовано стверджує, що для слов'ян той історичний період становить особливий інтерес, оскільки Туреччина була тоді державою значною мірою слов'янською, в ній мова слов'янська визнавалася навіть напівофіційною. Що ж до українських невільників, яких тоді нескінченими масами доставляли у Туреччину, то їхній вплив на цю країну був безперечний[72].

Цілком природно, що вчений-сходознавець багато сторінок свого дослідження присвятив Україні, історичні землі якої (Галичина, Волинь, Поділля) час від часу потерпали з боку войовничих турків. А те, що Поділля на підставі турецько-польського мирного договору, підписаного у місті Бучач 5 жовтня 1672 р., деякий час навіть входило до складу Османської імперії на правах звичайного Каменецького пашалику[73], є неспростовним фактом. Так само неспростовним фактом залишається і категорична відмова офіційного Стамбула повернути захоплені українські землі. "Висока Порта не хотіла навіть слухати про будь-які територіальні поступки" свідчать польські дипломатичні документи[74]. "Ясно, – зауважує Агатангел Кримський, – що Україна не могла спокійно терпіти таке лихо, а повинна була чимось його одвертати"[75]. Вирішальну роль у захисті українських земель від спустошення відіграла героїчна боротьба козаків заснованої понад 500 років тому Запорізької Січі – "природних наступників старокиївського богатирства з його подвигами проти степовиків на пограничних билінних "заставах і засеках" богатирских"[76].

Багаточисленні представники підкорених народів, передусім слов'янських, становили невід'ємний компонент тодішньої турецької дійсності. "Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла"[77], – зазначає А.Ю. Кримський. А певна частина українських жінок-полонянок, кажучи словами кобзарської думи про Марусю Богуславку, "турчилися-бусурменилися для розкоші ту-

рецької, для лакомства нещасного”[78]. Однак вірогідно й те, що деякі бранки-українки ставали навіть турецькими султаншами. Йдеться насамперед про відому Роксолану (1505–1561), дочку православного священика з Галицького містечка Рогатина Настю Лісовську, що стала офіційною дружиною султана Сулеймана I Пишного, а відтак і законною султаншею і якій автор “Історії Туреччини” присвятив майже увесь параграф. І цей факт, за оцінкою А.Ю. Кримського, “важливий своїми політичними наслідками, дуже цікавий і з психологічного боку, а саме – що над тим недосяжно високим, мудрим володарем мала нечувано величезну силу його не так вродлива як розумна... жінка, яку європейці XVI ст. звали “Роксолана”, або “Росса”, а турки титулували “Хуррем – Султан” (“Радісна султанша”)[79]. Крім Роксолани, дружинами турецьких султанів Османа II (1618–1622) та Мустафи II (1695–1703) були також українки. Отже, Агатангел Кримський був першим дослідником, що вказав на “слов’янський характер” Туреччини XVI ст.[80]

Сталося так, що епоха найбільшого розквіту Османської імперії зробилася водночас передднем її неминучого занепаду. Агатангел Кримський мав рацію твердити, що правління Сулеймана Пишного дорого коштувало наступним турецьким поколінням[81].

Відображенням складних соціально-економічних і політичних процесів, що мали місце у Туреччині (XV–XVI вв.), стали антиурядові виступи, які очолювали шейх Бедреддін Сімаві та його учні Мустафа Берклюджe і Кемаль Торлак, чия проповідь про рівність усіх релігій, про рівність усіх громадських станів захопила широкі маси зубожілого простого люду, як мусульман, так і чужовірців[82]. Учений звертає увагу на різнобіжність, що існувала в європейській історіографії щодо точної дати зазначених антиурядових виступів. Так, австрійський історик Й. Гаммер, автор багатотомної “Історії Оттоманської імперії”, відносить час придушення бунтівників та страти їхнього ватажка Бедреддіна Сімаві на літо 1416 р. Німецький дослідник Й. Цінкайзен в “Історії Османської держави” стверджує, що як перша, так і друга події відбулися або одночасно, або, можливо, в 1418 р. чи у 1419 р. Його співвітчизник К. Брокельманн датує розправу над шейхом Сімаві 1415 роком, а на думку румунського тюрколога Н. Йорги, як початок, так і кінець опозиційних заворушень припадає лише на 1416 рік[83].

Щодо міжнародних відносин Османської імперії, то А.Ю. Кримський особливо виділяє подію, що сталася за доби Сулеймана I Кануні, і яка започаткувала економічну, а згодом і політичну залежність останньої від західноєвропейських держав. Йдеться про турецько-французький договір 1535 р., згідно з яким купцям із Франції у Близькосхідному регіоні надавалися щедрі пільги та привілеї. Надто важлива була для французів привілея – вільно плавати по всіх водах Турецької імперії – як морями, так і ріками, а для всіх інших європейських держав була спромога посилати туди кораблі та проводити торгівлю не інакше як під французьким прапором”[84]. Ученим характеризується значення даного турецько-французького договору не тільки і не стільки в економічному та політичному аспектах, а й у розвитку європейської орієнталістики. Вже через два роки після укладання договору молодий французький учений Г. Постель (“космополіт”, як він сам себе називав) приїхав до Стамбула з метою вивчення турецької та арабської мов, а в 1539 р., вже після повернення на батьківщину, першим став викладати курс східних мов як професор у Колеж де Франс. Відомі його тритомні дорожні нотатки “Про турецьку державу, або східні історії”[85]. Оскільки зазначений договір мав певні розділи, статті (латинською мовою – “капітул”), то його з часом почали називати “капітуляцією”, хоча тоді нічого нерівноправного в ньому ще не було. Лише згодом “капітуляції”, перетворившись на безстрокові міждержавні зобов’язання Османської імперії, набули принизливого, кабального характеру.

А.Ю. Кримський знайомить читача з досить суперечливим феноменом турецької дійсності XIV–XV ст.ст. – певною віротерпимістю до інших релігій і мов, незважаючи на тривалі широкомасштабні османські завоювання. Наводяться свідчення сучасників, наприклад, захопленого у полон одного трансильванця-католика (“мюльбахського студента”), про те, що турки зовсім не примушують відмовлятися від своєї релігії, а тих, хто це зробив, не дуже вже й шанують[86]. Далі згаду-

вався баварець Шильтбергер, який, потрапивши до Туреччини, розповідав, що у лікарнях міста Бурси, призначених спеціально для бідних, знаходять собі притулок жебраки, незалежно від того, чи мусульмани вони, чи християни, чи євреї[87].

Безперечно, заслуговує на увагу той факт, що султан Мехмед II, заволодівши Константинополем, надав місцевій єврейській общині такі ж релігійні права, як і сербам, грекам та вірменам[88]. Водночас, застерігаючи від надмірної ейфорії щодо цього, вчений зауважує, що в XV ст. турки ще не встигли перетворитися на тих нестерпних мусульман, бузувірів, ворогів інших релігій, якими вони стали пізніше[89]. Заслуга академіка Кримського полягає в тому, що він докладно проаналізував стан культури у Туреччині в XIII–XVI ст.ст. та охарактеризував її найяскравіших представників: поетів та письменників – основоположника класичної поезії Малої Азії Джелаледдіна Румі (1197–1273), його сина Веледа, поетів Юніса Емре, Ашіка-пашу, першу турецьку поетесу Мігрі Хатун (1456–1514), учителя ("устада") літературної школи епохи "Лале девре" ("Вік тюльпанів") Баки (1527–1600), поетів-ліриків Неджаті та Хіяли та ін; істориків –Джемалі, Алі Челебі (1541–1599), Са деддіна (1536–1589), Дженнабі (помер у 1590 р.), Латіфа Кастамунського (помер у 1546 р.); правників – араба Мухаммеда ібн-Ібрагіма Халебського (помер у 1549 р.) та курда Абу Сууда (1492–1574)[90]. Майстерно висвітлив Кримський і популярний персонаж турецького та всього східного фольклору Ходжу Насреддіна. Ученим уперше була висловлена думка, що багато з його жартівливих оповідань і анекдотів давно вже стали шедеврами народної творчості, все більш поширюються в Україні[91].

Дослідницька лабораторія великого українського сходознавства унікальна, вона заслуговує всілякого вивчення й осмислення. Насамперед, учений з глибокою повагою ставився до вірогідності кожного історичного факту, події, явища, не терпів він будь-якої неточності. Щодо поширеної в тогочасній історичній літературі версії, що нібито турецькому султану після завоювання ним Єгипту (1517 р.) був дарований сан "халіфа", тобто духовного повелителя усіх правовірних, Кримський висловився так: "І коли турецькі султани мають титул "халіфа", то з такого титулування ніяк ще не можна зробити висновок, що останній аббасідський єгипетський "халіф" Мютаваккиль III справді передав свої юридичні права турецькому султанові Селімові I Грізному... Коли б Мютаваккиль III справді урочисто передав султанові Селімові I Грізному свої халіфські права, та такий факт не міг би не зробити яскравого, міцного враження на думи й настрої мусульман, сучасних Селімові I, і не міг би не залишити по собі якогось сліду в істориків. А отже ж ми ніде у істориків XVI ст., чи то в османських, чи то в арабських, жоднісінької звістки про це не знаходимо..."[92].

Агатангел Кримський продемонстрував гідний наслідування приклад, як треба вивчати, зіставляти та використовувати джерела в дослідженнях. Так, у "Вступі до Історії Туреччини" він підготував фундаментальний історіографічний огляд різноманітних європейських джерел XVI ст. стосовно Туреччини. Про французького автора Ж. Буасарда, який вмістив у своїй "Історії Туреччини" неіснуючі султанські портрети, Кримський зазначав: "Портрет еміра Османа, засновника османської династії, є явна фікція, як не Буасардова, то тих людей, од кого Буасард дістав того портрета, адже напевне ніхто ніколи не малював Османової парсуни. Та й портрет пізнішого султана Мехмеда II Завойовника має в Буасардовій колекції хіба далеку схожість із тим образом, що намалював з натури талановитий італієць Джентіле Белліні"[93]. Вірно й те, що, хоча туркологічні праці А.Ю. Кримського пройняті його очевидною симпатією до Туреччини і турків, будь-яких відступів від історичної правди читач у них не знайде. Це насамперед стосується сповнених глибокого трагізму картин невільницьких ринків у Стамбулі та інших турецьких містах, звідки нещасних українських бранців продавали та перепродавали "...сарацинам, персам, індійцям, арабам"[94]. Учений ніби запитує: а чи не звідси тягнуться витоки української діаспори в країнах Сходу?

Що ж до дослідницького методу академіка А.Ю. Кримського, то у виданнях навіть 20-х рр. (а це вже був так званий "післяжовтневий" період) він у цілому продовжував дотримуватися добрих старих принципів і підходів з їх загальнолюдськими цінностями та пріоритетами. Адже ту-

рецькі султани у Кримського – це не лише найвищі представники пануючої османської еліти. В одному випадку – це Мехмед I Челебі (роки правління 1402–1421), що відрізнявся своєю "джентльменською, лицарською натурою та політичною мудрістю"[95]; в іншому – Баязід II Святий (роки правління 1481–1512), який "мав натуру дуже миролюбну, інтелігент, письменник, дервіш на царському престолі"[96]. Нарешті, "кровожерний" завойовник Селім I Грізний (1512–1520), хоч і він "мав дуже непогану літературну освіту, сам писав вірші, ще й перською мовою"[97].

Оскільки науковим працям А.Ю. Кримського часто-густо притаманна мова справжніх літературних творів (він відомий також як поет і письменник), то зрозуміло, чому його книги набули такої широкої популярності.

Найвидатніший український тюрколог й історик Євразії зі світовим ім'ям, засновник і перший директор Інституту сходознавства НАН України, академік Омелян Йосипович Пріцак у передмові до 2-го видання "Історії Туреччини" Агатангела Кримського (Київ–Львів, 1996 – 288 с.) зазначає, що ця "праця унікальна у своєму жанрі, і тюркологи-історики могли б багато з неї навчитися..." Однією з типових прикмет його наукових праць є велика увага до східних, слов'янських та західних джерел. "Жоден із нових істориків Османської імперії не мав такої функції у названих літературах, як Агатангел Кримський"[98]. І далі Омелян Пріцак відзначає: "найунікальнішим, досі не перевершеним внеском Кримського в історіографію Османської держави є використання слов'янських джерел: сербських, болгарських, українських, російських та польських. Взяти хоча б ... характеристику слов'янського, власне українського, елементу у державі Сулеймана Пишного та роль українки Роксолани (Хуррем Султан) у турецькій історії. Як бачимо, "Історія Туреччини" Агатангела Кримського – це твір, що унікально поєднав у собі знання і досвід багатьох наукових дисциплін, зокрема арабістику, іраністику, тюркологію, славістику та західноєвропеїстику"[99].

Водночас О.Й. Пріцак зауважує, що А.Ю. Кримський був сином своєї доби, тому природно, що його ставлення до турків зумовлено стереотипами, поширеними тоді в європейській науці. "Студентам турецької історії також треба бути свідомим того, що деякі твердження Агатангела Юхимовича не відповідають рівню нашого знання"[100]. Це стосується, наприклад, його характеристики османського "тімара" (земельного наділу) як спадкового, а також Кримського ханства як винятково "слухняного васала Порти".

«Будемо сподіватися, – підкреслює Омелян Йосипович, – що перевидання цієї першої україномовної "Історії Туреччини" Атагангела Кримського, що так гідно репрезентувало свого часу українську сходознавчу науку, буде стимулом для написання наступної подібної історичної праці сучасними українськими сходознавцями»[101].

У лютому 1930 р. з ініціативи академіка А.Ю. Кримського у системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) (таку назву набула з 1921 р. Українська Академія наук) була утворена Комісія для вивчення історії Близького Сходу (КВІБС).

Значну увагу КВІБС приділяла тюркологічній проблематиці, про що свідчать підготовлені її співробітниками такі праці: "Боротьба за Чорне море", "Історія Туреччини у західноєвропейській літературі", "Румунський орієнталіст Ніколає Йорга як історик Туреччини", "Україна за турецькими й татарськими джерелами". "Українсько-турецькі відносини у XVII ст.", "Україна у творах турецьких письменників", а також актуальні на той час розробки: "Молодотурецька революція 1908 р.", "До 10-річчя Лозаннської міжнародної конференції 1922–1923 рр." (її підсумком, як відомо, став мирний договір між західними державами і Туреччиною, що знаменував дипломатичну перемогу та широке зовнішньополітичне визнання останньої[102]). До числа першочергових завдань КВІБС також належали: систематичне видання орієнталістичних щорічників, складання покажчиків східних джерел і літератури, організація семінарів з вивчення східних мов (турецької, арабської та перської), історії, економіки й культури країн регіону. Окремо планувалося видати такі тематичні збірники: "Україна і Схід", "Студії з історіографії Сходу", "Студії з історії Туреччини", "Студії з Криму"[103].

Безперечним був внесок у розвиток української тюркології таких членів КВІБС,

як Т.І. Грунін (1898–1970), В.В. Дубровський (1897–1966), В.М. Зуммер (1885–1970), Т.Г. Кезма (1882–1958), а також наукового співробітника ВУАН О. Рябініна-Скляревського.

Слід зазначити, що Тимофій Грунін до утворення КВІБС працював на посаді штатного співробітника Тюркологічної комісії Історико-філологічного відділення ВУАН, був активним діячем ВУНАС, на замовлення якої та під її грифом видав перший в Україні навчальний посібник "Турецька мова, елементарна граматика та новий альфабет" (Харків, 1930). Його перу належать також публікації на сторінках "Східного світу" та інших республіканських та союзних періодичних видань[104].

Визнаним фахівцем з проблем українсько-турецьких взаємин, так само як і відносин України з країнами Близького Сходу, знавцем і перекладачем українською мовою творів відомого турецького письменника Омара Сейфеддіна був Василь Дубровський[105]. І в наші дні викликають інтерес деякі його міркування та висновки. Наприклад, про тюркофільство Богдана Хмельницького, про "особливі" стосунки гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка з офіційним Стамбулом[106]. "Міцні зв'язки з Туреччиною, які зав'язав був П. Дорошенко, – говорилося в одній зі статей В. Дубровського, – спричинилися до того, що султан Мехмед IV зробив великий похід на Україну проти Польщі, завоював Поділля, взяв Кам'янець... Бучачська угода, що сталася внаслідок цієї військової кампанії, була моментом найвищого успіху спільної українсько-турецької дипломатії й стратегії... Ми бачимо, що серед строкатих заплутаних подій другої половини XVII ст. на кожному кроці активно в них вмішувалась владна рука Стамбула"[107]. Заслугою В. Дубровського була також його ініціатива щодо розробки державних архівів Туреччини, у фондах яких й понині зберігаються унікальні матеріали з української історії XV–XVIII ст.ст. "Справа використання архівного фонду Туреччини дуже важлива як для нас, так і для турків. І ми, і вони зацікавлені у науковому вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріалу"[108].

Про потребу використання турецьких архівних матеріалів, які стосувалися України, свідчить також лист О. Рябініна-Скляревського від 9 грудня 1928 р. на адресу керівництва ВУНАС. Автор листа повідомляв, що зацікавився долею тих українських козаків, які після зруйнування Катериною II Запорізької Січі (1775 р.) з дозволу султана Абдул-Гаміда I переселилися у тодішні турецькі володіння – район Сілістри (сучасна Болгарія), заснувавши там Задунайську Січ. Причому султанською адміністрацією було надано право козакам обирати своїх кошових отаманів та інших посадових осіб козацької ієрархії[109]. У листі містилося прохання до ВУНАС сприяти отриманню з турецьких державних архівів копій султанських фірманів (указів) про затвердження обраних задунайськими козаками своїх начальників[110].

Рідкісною професією мистецтвознавця-тюрколога майстерно володів В.М. Зуммер, уродженець селища Тальне на Уманьщині, випускник Київського університету. У 20-і роки він діяльно співробітничав з ВУНАС, водночас бувши завідувачем кафедрою історії мистецтв Азербайджанського університету[111]. Автор низки праць з питань образотворчого мистецтва тюркських народів[112]. Цікаво, що одна з його доповідей, підготовлена на замовлення історико-етнологічного відділу ВУНАС, присвячувалася "золотому сторіччю" (XVI ст.) в історії культури Туреччини, коли завдяки видатному турецькому зодчому Коджі Сінану (греку за походженням) були споруджені справжні шедеври архітектури, зокрема мечеті у Стамбулі: "Баязідіє" (на честь Баязіда II), "Сулейманіє" (на честь Сулеймана Пишного), "Шах-заде" (у пам'ять про загиблих синів останнього) та в Адріанополі – мечеть "Селіміє" (на честь султана Селіма II – сина славнозвісної Роксолани)[113]. І не випадково один з найближчих соратників Мустафи Кемаля Ататюрка прем'єр-міністр Туреччини Ісмет Іненю, відвідавши Київ наприкінці квітня 1932 р. і ознайомившись з діяльністю ВУАН, заявив: "Я дуже зворушений теплою зустріччю тут, у стінах вищого наукового центру України. Повернувшись до Туреччини, я розповім про ту величезну творчу роботу, яка проводиться на Україні, зокрема про роботу вашої Академії наук..."[114].

Неординарними рисами відзначений творчий портрет Тауфіка Кезми – видатного українського сходознавця, професора Київського державного університету імені

Т.Г. Шевченка[115]. Араб за походженням з Дамаска (Сирія до І світової війни була складовою частиною султанської Туреччини), Т. Кезма у чотирнадцять років за стипендією Російського Православного Палестинського товариства став навчатись у Київській духовній семінарії, а після неї пройшов курс навчання у Київській Духовній Академії. Закінчив її зі ступенем доктора богослов'я. З кінця 1907 р. у Київському університеті Св. Володимира, а з 1913 р. – у Київському комерційному інституті почалася його трудова діяльність як викладача арабської і турецької мов. Ці ж мови Т. Кезма викладав і в Близькосхідному інституті, заснованому Є.Д. Сташевським (1874–!938) і І.Л. Бабатом в Києві навесні 1918 р. і реорганізованому у 1920 р. в Інститут зовнішніх зносин. Т. Кезма у співавторстві з В.С. Щербиною як упорядник-укладач підготував "Збірник турецьких оповідань та приказок зі спеціальним до них словником" (російською мовою). Видання використовувалося як навчальний посібник для студентів. Знання Т. Кезмою турецької мови високо оцінював А.Ю. Кримський: "Говорить по турецькій вільно, але з типовою арабською вимовою"[116]. У 20-і роки Т. Кезма одночасно з викладацькою займається і науковою роботою, працюючи у Кабінеті арабо-іранської філології, а з 1926 р. до 1930 р. – у Тюркологічній комісії ВУАН[117].

У контексті даної розповіді скажу від себе. Мені дуже пощастило, коли студентом факультету міжнародних відносин Київського університету (1949–1954) бачив на власні очі, як Тауфік Гаврилович працював зі своїми учнями в аудиторіях Університету. Серед них були тодішні студенти: Юрій Кочубей (нині визначний арабіст і тюрколог, історик сходознавства і не менш визначний дипломат – Надзвичайний і Повноважний Посол), Анатолій Кисіль (був дипломатом), Володимир Левський (згодом кандидат історичних наук, доцент, викладач у київських вузах). Дуже шкодую, що мене там не було. Однак, коли у листопаді 1957 р. автора цих рядків було прийнято до аспірантури Інституту історії АН УРСР (спеціалізація – історія Туреччини), виникла гостра потреба у вивченні турецької мови. Мені порадили звернутися до Т.Г. Кезми. Пам'ятаю, як розшукав на Андріївському узвозі його скромну квартиру. Однак її господар на той час був тяжко хворим і навіть не вставав з ліжка. Звичайно, мріяти про будь-які уроки з турецької мови було вже нереально. Але зустріч все-таки відбулась. Дізнавшись, що в роки Великої Вітчизняної війни мене було евакуйовано до Узбекистану, де протягом трьох років я вивчав у середній школі узбецьку мову (використовував, наприклад, підручник С.Е. Паластров. Ўзбек тили ўкиш китоби – Тошкент, 1941), Тауфік Гаврилович заспокоїв мене і водночас підбадьорив, оскільки узбецька мова належить до групи тюркських мов, що певною мірою близькі до турецької. Він порекомендував звернутися до навчальних посібників – самовчителів турецької мови. Серед них: Г. Егличка. Практическое руководство для изучения турецкого языка. – Москва, 1908, та Ш.С. Айляров. Учебник турецкого языка. Под редакцией В.А. Гордлевского. – Москва, 1954.

І дійсно, попрацювавши певний час за цими навчальними посібниками (здебільшого користувався підручником Ш.С. Айлярова для опанування турецької мови, заснованої на латинському алфавіті), у подальшому я міг з допомогою словника залучити до тексту своєї кандидатської дисертації матеріали деяких турецьких видань. На превеликий жаль, ця перша зустріч з Т. Кезмою стала останньою. Стан його здоров'я дедалі погіршувався і 9 квітня 1958 р. вченого не стало. Але й досі з величезною вдячністю пам'ятаю ту доленосну зустріч з найблагороднішим Тауфіком Гавриловичем Кезмою.

Говорячи про орієнталістичні структури в Україні 20-х років XX ст., слід насамперед назвати Всеукраїнську наукову Асоціацію сходознавства (ВУНАС), яка була заснована і функціонувала з центром у Харкові, тодішній столиці УСРР, та філіалами в Києві та Одесі протягом 1926–1931 рр. У складі її політико-економічного відділу була спеціальна Турецька підсекція, на курсах східних мов у Харкові, Києві, Одесі вивчалася турецька мова, а тематика, пов'язана з Туреччиною, становила найважливіший напрямок у матеріалах журналу "Східний світ"[118]. Цікавою і повчальною була подорож до Туреччини (з 2 листопада 1928 р. по 7 січня 1929 р.) делегації ВУНАС, до складу якої увійшли: історик та правник О.М. Гладстерн[119], економіст О.О. Сухов[120], мистецтвозна-

вець В.М. Зуммер, поет і літературознавець П.Г. Тичина. Делегація відвідала Анкару, Стамбул, Ізмір, Конью, Бурсу, Ескішехір, мала зустрічі з професорсько-викладацьким складом турецьких вузів, діячами літератури і мистецтва. Члени делегації виступили з науковими доповідями, а на честь Павла Тичини Стамбульське літературне Товариство влаштувало вечір дружби. Тоді ж українські гості дізналися, що турецький літератор-науковець Резван Нафіз-бей опублікував на шпальтах двох номерів журналу Міністерства народної освіти Туреччини за 1927 рік нарис про творчий шлях геніального українського Кобзаря – Тараса Шевченка разом з перекладами турецькою мовою уривків з деяких його творів. Українським науковцям була надана можливість ознайомитися з державними архівами Туреччини, що так багаті на майже невідомі матеріали з історії України. В результаті подорожі була досягнута домовленість про форми вивчення і дослідження українсько-турецьких й турецько-українських відносин. З цією метою як в УСРР, так і в Туреччині утворювалися постійні комісії з числа провідних науковців[121].

Вже протягом 1929 р. Правління ВУНАС розглядало на своїх засіданнях питання про підготовку археографічної експедиції до Туреччини. У зв'язку з цим була затверджена відповідна робоча група, до складу якої увійшов А.П. Ковалівський[122].

Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969) – видатний український сходознавець, арабіст, тюрколог, історик орієнталістики, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки України. Дослідження, що стосуються Туреччини і українсько-турецьких відносин, посідають в його науково-педагогічній діяльності досить помітне місце. Діставши ґрунтовну лінгвістичну підготовку в Лазаревському інституті східних мов у Москві (там він вивчав арабську, перську й турецьку мови), А.П. Ковалівський виявляв глибоку обізнаність щодо виняткової цінності турецьких першоджерел, архівних і опублікованих, різноманітної літератури при дослідженні як внутрішніх процесів, що відбувались у Туреччині, так і відносин з Україною. Ерудиція Андрія Петровича з конкретних питань історії та культури Туреччини як Османської доби, так і періоду Республіки, була справді вражаючою. Це: досконале знання передумов виникнення Османської імперії, діяльності її фундатора Осман-бея, його батька Ертогрула, одного з перших султанів – Орхана; зацікавленість проведеними у 20-і роки першим Президентом Турецької Республіки Мустафою Кемалем (Ататюрком) низки реформ та перетворень; особлива увага до творів, що приділялась вченим до новітньої турецької літератури та її визначних представників – таких, як Якуб Кадрі, Омер Сейфеддін, Халіде Едіб, Мехмед Емін, Ахмед Хашім, Неджіб Фазиль та ін.[123]

Приділяючи виняткову увагу міжнародному становищу Туреччини у XVII ст., Андрій Ковалівський робить важливий висновок, що "Туреччина не перестає відігравати першорядну роль в історії України…"[124] Торкаючись досить широкого спектру в українсько-турецьких взаємовідносинах, учений справедливо вважає, що лише добрі стосунки відповідатимуть інтересам народів обох сусідніх країн[125].

У доповіді А.П. Ковалівського на II Всеукраїнському сходознавчому з'їзді (Харків, листопад 1929 р.) на тему "Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту", в основу якої покладено його історико-етнологічна праця, наводяться майже невідомі цікаві факти про розвиток засобів водного транспорту в Україні – від найпростіших плавзасобів до славетних козацьких чайок та інших кораблів запорожців – у їх зв'язку з історією турецького флоту. Зроблено також обґрунтований висновок про наявність процесу взаємовпливу між українським і турецьким народами[126].

Тематика, пов'язана з Туреччиною, її взаємини з Україною, становила для А.П. Ковалівського найжвавіший інтерес і в наступні роки. Так, його ґрунтовний нарис про розвиток орієнталістики у Харкові містить цінні відомості про українсько-турецькі контакти і зв'язки у сфері науки та культури в 20-і роки XX ст.

Важко переоцінити внесок Андрія Петровича у благородну справу підготовки в Україні сходознавчих кадрів, зокрема тюркологів. Без перебільшення, можна стверджувати, що свого часу молоді українські тюркологи: Я.Р. Дашкевич, Н.С. Рашба, О.І. Ганусець, Д.М. Філіпенко, І.Ф. Черніков відчули на собі тією або іншою мірою благотворний вплив рекомендацій, порад та консультацій Андрія Петровича Ковалівського.

Учений феноменальної ерудиції і творчого обдарування, він був справжнім лицарем науки без страху та докору. Великий трудівник, він жив і працював за принципом Et gaudium et solatium in littü°§±-EI радість і втіха в наукахF. У листі від 5 лютого 1969 р. (а помер А.П. Ковалівський 29 листопада того ж 1969 р.) до свого колишнього київського аспіранта він писав: "Я взяв на себе зобов'язання закінчити мою велику монографію про Масуді. Сиджу над ним кожний день та ледве вистачає моїх сил. А ще зобов'язання по Харківському університету та астма моя мене не залишає. Ось які мої справи..."[127]

З відомих туркологів – членів ВУНАС слід також назвати Л.І. Величка (1879–?) Його наукові праці, опубліковані у "Східному світі", охоплюють широке коло питань, присвячених насамперед республіканському періоду турецької історії ("П'ятиріччя Турецької Республіки", "Реакція і опозиція в Туреччині", "Національний склад сучасної Туреччини")[128]. Цікаво, що Л.І. Величко (а він був ще й дипломатом – на початку 20-х рр. обіймав посаду генерального секретаря зовнішньополітичного відомства УСРР) є автором рецензії на книгу Кемаля Ататюрка про національно-визвольний рух у цій країні. Рецензія була також опублікована у часописі "Східний світ"[129]. До речі, Л.І. Величко деякий час очолював заснований 1 січня 1930 р. у Харкові в рамках структури ВУНАС Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС)[130].

Отже, народження української тюркології було обумовлено виникненням понад п'ять століть тому Запорізького козацтва з метою захисту українських земель від набігів східних завойовників. Проте з часом міцніюча, а потім і стабільно домінуюча миротворча тенденція у взаєминах України і Туреччини надала тюркології якісно нового змісту та призначення. Так, усе більше українців, виявляючи жвавий інтерес до цієї екзотичної держави, вивчали та вдосконалювали турецьку мову; поступово з'являлись і висококваліфіковані фахівці – тюркологи: лінгвісти, філологи, історики, юристи, економісти, мистецтвознавці. Адже незаперечним фактом є те, що до середини 30-х років XX ст. рівень розвитку та професійний потенціал української орієнталістики, включаючи тюркологію, фактично нічим не поступався європейським стандартам. Цілком закономірно, що прийшло і міжнародне визнання. Висока оцінка стану українського сходознавства, дана, наприклад, директором Тюркологічного інституту Стамбульського університету професором Фуадом Кепрюлю-заде на форумі ВУНАС у Харкові (1–6 листопада 1929 р.) або участь учених О.С. Федоровського (Харків) і М.Ф. Болтенка (Одеса) у XXVII Міжнародному орієнталістичному конґресі в Оксфорді (Англія) 27–30 серпня 1928 р.[131] – переконливе тому свідчення.

Однак, з другої половини 30-х років у СРСР все жорстокіше давала про себе знати тоталітарна система, її вплив на всі сфери громадсько-політичного й економічного життя. Сталінський режим, набираючи силу, заради гіпертрофованої централізації став на шлях безкомпромісного згортання, а в решті решт і ліквідації національно-республіканських установ. Масові репресії винищили золотий фонд української науки і культури. В переважній більшості були репресовані й названі в цій статті українські тюркологи, а їхні імена на довгий час несправедливо забуті[132]. Як слушно зауважив академік Омелян Пріцак, "орієнталістика як наука, перестала розвиватися на Україні"[133]. Але вона не загинула, її кращі представники, справжні подвижники як у діаспорі, так і в самій Україні докладали всі свої зусилля для збереження, а згодом і відродження вітчизняного сходознавства, зокрема тюркології. Найсприятливіші перспективи і можливості для їх всебічного розвитку створені після проголошення незалежності України.

---

[1] Див. Базиянц А.П. 175 лет Институту востоковедения (1818–1993) – Москва, 1993, с.5.

[2] Гурницкий К.И. Агафангел Ефимович Крымский. – Москва, 1980, с.137.

[3] Див.докладно: Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України – Київ – Львів, 1912, с.180; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький – Львів, 1990, с.150–153; Пріцак О. Ще раз про союз Богдана

Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник, Нова серія. Вип.2. Український археографічний збірник. Т.5. – Київ, 1993, с. 177–192; Він самий. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.1. Український археографічний збірник. Т.4. – Київ, 1992, С.307–320; Антонович В.Б. Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал (УЇЖ), 1991, № 3, с.125, Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // "Східний світ" ("Сх. св."), 1928, № 5, с.173–175.

[4] Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України), фонд 59, опис 1, справа 794.

[5] Див. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1962, с.177.

[6] ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.71, 506, 699, 794, 1474; ф.442, оп.53, спр. 177; Грушевський Михайло. Історія України – Руси. Т.VI. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – Київ, 1995, с. 16, 70–71.

[7] Білоус П.В. Давньоукраїнські "хоженія" і західноєвропейський роман – подорож XVII–XVIII ст. // Українська література XVI–XVIII ст.ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984, с.212–213,220–221.

[8] Див. Семенчук М.Д., В.Г. Григорович-Барський // "УЇЖ", 1960, № 4, с.73–80.

[9] Странствования Василья Григорьевича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1947 г. ч. I–IV. – СПб, 1885–1887; див. також: Черников И.Ф. Востоковедение на Украине // История отечественного востоковедения до середины XIX века – Москва, 1980, с.107–108. До речі, у зазначеній колективній монографії припущена помилка у назві ініціалів Чернікова. Замість "И.Ф." (Игорь Федорович) вказано: "И.Д." (С.8).

[10] Челеби Эвлия. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.). Перевод и комментарии, вып. I: Земли Молдавии и Украины; Челебі Евлія. Книга подорожі і Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997.

[11] Див. докладно: Енциклопедія Українознавства, перевидання в Україні – Львів, Т.3, 1994, с.996–997; Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. – Київ, 1981; Вона сама: На шляхах історії // Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. – Київ, 2001.С.11–15;

[12] Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина) – Москва, 1988, с.89.

[13] Хижняк З.І.. Києво-Могилянська Академія. – С.201; Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні – Львів, Т.7, 1998, с.2699–2700; Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики // Крачковский И.Ю. Избранные сочиненния, т.5. – Москва–Ленинград, 1958, с.71–72; Miller A.F. Mustapha Pacha Bairactar-Bucarest. 1975, p.404, 394.

[14] Berza Mihai. Demetre Cantemir (1673–1723) // Istanbul a la jonction des cultures Balkaniques, Mediterraneennes, Slaves et Orientales aux XVI–XIX Siecles. Actes du Colloque International... Istanbul 15–20 oktobre 1973: UNESCO–Bucarest, 1977, p.454–456.

[15] Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові. –Харків, 1961.– С. 11–15.

[16] История императорского университета Св. Владимира. Составил ординарный профессор М.Ф. Владимирский-Буданов. Т.I, Киев, 1884, с.38–39.

[17] Кулаковский Юлиан. Прошлое Тавриды. Вступительная статья доктора исторических наук Леси Матвеевой. – Киев, 2002, с.191–192.

[18] Державний архів міста Києва (ДАМК), ф.16, оп.472, спр.29; оп. 471, спр.596,182; оп.473, спр. 381; оп. 465, спр. 143.

[19] Там само, ф.16, оп.473, спр. 125, арк. 10–11.

[20] Див. докладно: Dashkevytch Ya. L'Etablissement des Armeniens en Ukraine pendant les XV-e–XVIII-e siecles. // Дашкевич Ярослав. Вірменія і Україна. – Львів–Нью-Йорк, 2001, с.103–141.

[21] ЦДАК України, ф.708, оп.465, спр. 9893; ф.707, оп.22, спр. 292.

[22] Історія Київського університету. 1834–1959. – Київ, 1959, с.7, 134–135, 144–146; Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1964. – Киев, 1984, с.4.

[23] Чувпило Л.О. Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2002, с. 12.

[24] Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу... С.38.

[25] Там само, с.67.

[26] Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.44, оп.1, спр.35, арк.21, 49, 70, 86.

[27] Там само, оп.3, спр.П, арк. 60–62, 68, 197, 222–223, 230–231; оп.2, спр.59, арк. 119.

[28] Там само, оп.1, спр.78, арк.1,5, 6–7, 10–11.

[29] Там само, оп.1, спр.13, арк.5,7, 14, 21, 25; оп.3, спр. 102, арк.1,3.

[30] Енциклопедія Українознавства. Т.7, Перевидання в Україні – Львів, 1998, с.2471; Желтяков А.Д., Петросян Ю.А. История просвещения в Турции – Москва, 1965, с. 19–20.

[31] Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (Первая треть XIX в). – Киев, 1987, с.31–32, 34.

[32] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Інститут рукопису...) O.V. – №№ 2, 641, 794–795, 1068, 1069, 1123, 1586; Государственный архив Одесской области. Путеводитель – Одесса, 1969, с.66–67.

[33] Материалы для истории факультета восточных языков. Обзор деятельности факультета 1855–1905, составленный проф. В.В. Бартольдом. – СПб, 1909, с.80, 94, 104–105, 174–175.

[34] Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. XXXV, С.-Петербург, 1902, С.22–23; Никитин Д. Русский археологический институт в Константинополе // Азия и Африка сегодня 1986, № 12. С.41–42.

[35] Матвеева Леся. Юлиан Кулаковский. – Киев, 2002, с.144.

[36] ЦЦІАК України, ф.711, оп.3, спр.2631; ф.2017, оп.1, спр.39, 305.

[37] Херсонський обласний державний архів (ХОДА), ф.212, оп.1, спр.2; Херсону – 200 лет 1778–1978. Сборник документов и материалов. – Киев, 1978, с.6; Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890) – Николаев, 1890, с.23; Владимиров Р. Город корабелов// Морской сборник, – 1974, № 5.С.125.

[38] Іполітова Н.А. Видатний флотоводець і вчений // УЇЖ, 1974, № 1, с. 133; Музей судостроения и флота. Путеводитель. – Одесса, 1986, с.32–34.

[39] Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Т.4. – Львів, 1994, с.1420–1421; Львівський державний університет імені І.Я. Франка – Львів, 1947, с.4: Rejchman Jan. Historia Turcji – Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1973, s.146.

[40] Див. Смолій В.А. Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський Михайло. Історія України – Руси. В одинадцяти томах дванадцяти книгах Т.1. –Київ, 1991, с.I–XX; Пріцак Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Там само, с. XL–LXXIII.

[41] Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1912, с.180.

[42] Грушевський Михайло. Історія України–Руси. T.VII Козацькі часи – до року 1625. – Київ, 1995, с.126–127.

[43] Грушевський Михайло. Історія України–Руси. T.IX – 1 книга. Роки 1650–1654. –Київ, 1996, с. 131.

[44] Rejchman Jan. Historia Turcji, s.100–101, 107–108.

[45] Грушевський Михайло. Історія України–Руси, т.IX – 1 книга, Роки 1650–1654, с. 135.

[46] Там само.

[47] Смолій Валерій. Степанков Валерій. Богдан Хмельницький. – Київ, 2003, С.59.

[48] Симоненко Р.Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу" (міжнаціональний та міжнародний аспекти). – Київ, 1993. Історичні зошити, с.45.

[49] Грушевський Михайло. Історія України–Руси. T.IX. – 1 книга, роки 1650–1654, с.137.

[50] Там само, с.137–138.

[51] Там само, с. 137.

[52] Там само, с.131.

[53] Пріцак О. Орієнталістика// Енциклопедія Українознавства. Т. 5. – Париж–Нью-Йорк 1969. С. 1870.

[54] Див. докладно Kochubey J. Shevchenko and literatures of the Orient. // Shevchenko and the World-Kiev, 1988, p.65–77; Кочубей Ю. Іван Франко і літератури народів Близького і Середнього Сходу // Іван Франко і світова культура. Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–

15 вересня 1986 р. 1990 Кн.1, с.124–128; Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів) // Сх. св., 1993, № 1, с. 102–107.

[55] Шевченко Тарас. Кобзар – Київ, 1982, с.62–64, 175–179, 235–251; Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. – Київ. Т.Т.8, 10–1963.

[56] Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ, т.3. 1976, С.299–302, 310–311; Т.13, 1978, с.618–619; Т.42, 1984, с.162–189, 93–102, 93–103, 103–114; 190–193.

[57] Шиманська І.Ф. "Стародавня історія східних народів – підручник Лесі Українки // "УЇЖ", 1967, №5. С.108–110.

[58] Див. Приходько Ф.А. Михайло Коцюбинський – новеліст. – Харків, 1965, с.59–63, 77–81, 91–92; Спогади про Михайла Коцюбинського – Київ, 1989, с.111–112.

[59] Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. І том. Доба Центральної Ради. –Київ, 2002, с.52, 193–196.

[60] Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф.344, с / 2592, оп.1, спр.52; Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні Київ, 1996, т.4, с.1264.

[61] Див.докладно: Лотоцький О. В Царгороді–Варшава, 1939 – Warszawa. Wydaie Ukrainski Instytut Naykowy – Redactor Prof. Roman Smol-Stockyi. – 177 с.

[62] Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. ІІ Том,. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Київ, 2002, с. 250–251.

[63] Див. докладно: Кримський А. Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI–XVIII в.в. Звідки почалася Османська Держава, як вона зростала, розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – Київ, 1924. XIII, 226 с.; Він самий. Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI в. –Київ, 1926, с.81–114. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН, № 10); Він самий. Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV–XV в.в. – Київ, 1927, с.65–124 (Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН, № 10); Він самий, Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV ст.–Київ, 1927, с.89–124.

[64] Див.: Гурницкий К.И. Агафангел Ефимович Крымский – с.86–87, 181–182.

[65] Див.:Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с.V.

[66] Див. Там само, с.VI

[67]Див. Там само, с. 5, 10–12.

[68]Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с. 20–21.

[69] Там само, с. 87.

[70] Там само, с. 88.

[71] Див.наприклад . Hammer J. Histoire de L'Empire Ottoman. V – Paris, 1836, p.2,4.

[72] Див. Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с.V.

[73] Reychman Jan. Historia Turcji – S.I07.

[74] Ministerstwo spraw zagranicznych Institut studiow politycznych PAN. Historia Dyplomacji X–XX w. – Warszawa, 2002, S. I99.

[75] Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с. 167.

[76] Там само, с.170.

[77] Там само, с. 167.

[78] Там само, с.V.

[79] Там само, с. 184.

[80] Там само, с. 18, 163, 194.

[81] Див.Там само, с. 161.

[82] Там само, с. 31–32.

[83] Там само, с. 33.

[84] Там само, с. 153.

[85] Там само: див. також: Кримський А. Вступ до Історії Туреччини. – С.88–89.

[86] Кримский А. Історія Туреччина... 1924, с. 37, 60.

[87] Там само, с. 60.

[88] Там само, с. 32.

[89] Там само, с. 59.

[90] Там само, с. 197–200; Кримський А. Історія Туреччини та її письменства... С.67, 78.

[91] Див. Кримський А. Історія Туреччини та її письменства... С. 94.

[92] Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с. 129.

[93] Кримський А. Вступ до Історії Туреччини... С. 107.

[94] Кримський А. Історія Туреччини... 1924, с. 176.

[95] Там само, с. 35.

[96] Там само, с. 108.

[97] Там само, с. 115.

[98] Пріцак Омелян. Агатангел Кримський та його "Історія Туреччини" // Акад. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ–Львів, 1996, с. 8.

[99] Там само, с. 9.

[100] Там само, с. 10.

[101] Там само.

[102] Інститут рукопису, Ф.Х, №№ 22036, 22041.

[103] Там само. №№ 21849, 21873, 22038, 22044.

[104] Див. Грунін Т. Новий альфабет в Туреччині // Сх. св., 1929, № 1–2 (7–8), с.339–346. Резюме французькою мовою с 3–6; Він самий. Рец. На В.А. Гордлевский. "Грамматика турецкого языка" – Москва, 1928 // "Сх. св.", 1929, № 1–2 (7–8), с. 400–401; Він самий. Етапи розвитку турецької літературної мови / "Мовознавство", 1935, №3–4. С.113–135; Він самий. Имя прилагательное в тюркских языках (на материалах турецкого языка) // "Вопросы языкознания", Москва, 1955, № 4, с. 55–64.

[105] Див. Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Сх. св., 1928, № 5, с. 172–182. Резюме франц. мовою. С.183; Він самий, Україна й Близький Схід в історичних взаєминах // Сх.св., 1928. № 2, 147–156; Він самий. Богдан Хмельницький і Туреччина // "Український історик", 1975, ч.ч.3–4 (47–48). С. 22–27; Він самий. Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості // Сх. св., 1929, № 1–2 (7–8), с.317–320. Резюме франц. мовою, с. 329.

[106] Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Сх. св., 1928, № 5, с. 173–174.

[107] Там само, с. 174–175.

[108] Там само, с. 181–182.

[109] Інститут рукопису... ф. Х, № 29945.

[110] Там само.

[111] Докладно: Циганкова Е.Г. В.М. Зуммер (1885–1970 рр.) // VII Сходознавчі читання А.Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, м.Київ, 4–5 червня 2003 р. – Київ, 2003, с.34–35.

[112] Див. Зуммер В. Про мистецтво турецьких народів (Вступні уваги та програма) // Сх. св., 1928, № 3–4, с.268–274. Резюме франц. мовою. С.275. Про мистецтво татарів, сельджуків, османів, народів Середньої Азії, Азербайджану; Він самий. Мистецтво турків–Азері. Історичний нарис (про розвиток мистецтва в Азербайджані) // Сх.св., 1928, № 6, С.177–192. Резюме франц. мовою. С.193; Він самий. Основні риси мистецтва турецьких народів // "Червоний шлях", 1930, № 2, с.190–197.

[113] Інститут рукопису... Ф.Х, № 21589; Ekrem Hakki Ayverdi. Bir tektaĩ Pirlanta// Kultur ve Sanat. – Ankara. Haziran 1976, Sayi 4, Vil 2, S.39–43.

[114] "Пролетарська правда", Київ, 1932, 28 квітня.

[115] Див.докладно: Ковалівський А.П. Тауфік Гаврилович Кезма // "УЇЖ", 1958, № 4, с.112–115, Кочубей Ю.М. Він прокладав мости дружби (про Т.Г. Кезму) // "Всесвіт", 1982, № 12, с.162–165; Він самий. Зв'язковий дружби нашої. 100 років з дня народження Т.Г.Кезми. // "Літературна Україна", 1982, 22 липня.

[116] Див. Кочубей Юрій, Матвєєва Леся. Забуті імена. Тауфік Гаврилович Кезма // "Близькосхідний кур'єр", Київ, 1998, № 2, с.37.

[117] Там само.

[118] Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу, С.82–85.

[119] Див.: Гладстерн О. Європа й боротьба Туреччини за незалежність. // Сх.св., 1928, № 3–4, с. 30–65. Резюме франц. мовою, с.65–66; Він самий. Рец. на: "Hartmann R. Im neuen Anatolien–Leipzig, 1928 // Сх.св., 1929, № 1–2 (7–8), с.390–392; Він самий. Рец. на Грейс Эллисон. Туреччина сьогодні. Лондон, 1928, англ. мовою. // Сх. св., 1929, № 3(9), с.232–233.

[120] Див.: Сухов О. Анатолізація сучасної Туреччини (Географічні та економічні нотатки) // Сх.св., 1929, № 1–2 (7–8), с.107–119. Резюме нім. мовою, с.119–120; Він самий. Аграрно-кліматична проблема внутрішнього плато Туреччини // Сх.св., 1929, № 3(9), с.37–48. Резюме нім мовою, с. 48–49.

[121] Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини. Хроніка // Сх.св., 1929, № 1–2 (7–8), с.375–385; Сафаров А. Турки про українську літературу. // Сх.св., 1929. № 1–2 (7–8), с.371–372.

[122] Інститут рукопису... Ф.Х. № 28757.

[123] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) України, ф. 149 "Ковалівський А.П." див. також Черніков Ігор. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А.П. Ковалівського // "Сх.св.", 1995, № 2 – 1996, № 1, с.131–132.

[124] Ковалівський А.П. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого Українського сходознавчого з'їзду (1–6. XI. 1929) // "Червоний шлях", 1930, № 2, с.161.

[125] Там само, с.163.

[126] Ковалівський А.П. Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту // II Український сходознавчий з'їзд (Тези доповідей) – Харків, 1929, с.53.

[127] ЦДАМЛМ України, ф.149 "Ковалівський А.П."

[128] Див. "Сх.св.", 1928, № 6, с.21–40. Резюме франц. мовою. С.40–41; 1927, № 1, с.26–31; 1930, № 10–11 (1–2), с.245–299; 1930, № 12(3), с.272–279.

[129] Величко Л. Рец. на: Мустафа Кемаль. Путь новой Турции 1919–1927. Т.I. Первые шаги национально-освободительного движения 1919–Москва, 1929. XIV. 480 с. // Сх. св., 1930, № 10–11(1–2), с.403–406.

[130] Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу, с. 89–90.

[131] Там само, с.85–88.

[132] Див. докладно: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні до кінця 1920-х років // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. Т.CLXXIII –Париж–Чікаго, 1962, с.11, 16, 20, 29, 33, 42, 47, 52, Репрессированное востоковедение. Востоковеды, подвергшиеся репрессиям в 20–50-е годы. Составители: Я.В. Васильков, А.М. Гришина, Ф.Ф. Перченок. // "Народы Азии и Африки", 1990, № 4, с.113–125; № 5, с.96–106. Про репресованих українських сходознавців див. відповідно: с.117, 118, 120, 124, 125 та с. 96, 97, 100, 101.

[133] Пріцак О. Орієнталістика// Енциклопедія Українознавства. Т.5, с.1871.

О.А. Борділовська

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ІНДУЇСТСЬКО-БУДДІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХАРШІ

Розглядаючи соціальні інститути традиційного індійського суспільства будь-якої доби його історичного розвитку, дослідники завжди опираються на одну й ту саму базу. Мається на увазі варново-кастова організація індійського суспільства, яка, в свою чергу, є цементуючою силою індуїзму. Такий підхід є цілком правомірним, оскільки індуїзм – це не тільки найпоширеніша релігія в Індії. На думку багатьох науковців, він є також "…релігійно-соціальною організацією абсолютної більшості індійського населення" [Боги… 1969, *4*]. Характеристика цього вчення як специфічного різновиду соціальної системи є, так би мовити, відправною точкою для вивчення індійської історії з давнини і до сучасності, особливо коли йдеться про класичне індійське суспільство домусульманської доби. Відомий учений А. Бешем зазначав у своєму дослідженні феноменів індійської культури: "Рішуче визнання того, що люди не однакові й існує ієрархія станів, у кожного з яких – свій обов'язок і життєвий шлях, належить до найвидатніших рис давньоіндійської соціології" [Бэшем 1977, *147*].

Видатний російський індолог Л.Б. Алаєв, визначаючи межі індійського варіанту переходу від давнини до середньовіччя, серед інших найбільш вагомих показників називає остаточне оформлення індуїзму та становлення системи каст (джаті) як основи соціальної структури індійського суспільства [Алаев 2003, *11–12*]. Тандем "касти – індуїзм" складався протягом усього періоду давнини, і під час так званого "індуського" періоду середньовіччя дійсно став визначальним для характеристики соціального устрою Індії.

Не стане винятком такий підхід і при вивченні соціальних інститутів періоду імперії Харшавардгани, або Харші (606–647 рр.), яка востаннє у доісламські часи об'єднала значні території Індійської півночі, від Гуджарату на заході до Бенгалії на сході і отримала славу через справедливий характер та чудову організацію правління [Ядав 1987, *75*]. Інформація з історичних джерел, що збереглися до наших часів, свідчить про правомірність зазначеного наукового підходу. Завдяки романам відомого санскритського автора Бани, а також "Запискам про західні країни" китайського ченця-буддиста Сюань Цзана та його біографії, ми маємо певні відомості про соціальний устрій імперії Харші та релігійне життя населення і можемо простежити цілу низку різних ритуалів, без виконання яких життя індійців просто неможливе. Нагадаємо, що роман-хроніка, або політичний роман "Харшачаріта" ("Життєпис Харші") оснований, принаймні, частково на реальних подіях, він був створений Баною після перебування його при дворі магараджі Харші. Написаний "прикрашеною прозою" роман нагадує панегірик, що цілком зрозуміло (як іще можна було розповісти про славетного царя), проте містить багато цінних свідчень з політичної історії, соціальної стратифікації, релігійного і духовного життя країни. Дещо ідеалізована картина суспільства періоду царювання Харші компенсується досить критичними описами Сюань Цзана, який

також був знайомий з магараджою, проте мав власний погляд на життєві цінності індійців, з якими ознайомився під час тривалих подорожей країною. Щодо загальних джерел для вивчення способу життя різних верств індійського населення у зазначений період, то у нагоді стануть також твори відомого індійського поета Бхартріхарі, життя якого частково припадає на ці часи. Маючи схильність до філософських роздумів, у своїх поезіях він приділив багато уваги висвітленню таких понять, як доля людини, карма, життєві цінності, мораль і справедливість тощо. Згідно основних світоглядних орієнтирів індусів, Бхартріхарі висловлює покору перед фатальністю долі, що передає чудовий переклад Павла Ріттера:

"Ой не вагайся марно, серце! Дай собі спочити!
Само собою здійсниться усе, як слід, не йнакше.
Те, що було, не згадуй, за майбутнєє не думай!"
Смакуй ті втіхи, що приходять раптом і минають…" [Голоси 1982, *306*].

Утім, не все було так безрадісно в індійському суспільстві. Період царювання Харші в індійській історії визначається загальною віротерпимістю, піднесенням філософської думки, розвитком різних релігійних течій і тимчасовим відродженням буддизму. Тому інколи імперію Харші вважають останньою державою Північної Індії, що будувала свою політику на буддійських засадах. Якщо таке визначення може бути прийнятним щодо принципів централізованого керування державою і посилення політичної доктрини чакравартіна – могутнього правителя, то для зображення повсякденного життя індійців його навряд чи можна вжити. Мабуть тому, найчастіше імперію Харші дослідники визначають як "індуїстсько-буддійську".

Чи має право на існування термін "індуїстсько-буддійська держава"? На думку автора, має, тому що джерела подають нам багато інформації про суспільне та релігійне життя країни, що свідчить як про стійкість традиційних вірувань індусів, так і про деяке відродження в країні буддизму, чому сприяла особиста прихильність імператора Харшавардгани. З "Харшачаріти" дізнаємося про релігійні уподобання династії, до якої належав Харша, зокрема, про те, що декілька поколінь царського роду Пушпабхуті найбільше вшановували бога сонця Сур'ю і одного з наймогутніших індуїстських богів Шиву. Так, розповідаючи про батька Харші махараджу Прабгакаравардгану, Бана повідомляє, що той багато часу приділяв своїм релігійним обов'язкам і щодня "…під час молитви підносив червоні квітки лотоса зображенню Сур'ї…" [Харшачаріта 1989, *204*].

Проте з джерел нам відомо, що старший син Прабгакаравардгани Радж'явардгана був прихильником учення Будди. Після смерті батька він навіть намагався знехтувати своїм прямим обов'язком (син царя теж має стати колись царем, адже така його дгарма, життєвий обов'язок) і відмовився від трону на користь молодшого брата Харші. Він збирався провести решту свого життя у глибоких роздумах, оселившись на самоті у спокійному місці, про що повідомляє у своєму романі Бана: "Як маленький горобець, я не можу більше витримувати перебування в цьому домі, що перетворився на пекло. Тому я прагну очищення і самоти з використанням прозорої води з джерела, що збігає з гірських верхів'їв, щоб запобігти забрудненню моєї душі та розуму. Тож отримай з моїх рук всі турботи про владу, хоч насправді це не такий вже цінний подарунок..." – з такими словами звертається старший брат до молодшого [Харшачаріта 1989, *317*]. Лише низка трагічних подій змусила царевича повернутися до справ державних, але його політична біографія, на жаль, дуже коротка: невдовзі, під час першої воєнної кампанії у спробах втримати та зміцнити владу, Радж'явардгана загинув унаслідок підступної зради. Влада у країні перейшла до його молодшого брата – Харші.

Щодо релігійних переконань останнього, то відомо, що Харшавардгана також дуже прихильно ставився до буддизму. Сюань Цзан повідомляє у своєму звіті, що перед тим, як узяти на себе тягар царської влади, Харша навіть "радився" з боддгісатвою, чи варто це робити. Безумовно, це лише красива легенда, але є й інші свідчення про схильність махараджі до буддизму. Інакше важко було б пояснити дуже тепле ставлення Харші до самого Сюань Цзана, почесті, надані останньому під час релігійних асамблей, що їх влаштовував магараджа. Відомо також з біографії Сюань Цза-

на, що сестра імператора Радж'яшрі теж була досить обізнаною з постулатами буддійського віровчення хінаяни і навіть брала участь у релігійних диспутах і зустрічах з іноземцями [Тугушева 1991, *178*].

Проте, як би царська родина не ставилася прихильно до буддизму і не використовувала деякі його принципи в державотворенні, це вчення не мало в період царювання Харші статусу державної релігії. Прихильники традиційних вірувань аж ніяк не переслідувались, а все життя населення країни будувалося саме на споконвічних принципах релігії Вед, Упанішад та інших сакральних книг індусів, а на побутовому рівні буддизм взагалі ніколи не міг поборoти ортодоксальну традицію. Про всі ці фактори йдеться у джерелах, тому і називаємо імперію Харші "індуїстсько- буддійською", хоч насправді вона була одним із чудових прикладів класичного індійського суспільства, що завжди було з об'єктивних причин "зреченим на плюралізм". Плюралізм відбитий також у специфіці віровчення індуїзму, яке дійсно завжди було ідеологічною основою традиційного суспільства. Обов'язково слід зважити на умовності терміна "індуїзм", який з'явився лише на початку XIX сторіччя в англійській науковій літературі. Загальновідомий факт, що в індійців термін "індуїзм" не має аналога, а більшість населення країни і досі вважає себе послідовниками "хінду-дгарми", тобто "закону", "порядку", заснованому на принципах священних книг стародавньої Індії. Але й термін "хінду" з'явився досить пізно, після проникнення у країну представників абсолютно іншої релігійної традиції – ісламу, і став загальновживаним фактично для всіх місцевих не-мусульманських вірувань. Не зважаючи на те, що ортодоксальна традиція індійців була досить строкатою, а кількість богів визначалася сотнями і тисячами, прихильники різних культів мали деякі загальні зовнішні відмінності, за якими їх можна було впізнати. Джерела дають перелік багатьох таких культових моментів. Індійський учений С.Ч. Банерджі, досліджуючи тексти багатьох творів, у своїй монографії "Суспільство стародавньої Індії" вказує, що у тексті "Харшачаріти" ми зустрічаємо такі ознаки культу як: умивання статуй богів молоком, віра в священну силу мантр, використання спеціальних жестів – мудр, жертвоприношення до ніг зображень богів, зображення священного знака (свастики) та багато інших [Banerji 1993, *65–67*].

Крім того, в усіх культах індуїзму (вішнуїзмі, шиваїзмі, шактизмі) було декілька загальних рис починаючи від походження. Як влучно помітив російський індолог І. Серебряков, "…Це пояснюється тим, що формування канонічних вимог, так само, як теоретичне узагальнення філософських постулатів, було справою духовної еліти, перш за все – брахманства..." [Серебряков 1983, *62*], про що докладніше йтиметься далі. Інший учений, роботи якого стали "класикою індології", академік Г.М. Бонгард-Левін наводить такі спільні риси ортодоксальних напрямків: "Індуїстькі течії відрізняються від "неортодоксальних" тим, що в тому чи іншому вигляді визнають авторитет Вед, а також існування Атмана – субстанціального суб'єкта, ...закон карми та ідеал "звільнення" від перевтілень, ... майже всі вони визнають поділ суспільства на чотири Варни та особливий статус брахманів, ... їх зближує "неорганізований характер"..." [Бонгард-Левин 1993, *148*]

Дійсно, індуїзм традиційно вважається однією з найменш жорстоких релігій (або взагалі не сприймається як релігія), проте він насправді досить чітко регулює усі суспільні зв'язки, а крім того – життєву поведінку кожного члена суспільства. Соціально-регулятивні функції індуїзму найкраще виконуються завдяки таким інститутам, як закон причинного зв'язку – карма, особистий релігійний обов'язок – дгарма, і специфічна організація суспільства – варново-кастова система. Закон карми вважався всеохоплюючим, він діяв не лише в суспільстві, "…це той загальний моральний закон, що управляє не лише життям та долею всіх істот, але й навіть порядком та устроєм фізичного світу" [Чаттерджи, Датта, *29*]. Просто й доступно зміст закону карми пояснюється у Катха-упанішаді: "Чому, і чим, і як, і коли, і що, і наскільки, і де скоїв ти добро чи зло, тому, і тим, і тоді, і те, і настільки, і там слідує віддяка за волею творця" [Упанишады 1992, т.2, *109*]. Для кожної людини від дня народження (і навіть ще до того) є чітко визначеним певний статус, за межі якого вона може вийти лише у своїй наступній появі на світ за умови чіткого дотримання всіх правил і обрядів, виконання

особистої дгарми, не дбаючи про пожиток. "Виконувати належні обов'язки – справа, котра в твоїх руках, результати її – поза твоїм контролем; тож не турбуйся про причини та наслідки результатів," – так вчить "Бгагавадгіта", одна з найшанованіших книг індусів [Бгагавадгіта 1993, *35*]. Крім того, для кожного індуса передбачене також коло його професійних занять; завдяки варново-кастовій системі індуїзм, так би мовити, санкціонує розподіл праці. Тому серед сучасних дослідників виник, так би мовити, "пояснювальний" термін – "кровно-професійно-територіальна система каст – джаті" [Рашковский 2003, *67*].

Проте основною метою існування такої системи є визначення саме статусу кожного члена суспільства, чіткі рекомендації кожному протягом усього життя. В індійській традиції кастова система найчастіше називається системою варн – ашрамів, оскільки враховує не лише соціальний статус, а й певний період життя, етап – ашрам (усього їх нараховують чотири), відповідно до чого змінюються й рекомендації. "Немає дгарми гарної або поганої, просто в кожного – вона своя," – так вчать священні тексти. Брахман повинен вивчати знання Вед і підносити пожертви богам від свого та чужого імені, кшатрій має дбати про підданих та захищати їх, вайшья – займатися торгівлею і землеробством, а шудра повинен прислуговувати трьом першим. Такий порядок, начебто визначений богами, був затверджений легітимно ще на рубежі тисячоліть у законах Ману [Законы 1960], які започаткували цілу літературну традицію дгармашастр, творів, що малюють картину ідеального суспільства. Слід також додати, що обов'язком кшатріїв-царів було забезпечення варнової чистоти у суспільстві, чіткого дотримання варново-кастового порядку (що також скоріше нагадує ідеал, ніж реальність). Такі настанови постійно повторюються і в інших літературних творах, як у художніх, так і в спеціалізованих. Зокрема, автор відомого трактату про мистецтво кохання "Камасутра" Ватсьяяна Малланага вважав "...підтримку інституту варн та наслідування системі життєвих етапів – ашрамів єдиним ефективним методом для існування суспільства" [Chakladar 1984, *98*].

Подорожні записи Сюань Цзана підтверджують збереження такої соціальної структури в епоху царювання Харші: "Родини в Індії розподілені по кастах, брахмани особливо відрізняються своєю чистотою та шляхетністю… Люди навіть часто називають Індію країною брахманів" [Индия 1984, *92*]. Як бачимо, на вищому ступені соціальної структури знаходяться брахмани, оскільки лише вони могли виконувати ритуали і, таким чином, підтримувати зв'язок простих людей з богами, а також пояснювати дгарму кожного члена суспільства. Такий стан речей в епоху Харші сприймався як цілком закономірний: жодна більш-менш визначна подія в житті індійця не могла пройти без участі брахмана. У самій варні існували різні типи професійних жерців і високоосвічених людей: пурохіти, тобто домашні жерці, наставники у священних знаннях, поважні державні сановники, учені-пандіти, астрологи, літератори (як, наприклад, сам Бана та інші.)

У творах Бани досить часто наводяться вишукані описи лісових обителів, де вчені-самітники в колі учнів проводили, згідно з концепцією варн-ашрамів, останню частину свого життя. Таку, мабуть, типову духовну атмосферу для тих часів зображує Бана у "Кадамбарі" – суто художньому творі з вигаданим сюжетом: "В обителі ласкаво зустрічали гостей, вшановували молитвами Харі, Хару, Брахму та божественних пращурів, творили поминальні обряди, опановували науку жертвопідношення, повторювали добрі настанови, читали вголос священні книги, обговорювали зміст шастр..., віддавалися спостереженню, співали гімни, займалися йогою, підносили пожертви лісовим богам…" [Кадамбари 1995, *61*].

Те, що брахмани посідали високе та почесне місце, ми можемо не раз простежити за "Харшачарітою", зокрема на прикладі царської родини. Пурохіт, тобто "родинний жрець", постійно присутній на сторінках роману. Він за допомогою своїх помічників-астрологів вираховує найсприятливіші години для початку різних важливих подій – вирушення в похід царського війська, весілля царської дочки, тощо, дає поради щодо виховання царевичів, пояснює сни цариці, надає належний коментар обставинам, за яких народилися всі царські діти. В "Артхашастрі" окремо йдеться навіть про правила, за якими цар повинен призначати домашнього жерця: "Домашнім жерцем нехай

цар призначає людину високої моралі, вченого роду, яка добре вивчила веди та шість допоміжних наук, передвістя богів та науку державного управління, який вміє протистояти лиху, що йде від богів та людей, за допомогою заклинань та відповідних засобів"[Артхашастра 1959, *25*].

Бана наголошує на щасливому збігові зірок під час народження молодшого сина, Харші, про що одразу був повідомлений царський жрець на ім'я Тарака, думку якого високо цінував махараджа. Тарака обіцяв, що саме цей син стане "…великим імператором, господарем семи частин світу та семи океанів" [Харшачарита 1989, *218*]. Вже інший жрець, Гамбхіра, "мудрий брахман з царевого оточення" керує весіллям царівни Радж'яшрі. Не тільки радісні, але й сумні моменти в житті царської родини поділяли з її членами брахмани. Бана детально розповів про різні трагічні події з історії роду Пушпабгуті, зокрема смерть махараджі Прабгакаравардгани, батька Харші: "...І тільки-но на небі з'явилася чверть місяця, цей знак, як парасолька самого бога Індри, було сприйнято як запрошення для царя в його останню подорож. У цей час підлеглі та мешканці міста на чолі з брахманами царської родини взяли похоронні ноші з тілом померлого царя та віднесли їх на берег річки Сарасваті, де на погребальному багатті було спалено все, що залишилося від великого махараджі, крім його слави…" [там само, *301*].

Немає нічого дивного в тому, що автор "Харшачаріти" стільки уваги приділяє опису різних звичаїв і ритуалів. Життя індійців було і залишається повним різних культових моментів, без дотримання яких не можна чітко виконувати свою дгарму. Знавець культової практики свого народу індійський учений Р.Б. Пандей з цього приводу зазначав: "Культуру Індії, так само як багатьох інших стародавніх народів, можна назвати культурою здебільшого ритуальною… Для того, хто не обізнаний з індійською обрядністю, пропадає значна частина як змісту, так і краси класичної індійської літератури" [Пандей 1990, *8–9*].

Роман-хроніка Бани цілком підтверджує цю думку. Вишуканість його літературного стилю лише додає описам звичаїв і обрядів ще більшої чарівності. І завжди на першому місці – постать жерця-брахмана, за допомогою якого не тільки царі, а й прості люди звертаються зі своїми думками та проханнями до могутніх богів, адже без підтримки брахманів неможливою була жодна подія в житті індуса, до якої б варни чи касти він не належав. Недарма один з найвідоміших дидактичних творів середньовічної індійської літератури "Вікрамачаріта" дає таку пораду: "Мудра людина не вживає отрути, не грає зі змією, не сміється над аскетами, не свариться із брахманами" [Викрамачарита 1960, *53*].

Говорячи про насичене релігійне життя та толерантність, що панувала в державі Харші, пригадаємо також і приклади, присвячені "святим людям" іншого вчення – буддизму. Коли сестра Харші Радж'яшрі, зневірена у правді існуючого світу після загибелі чоловіка та смерті батьків, вирішує закінчити своє земне існування на багатті, одна з її служниць приходить до обителі саме буддійського самітника і звертається до нього з такими словами: "Послідовники святого Шак'ямуні по-особливому володіють мистецтвом заспокоєння, буддисти завжди готові співчувати людям, допомагати їм забувати про своє горе" [Харшачарита 1989, *437*]. В обитель цього ж самітника, Дівакарамітри, потрапив і сам Харша під час пошуків своєї сестри. Бана залишив дуже цікавий опис цього будинку, де разом з буддистами (прихильниками різних напрямків) перебувало безліч іншого люду, представників різноманітних релігійно-філософських течій. У "Харшачаріті" є й інші свідчення про різні вчення і секти, всього Бана називає таких близько тридцяти. Серед них – різні напрямки вішнуїзму, шиваїзму, джайнізму, буддизму та суто наукові школи, матеріалістичні філософські вчення, а також теологічні та правові напрямки. Цей перелік вказує на досить високий рівень розвитку духовного життя населення країни і водночас підкреслює типову рису традиційного індійського суспільства – плюралізм, багатогранність, що спонукала до толерантності.

Згадки в романі Бани не єдині, Сюань Цзан у своїх звітах також розповідає про стан релігійного життя індійців у різних частинах країни. З його подорожніх записів знаємо, що найбільше прихильників вчення Будди (як хінаяни, так і махаяни) було в таких областях, як Удгьяна, Кашмір, Джаландхара, Айодхья, Капілавасту. Правдивий звіт китайського ченця свідчить і про

те, що в більшості областей панувало все ж таки традиційне вчення, прихильників якого він називає "єретиками". Майже всюди буддійські ступи та монастирі перебували в запустінні, лише найвідоміші сангхарами, наприклад "Оленій парк" (місце поблизу Варанасі, де, за легендою, Будда почав проповідувати своє вчення), підтримувалися в належному стані і були заселені ченцями.

Щодо стосунків між представниками різних релігійних течій, то здебільшого вони не виходили за межі вчених диспутів та обговорень. Лише одного разу Сюань Цзан повідомляє про непорозуміння між індусами та буддистами під час релігійної асамблеї в Канауджі, коли один з "єретиків", тобто індусів, навіть кинувся на махараджу з ножем. Причиною цього нападу стали, начебто, ревнощі брахманів, яким Харша приділив під час асамблеї менше уваги, ніж шраманам-буддистам. На вимогу своїх міністрів і підлеглих Харша покарав заводіїв, всім іншим – пробачив [Индия 1984, *109–110*].

Якщо довіряти свідченням китайського ченця-буддиста (не зважаючи на правдивість і ретельність своїх звітів, він увесь час намагався довести доцільність претензій на визнання вчення махаяни найсправедливішим), можна вважати цей випадок наслідком певної образи брахманів на царя, а можливо, й побоюванням за падіння їхнього престижу. Відомо також про релігійні асамблеї, які влаштовував раз на п'ять років магараджа, насамперед – з метою роздати набуте майно. З біографії Сюань Цзана відомо, що Харша починав ці збори з вшанування саме Будди, і лише потім робив підношення Сур'ї та Шиві [Тугушева, *190*]. Але такий порядок проведення зборів свідчить, скоріше за все, лише про особисту прихильність Харшавардхани до вчення великого Шак'ямуні. Тим більше, що пожертви цар роздавав абсолютно всім, не зважаючи на релігійні переконання.

Ще одним прикладом можливостей мирного співіснування індусів та буддистів був відомий університет Наланди на території сучасного індійського штату Біхар, яким також опікувався Харша. Хоча в той час, коли тут перебував Сюань Цзан, всі монастирі були віддані монахам махаяни, у "студмістечку" перебували також і прихильники раннього буддизму – хінаяни, а також там був збудований індуїстський храм. Викладання велося на санскриті, студенти вивчали як буддійську, так і брахманську літературу. Таким чином, як зазначав відомий індійський історик Махаджан, "…найпривабливішою рисою університету Наланди була свобода в отриманні знань. З усіх сторін світу, з усіх держав, з усіх релігій знання тут зустрічали й щиро вітали" [Махаджан 1993, *607*]. Безперечно, університет Наланди був справжнім великим осередком культури і науки в ранньосередньовічній Індії. Він вражав не лише кількістю студентів (за часи Сюань Цзана їх було близько 10 тисяч), а й демократичними підходами до здобуття освіти. Для вступу в цей навчальний заклад не було не тільки ніяких національних, соціальних, тобто варнових, обмежень (адже спочатку це був буддійський заклад), але й релігійних. (Не приймалися люди молоді (віком до 15 років), хворі, злочинці, боржники, раби, євнухи та державні службовці!)

Чи був приклад Наланди яскравим винятком на фоні суворого обмеження існування індійського суспільства рамками варнової системи? Вірогідно, це не зовсім так, оскільки існують інші свідчення про неповне дотримання принципів системи варн та джаті своєрідного "суспільного ідеалу" для індусів. Так, вище вже йшлося про те, що за традицією посідати царський трон міг тільки кшатрій. Могутній Харша ним, однак, не був: він належав до варни вайш'їв. За свідченнями Сюань Цзана, не були кшатріями і деякі інші, менш могутні індійські володарі – цар Пар'ятри (вайшья), найближчий союзник Харші, цар Камарупи Бгаскаварман (брахман), цар Сіндгу (шудра).

Ще один цікавий факт з цього приводу подає нам автор "Харшачаріти", розповідаючи в другій частині про свої молоді роки. Після смерті батька він захопився легковажним життям, багато мандрував. Згадуючи про це, Бана, який належав до вищої варни брахманів, називає всього сорок чотири особи, які разом з ним мандрували та розважалися. Серед них були представники різноманітних професій (поети, лікарі, актори, ювеліри, митці, музиканти, танцюристи, факіри, цирульники та монахи), які мали різний соціальний статус, здебільшого –

нижчий від того, що мав сам Бана. Про своїх "друзів молодості" він згадує дуже тепло, хоча серед них були люди таких мало поважних професій, як танцівники та актори, наглядач та цирульник. Абсолютно стихійний, без усякого порядку, перелік його приятелів може свідчити про те, що для освіченої людини соціально-варнове походження не завжди мало вирішальне значення. Більше того, у п'ятій частині "Харшачаріти", зображуючи виступ у похід царського війська, Бана навіть висловлює співчуття бідним селянам, поля яких були пошкоджені вояками [Харшачарита 1989, *361*]. Цей факт деякі дослідники трактують навіть як засудження автором "Харшачаріти" невиправдано високого статусу представників вищих варн. Водночас, традиційний соціальний порядок визнається ним за незмінний, який би жаль він не викликав.

В іншому романі Бани "Кадамбарі" перед нами з'являється постать царя Шудраки, до палацу якого приходить гарна молода дівчина з низької касти чандалів (нащадки шлюбів шудр та брахманів). Цар, побачивши її казкову вроду, не без жалю зазначає: "Справді, Господь здатний на творіння краси навіть там, де робити цього не годиться! Та якщо вже він утворив красу, рівної якій немає у світі, то чому ж у неї така доля, що не можна ані торкнутись її, ані насолодитися нею?" [Кадамбари 1995, *19*].

Як бачимо, навіть могутній цар не мав змоги, не дивлячись на свої симпатії, змінити будь-що у прийнятих суспільством нормах: кожна людина мала чітко визначене місце у соціальній ієрархії, певні права і дотримувалася певних обов'язків. Такий порядок досягався саме завдяки варново-кастовій системі, але сам термін для визначення цієї системи є дещо "європеїзованим". Самі індійці найчастіше вживають термін "джаті" (від слова "джан" – народження), "каста" ж – слово португальське і з'явилося в Індії набагато пізніше досліджуваного періоду. Поняття "джаті" означало об'єднання родів і могло позначати як професійно об'єднану групу, так і групу етнічну. Разом з професійним розподілом, інститут варн та джаті підтримував соціальний остракізм. Цей інститут абсолютно не залежав від існування різних урядів, він став найяскравішим фактором традиційності індійського суспільства, який не зміг подолати буддизм, про що вже йшлося вище. Тож пристрасні рядки поезії Бгартріхарі були не закликом до змін, а просто відвертим висловленням емоцій:

"Нехай у прірву каста згине! І всі чесноти – вслід за нею!" [Бгартрихари 1983, *35*].

Пізніше релігійні реформатори, такі як Рамананд та Кабір, зверталися до ідеї рівноправності та намагалися знищити кастові відмінності, та згодом їхні прихильники також утворювали нові касти. Іслам, що проповідує рівність віруючих перед богом, теж змушений був зважати на індійську специфіку: відомо, що серед мусульман Індії і зараз існують різні групи населення, що нагадують за багатьма ознаками касти. Протягом сторіч Індія знала багато спроб подолання кастової системи, відмови від належності до певної джаті, але всі вони фактично закінчувалися новим кастогенезом, у зв'язку з чим у сучасній індологійчній термінології навіть з'явився термін "кастова матриця" [Рашковский 2003, *67*].

Існування певного соціально-професійного остракізму в імперії Харші підтверджується свідченнями Сюань Цзана: "М'ясники, рибалки, танцюристи, підмітальники та люди, подібні їм, живуть поза межею міста. На вулицях ці люди повинні триматися лівої (нечистої) сторони, поки не дійдуть до свого будинку" [Индия 1984, *94*]. Китайський чернець не висловлює свого ставлення до такої градації, він – лише сторонній спостерігач. Цікаво: зображуючи різні верстви індійського суспільства, він вказує не тільки на існування чотирьох основних варн: "Крім перерахованих вище розрядів, є ще багато інших, у котрих дозволяються шлюби згідно з родом занять, – пише Сюань Цзан і чесно визнає, що …розповісти докладно про всі ці групи досить важко" [там само, *96*]. Такий стан речей в індійському суспільстві доводить доцільність терміна "варново-кастова система" щодо визначеного історичного періоду: кожна варна вже в епоху раннього середньовіччя мала свої внутрішні підрозділи, кількість яких з часом постійно збільшувалася завдяки різним факторам, у тому числі поглибленому розподілу праці. Отже, кастова система мала певну динаміку, за словами Л.Б. Алаєва вона "...знаходиться у русі, виникають нові касти, зникають старі, і зараз уже немає 204 джаті, про які згадується

у “Законах Ману”, проте є 3 тисячі інших, соціальний статус котрих підвищується або понижується...” [Алаев 2003, *33*].

Згідно “Артхашастрі”, людина, яка зверталася до суду, повинна була повідомити про себе такі дані: місцевість (область чи країна) “деш”, село “грам”, джаті, готру (рід), ім’я “наман”, заняття “карман” [Вигасин 1986, *129*]. Завдяки такій анкеті перед нами постає картина суспільного життя індійців у конкретних колективах. Варновий розподіл існував безперечно, але він не давав чіткої характеристики діяльності людини. Крім того, люди, які мали щось спільне за походженням, могли розраховувати на взаємопідтримку та більше розуміння одне одного. Цікавим є припущення, що Бана міг належати до тієї ж готри Ватсьїв, що й згадуваний вище автор “Камасутри” Ватсьяяна Малланага [Chakladar 1984, *90*].

Отже, земне існування кожної людини у традиційному індійському суспільстві було можливим лише у чітко визначених соціальних структурах, за умови дотримання певних рекомендацій у професійній та побутовій сферах і передбачало дотримання цілої низки різноманітних ритуалів та культових правил. Інший шлях був винятком. Правила ці формулювалися протягом століть, і здебільшого у дещо спрощеному вигляді збереглися в Індії до наших часів. Основним стабілізаційним чинником розвитку суспільного життя індійців завжди був індуїзм, який не слід розглядати як просто релігійне вчення. Втручаючись у будь-яку сферу життя кожної людини, він став, на думку багатьох дослідників, загальним способом життя більшості населення Індії. Не маючи церковної організації, чітко визначеної канонічної літератури (її було занадто багато), жорстких догматів, і загалом – потреби у вище перерахованому, це вчення дійсно мало нагадувало релігію в класичному розумінні. Індуїзм – своєрідна система світосприймання і стиль життя, що передбачає різні шляхи для своїх послідовників. Саме тому уже в епоху Харші він мав більше прихильників, ніж буддизм і джайнізм, про що свідчать джерела, оскільки ніколи не втрачав впливу на життя населення, передусім на побутовому рівні.

Отже, основою традиційного індійського суспільства (яким, безперечно, було суспільство часів махараджі Харші) була варново-кастова система соціальної організації, санкціонована індуїзмом, що його сповідувала переважна кількість населення країни. Кожен член суспільства від дня свого народження і до смерті мав певний соціальний статус, за межі якого практично вийти не міг, проте мав надію на його поліпшення в наступному втіленні своєї душі за умови чіткого дотримання особистої дгарми. Хоча духовне життя країни вирізнялося плюралізмом і толерантністю, все ж таки життя більшості індійського населення будувалося на споконвічих засадах, що формувалися в священній літературі індусів протягом сторіч, і визначалося винятково ритуальністю, виконанням безлічі різноманітних обрядів та дотриманням традицій у суспільному, сімейному та побутовому житті. Саме тому високою була роль жерців-брахманів, посередників між богами та людьми, без яких жодна подія не могла обійтись. Індійське суспільство вирізнялося збереженням стародавніх етичних норм і моральних принципів, дотримання яких мало забезпечити щасливе земне існування, більш того – впливало на подальшу долю людської душі: закон карми, або відплати, регулював соціальну поведінку представників різних каст. Нагадуючи про це, Чанакья, можливий автор “Артхашастри”, закликав творити лише добро:

Мы собственной кармы созданья,
Мы – куклы, которыми с
помощью нитей
Судьба управляет. Вершите
Лишь доброе, зла никому не чините!

(переклад І.Д. Серебрякова) [Столепестковый лотос 1996, *53*]

ЛІТЕРАТУРА

Алаев Л.Б. **Средневековая Индия.** Санкт-Петербург, *2003.*

Артхашастра, **или наука политики**. Пер. с санскр. В.И. Кальянова. Москва – Ленинград, *1959.*

Бана. ***Кадамбари****:* Пер,. статья, примеч,. словарь имен и терм. П.А. Гринцера. Москва, *1995*.

Бана. **Харшачаріта.** (Життєпис Харші) Делі – Варанасі, *1989* (на санскриті та мовою гінді).

Бгавадгіта (мовою гінді). Делі, *1993*.

Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма. Пер. с чеш. Москва, *1969*.

Бонгард-Левин Г. М. **Древнеиндийская цивилизация.** 2-е изд. Москва, *1993*.

Бхартрихари. **Шатакатраям**: Пер. с санскр. И.Д. Серебрякова. Москва, *1979*.

Бэшем А. **Чудо, которым была Индия:** Пер. с. англ. Москва, *1977*.

Вигасин А.А., Самозванцев А.М. **"Артхашастра": проблемы социальной структуры и права.** Москва, *1986*.

*Викрамачарита.***Жизнь Викрамы, или 32 истории царского трона:** Пер с санскр., предисл. и прим. П.А. Гринцера. Москва, *1960*.

Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури: Пер. с санскр. П.Ріттера. Київ, *1982*.

*Законы Ману****:*** **Пер. с санскр. И. Эльмановича.** Москва, *1960*.

Индия… Индия в литературных памятниках III–VII вв.: Учебное пособие. **Сост. Е.М. Медведев.** Москва, *1984*.

Махаджан В.Д. **Прачін Бхарат ка ітіхас (Історія стародавньої Індії).** Делі, *1993* (мовою гінді).

Пандей Р.Б. **Древнеиндийские домашние обряды:** Пер. с англ. Москва, *1990*.

Рашковский Е. **Индия: лик цивилизации (аналитический обзор)** // Международная экономика и международные отношения. Москва, *2003*, № 3.

Серебряков И.Д. **Бхартрихари**. Москва, *1983*.

Столепестковый лотос. **Антология древнеиндийской литературы** Сост. и вступит. статья И.Д. Серебрякова. Москва, *1996*.

Тугушева Л.Ю. **Уйгурская версия биографии Сюань Цзана**. Москва, *1991*.

Упанишады: В 3 кн.: Пер., предисл. и комм. А.Я. Сыркина. Москва, *1992*.

Чаттерджи С., Датта Дх. **Индийская философия**. Пер. с англ. Москва, *1994*.

Ядав К.С. **Харіяна прадеш ка ітіхас. (Історія штату Харіяна)** Делі, *1987* (мовою гінді).

Banerji S. Ch. **Society in Ancient India.** New Delhi, *1993*.

Chakladar H. Ch. **Social Life in Ancient India**. New Delhi, *1984*.

О.Б. Бубенок

ПОЛИТИКА МОНГОЛОВ ПО ОТНОШЕНИЮ К АЛАНАМ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Вплоть до настоящего времени среди многих представителей восточноевропейской историографии получил распространение подход, согласно которому Монгольская империя была создана вследствие особо жестоких завоеваний монголов и имела для судеб покоренных народов негативные необратимые последствия. В связи с этим был даже придуман термин "монголо-татарское иго". Весьма примечательно, что начало данной позиции в оценке роли монголов в истории дали уже первые западноевропейские миссионеры, которые в середине XIII в. посетили Монгольскую империю.

Так, особо показательно в этом отношении сообщение П. Карпини о политике монголов в отношении "государей земель", подвергшихся нападению монголов: "Их замысел заключается в том, чтобы им одним господствовать на земле, поэтому они выискивают случаи против знатных лиц, чтобы убить их. У других же, которым они позволяют вернуться, они требуют их сыновей и братьев, которых больше никогда не отпускают, как было это сделано с сыном Ярослава, неким вождем аланов, и весьма многими другими" [Карпини 1957, *55–56*]. Однако настолько ли тяжелым было при монголах положение аланов, впрочем, как и других завоеванных народов?

Необходимо учитывать то, чем руководствовались монголы, совершая в ряде случаев жестокие действия по отношению к одним группам населения, и проявляя определенную снисходительность и лояльность по отношению к другим. Исследователи уже давно пришли к выводу, что правители государственно-территориальных образований на территории обширной Монгольской империи пользовались предписаниями Великой Ясы Чингис-хана, не сохранившейся полностью до наших дней, но дошедшей в виде фрагментов в сочинениях ряда средневековых авторов. Г. В. Вернадский дал следующее определение этого собрания законов и предписаний: "С моей точки зрения, Яса как целое ни в коем случае не может быть охарактеризована как обычное законодательство. Она была монгольским императорским законом, сформулированным Чингис-ханом; и сами монголы рассматривали ее именно в этом свете. Для них она была обобщающей мудростью основателя империи; и мы знаем, что они считали Чингис-хана боговдохновенным Сыном Неба" [Вернадский 1997, *106–107*]. С точки зрения Ясы, "каждая нация, отказывающаяся признать высший авторитет великого хана, рассматривается как восставшая", что противоречит современным представлениям о международном праве [Вернадский 1997, *108–109*]. Поэтому нации, или части наций, оказавшие сопротивление монголам рассматривались как мятежники и подлежали уничтожению. Что же касается тех групп населения на занятых монголами территориях, которые не препятствовали монголам в совершении священного дела – создания мировой империи, то они признавались монголами как союзники, что предполагало их включение в военно-административную систему формирующейся Монгольской империи и обязательное сотрудничество с завоевателями. Третий вариант – нейтралитет местного населения не был предусмотрен в Ясе Чингис-хана.

Это подтверждает сообщение католического миссионера Юлиана, посетившего Восточную Европу после 1236 г., т. е. во время походов Батыя: "Во всех завоеванных странах они убивают князей и вельмож, которые внушают им опасения. Годных для битвы воинов и поселян они, вооруживши, посылают против воли в бой вперед себя. Других… оставляют для обработки земли… и обязывают тех людей впредь именоваться татарами" [Аннинский 1940, *87*]. В результате в Монгольской империи сложилась особая система социальных отношений завоевателей и побежденных, которую Г.В. Вернадский охарактеризовал следующим образом: "Все подданные великого хана – монголы или вновь завоеванные народы – должны были служить государству и подчиняться

воле хана. И все же существовало, по крайней мере, психологическое различие в степени подчинения. Монголы были правящей нацией, и подданные великого хана также были избранным народом, сюзереном которого он являлся. Их родовые вожди избрали Чингис-хана на трон. Им принадлежали плоды завоевания и из них избирались армейские командиры и чиновники администрации… Тюрки Центральной Азии и Южной Руси, равно как и аланы, принимались в братство наций степей под монгольским покровительством. Оседлое население, завоеванное монголами, находилось внизу политической иерархии" [Вернадский 1997, *127*]. Таким образом, социальная структура монгольского общества определялась как этнической принадлежностью, так и характером занятий подданных Великого Хана. Характерно, что такая система взаимоотношений являлась традиционной для кочевых обществ вне зависимости от времени и места, т. е. представляла собой природную черту политических объединений, созданных номадами. Однако, благодаря деятельности Чингис-хана, общественно-политическая организация Монгольской империи приобрела новые черты, которые не наблюдались в аналогичных кочевых системах предшествовавшего времени. Это и привело к тому, что на просторах Евразии за несколько десятилетий была создана империя монголов, размеры которой оказались впоследствии никем не превзойденными.

Исследователи уже давно обратили внимание на то, что монголы не смогли бы достичь могущества, не использовав военный потенциал покоренных народов. Еще в XIX в. относительно этого М. И. Иванин отметил: "Например, нужна-ли была для какой-либо цели армия, для этого делался наряд с каждого десятка кибиток или юрт по одному, по два человека и проч., чрез что войсковые сотни, тысячи, десятитысячные отряды составлялись из разных народностей. Октай [Угедей. – *О. Б.*] простер эту политику перемешивать в составе войск племена до того, что предполагалось для завоевания запада послать китайские войска, а для завоевания южного Китая монгольские" [Иванин 1875, *46*]. Комментируя данное предположение, Г. В. Вернадский, со своей стороны, сделал одно немаловажное дополнение: "Тюркские и иные кочевые или полукочевые племена, ранее подчиненные враждебным властителям, принимались в монгольское братство по оружию. Из них формировались подразделения регулярной армии под командованием монгольских офицеров. В результате, чаще всего монгольская армия была численно сильнее в конце, нежели накануне кампании... Только лишь рекрутируя войска из покоренных ими стран, монголы могли подчинить и контролировать такие огромные территории. Ресурсы каждой страны, в свою очередь, использовались для покорения следующей" [Вернадский 1997, *124–125*].

Весьма характерно, что и в конце XX в. Л. Н. Гумилев придерживался также подобных взглядов: «Действительно, монголы мобилизовали венгров, мордву, куманов и даже "измаильтян" (мусульман), но составляли из них ударные части, обреченные на гибель в авангардном бою, и ставили сзади заградительные отряды из верных воинов. Собственные силы монголов преувеличены историками» [Гумилев 1989, *518*].

Несмотря на публикацию многих источников и существование различных исследований по данной теме, анализ работ по истории Восточной Европы и Северного Кавказа, посвященных событиям периода монгольской экспансии и написанных советскими историками с позиций учения о классовой борьбе, с одной стороны, демонстрирует тенденцию рассматривать события того времени как борьбу противоборствующих группировок "феодалов", а с другой – мы видим, что наследуются традиции российской исторической науки изображать присутствие монголов в Восточной Европе и на Северном Кавказе как иго завоевателей.

Однако такое резко негативное отношение к монгольскому присутствию на Северном Кавказе и Восточной Европе на сегодняшний день представляет лишь отражение идеологических концепций, а не научный подход. К сожалению, даже многие выдающиеся историки, анализируя сложную и драматическую историю периода экспансии монголов, больше руководствовались собственными эмоциями, чем реалиями и представлениями главных действующих лиц того времени. Однако монголы не всегда отличались жестокостью

на оккупированных территориях, а наоборот довольно часто даже вызывали изумление у католических миссионеров своей лояльностью к покоренным народам. Однако мало кто из исследователей задавался вопросом: почему так происходило?

С точки зрения анализа Ясы Чингисхана, необходимо учитывать, что сами обстоятельства требовали лояльности со стороны монголов относительно тех, кто изъявлял покорность и добровольно переходил на службу в армию монголов. Аланам-асам в XIII в. нашествие монголов давало лишь два возможных исхода: или оказать монголо-татарам упорное сопротивление и быть в конечном итоге физически уничтоженными, или откровенно перейти на сторону завоевателей и занять весомые позиции в Монгольской империи. Естественно, что переход части аланов на сторону монголов был вынужденной необходимостью, а не предательством. В связи с этим, нельзя полностью согласиться с мнением Л. Н. Гумилева, согласно которому "монгольская армия нуждалась в пополнении, поэтому монголы предлагали захваченным в плен купить свободу ценой вступления в их армию" [Гумилев 1989, *520*]. Однако, с точки зрения Ясы, это было невозможно, ибо те, кто попадал в плен в бою уже не могли стать союзниками, потому что, подняв один раз оружие против монголов, они становились врагами, которые должны были быть уничтожены. Следовательно, было бы более правильным утверждение, согласно которому монгольская армия пополнялась союзниками из числа населения, не оказавшего сопротивление на землях, занятых монгольскими войсками.

Еще при жизни Чингис-хана наметился принцип организации будущей Монгольской империи, в дальнейшем получивший у историков название "улусная система". В результате уже в середине XIII в. на завоеванных монголами территориях Азии и Восточной Европы образовались четыре крупных государства-улуса – Улус потомков Джучи, Улус потомков Чагатая, Улус Хулагуидов и Улус Великого хана монголов, где позиции лидера принадлежали последнему улусу, включавшему коренные земли монголов и впоследствии получившего от китайцев название "империя Юань".

Б. Я. Владимирцов следующим образом охарактеризовал улусную систему монгольского государства: «Выделение уделов основывалось на том принципе, что "государство" (ulus irgen) является достоянием всего рода того лица, которое создало державу и стало ханом. Так же, как род или его ответвление владеет определенной территорией, на которой совместно кочуют его члены-urux'и, и владеет людьми, которые являются его потомственными крепостными вассалами (unagan bogol), совершенно так же род является владельцем народа-государства (ulus), проживающего на определенной территории (nuntux~nutung). Происходит, следовательно, перенесение понятий о родовой собственности на более широкую область народа-государства. С этой точки зрения все племена и народы, вошедшие в состав монгольской империи Чингис-хана, все делаются unagan bogol'ами его и его рода… Власть рода Чингис-хана над его улусом, т. е. народом-государством, выражается в том, что один из родичей, altan urug (urux)'а становится императором, ханом (xan, xagan), повелевающим всей империей, избираемым на совете всех родичей (xuriltai ~ xurultai); другие же члены рода, главным образом, мужские его отпрыски, признаются царевичами…, имеющими право на то, чтобы получить в наследственное пользование удел-улус» [Владимирцов 1934, *98–99*].

Такую систему Б. Я. Владимирцов, Г. В. Вернадский, А. Ю. Якубовский, Г. А. Федоров-Давыдов и некоторые другие исследователи назвали "феодализмом" [Владимирцов 1934, *110*; Вернадский 1997, *128*; Греков, Якубовский 1950, *95–121*; Федоров-Давыдов 1973, *43–67*]. Однако с позиций современной науки употребление термина "феодализм" по отношению к государству кочевников выглядит, по крайней мере, анахронизмом и отражает не только эволюционистко-марксистский подход в освещении истории средневековых кочевых обществ, но и европоцентристское направление в освещении истории восточных обществ. Поэтому для обозначения характера общества Монгольской империи более удачным может выглядеть термин ***quazi-feudalism***, предложенный С. Джагчидом и П. Хайером [Jagchid, Hyer 1979, *263–269*].

Исследователи давно отметили, что в непосредственной связи с улусной системой Монгольской империи находилась военно-административная организация общества. Эту особенность В. Г. Вернадский охарактеризовал следующим образом: “Все сыновья Чингис-хана получили подобные наделы. В дополнение каждый сын имел определенное количество сотен или тысяч регулярной армии. Это означает, что он был не только феодальным властителем, но и наместником хана в своем улусе; его должность была должностью заместителя императора, которому вменялось в обязанность управление частью империи” [Вернадский 1997, *128*]. Говоря же об организации монгольского войска, Г. В. Вернадский отметил: “Монгольские вооруженные силы делились на три группы – центра, правой и левой руки. Поскольку монголы всегда разбивали свои палатки лицом к югу, левая рука означала восточную группу, а правая – западную” [Вернадский 1997, *128*]. В соответствии с этим, исследователь сделал вывод, что в Монгольской империи аланы, известные под названием “асуд”, были включены в “правое крыло монгольской нации”, как народ западного происхождения [Вернадский 1997, *19*].

Действительно, исследования О. Прицака и других историков доказывают, что на протяжении всего средневековья среди кочевников Евразийской степи менялось направление главной ориентации и цветовая символика изменялась также в соответствии к тому, где было главное направление, тыл, правый и левый фланги. По версии О. Прицака, сначала главные группировки кочевников пребывали на севере и в соответствии с этим Север обозначался черным цветом, Юг – красным, Восток (правый фланг) – синим, а Запад (левый фланг) – белым. Однако со временем у тюркютов ориентация стала восточной и в соответствии с этим Восток стал обозначаться черным цветом, Юг – синим, Запад – красным, а Север – белым. Во времена Чингис-хана, в соответствии с монгольской традицией, получила распространение южная ориентация. Тогда черный цвет стал использоваться для обозначения Юга, синий – Запада, красный – Севера, а белый – Востока [Pritsak 1981, I, *376–383*]. Кроме того, Г. А. Федоров-Давыдов, Н. Л. Жуковская и некоторые другие исследователи также считали, что монголы придерживались южной ориентации, но цветовую символику для обозначения сторон света они восприняли от своих предшественников-тюрок. Таким образом, ученые были уверены, что монголы обозначали Юг красным цветом, Север – черным, Запад – белым, Восток – синим (голубым). В соответствии с этим на территории Улуса Джучи Кок (Синюю) Орду они локализовали на востоке, а Ак (Белую) Орду – на западе [Федоров-Давыдов 1966, *55–60*; Жуковская 1988, *154*]. Поэтому Н. Л. Жуковская, которая придерживалась такой геосимволики, была очень удивлена, когда обнаружила, что монголы, проживавшие в Центральной Азии, для обозначения собственной территории использовали синий цвет, для обозначения страны своих южных соседей тибетцев – черный, а для земель корейцев, находящихся к востоку от них – белый [Жуковская 1988, *154*]. Если же исходить из предложенной О. Прицаком южной ориентации и системы цветового обозначения сторон света, то можно вполне принять предложение А. Ю. Якубовского, согласно которому на территории Улуса Джучи Ак Орда находилась на востоке, а Кок Орда – на западе. По мнению исследователя, недоразумение по этому поводу возникло через то, что в русских летописях термин “Синяя Орда” использовался для обозначения Ак Орды, которая находилась на востоке золотоордынского государства [Греков, Якубовский 1950, *261–262*]. Таким образом, Кок Орда представляла западную часть Золотой Орды и сформированные на ее территории войска составляли правое крыло золотоордынской армии, а Ак Орда охватывала восточные территории, и ее боевые отряды входили в левое крыло войск Золотой Орды. Что же касается происхождения термина “Золотая Орда”, то можно согласиться с тем предположением, что упомянутая цветовая геосимволика была воспринята монголами от китайцев, где желтый цвет обозначал центр и считался императорским цветом [Вернадский 1997, *127*].

Таким образом, правое крыло монгольской армии представляло собой западную группировку войск, для обозначения которой монголы могли использовать синий цвет. Вопрос в том: действительно ли монголы

всегда включали аланов в правый фланг своего войска? То, что народ ***асут*** *(асы)* входил в западное крыло войска Чингис-хана подтверждает монгольский источник “Алтан Тобчи” (Золотое сказание): “У августейшего Чингис-хагана было шесть тумэнов: один тумэн Ордос, один тумэн составляли Двенадцать тумэтов, еще тумэн, [в который входили] йонсииэбя, *Асут* и Харагин. Это были три западных тумэна” [Лубсан Данзан 1973, *244*]. Однако данный источник был составлен уже в позднее средневековье и поэтому отражал представления монголов не времен Чингис-хана, а значительно более позднего времени.

По наблюдениям Г. А. Федорова-Давыдова, деление войска на два крыла соответствовало традициям тюрок и монголов. Однако во времена Чингис-хана при формировании флангов монгольского войска наметилось отступление от традиций кочевников. В связи с этим исследователь отмечает: “Однако, если раньше у тюрков (например, у печенегов) деление на два крыла соответствовало родо-племенному делению, то в феодальном государстве монголов одно племя могло быть расчленено между правым и левым крылом”. В результате, такое деление привело к образованию новой военно-административной системы Монгольской империи, весьма отличной от организации предшественников: “В эпоху улусной системы Чингис-хана и его преемников совпадение улусов, данных в держание, и военных подразделений также было весьма полным, что и нашло выражение в делении всего народа на военные единицы, соответствовавшие той или иной градации улуса. Но теперь (тумен или тысяча) не было просто делением племени или родом, или другой патриархальной первобытной социальной группой. Это был конгломерат различных групп и осколков старых групп” [Федоров-Давыдов 1973, *49–51*].

В непосредственной связи с военной улусной системой находилось также введенное Чингис-ханом нетрадиционное для кочевников деление монгольской армии на десятки, сотни, тысячи, туманы. «Сообразно этому, – отметил Б. Я. Владимирцов, – все монгольские племена, все поколения, роды, кланы были поделены на “десятки” (arban), “сотни” (ja’un ~ jagun), “тысячи” (mingan) и “тьмы” – десятки тысяч (tİmen), т. е. на группы аилов, которые могли выставить десяток, сотню, тысячу и т. д. воинов” [Владимирцов 1934, *103–104*]. Кроме того, при новой системе “ноян-”тысячник” оказывался принадлежащим совсем другому роду, чем “люди” его “тысячи” [Владимирцов 1934, *109*]. В соответствии с этим можно вполне согласиться со следующим выводом Б.Я. Владимирцова: «Подобное смешение родов, поколений и племен монгольских при образовании “тысяч”, этих основных единиц в здании империи Чингис-хана, имело очень важные последствия для родового строя, который неминуемо должен был сильно измениться и угаснуть» [Владимирцов 1934, *109*].

По мере того, как монголы подчиняли новые территории и в монгольскую армию стали включать представителей покоренных народов, данный способ организации боевых подразделений, в соответствии с территориальным и десятичными принципами, распространялся и на эти новые единицы в составе вооруженных сил монголов. Если исходить из того, что аланы после походов Чингис-хана и Батыя были отмечены далеко за пределами Северного Кавказа, то можно предположить, что они относились к различным военно-территориальным подразделениям и, следовательно, вопреки мнению Г. В. Вернадского, могли входить не только в правое крыло монгольской армии [Вернадский 1997, *19*].

Кроме обычной монгольской армии еще при Чингис-хане была создана императорская гвардия. Относительно этого инструмента императорской власти Г. В. Вернадский высказался следующим образом: “Весьма вероятно, что высокое положение гвардии было зафиксировано Ясой, хотя об этом нет упоминания в существующих фрагментах” [Вернадский 1997, *111*]. Действительно, данные других источников подтверждают высокий общественный статус императорской гвардии на Дальнем Востоке в период существования империи Юань. Формирование частей императорской гвардии было возложено не только на непосредственно подвластных Великому Хану владетелей империи Юань, но и на вассальных ханов наиболее крупных улусов, включая Золотую Орду. Это была одна из основных повинностей золотоордынских ханов по отношению к Великому Хану всех монголов. В данном случае уместно при-

вести наблюдения современного китайского историка Чхао Чху-чанга, согласно которым “императоры Юаньской династии, Великие ханы центральной монгольской империи всегда считали правителей Улуса Джучи своими наместниками (вассалами)” [Чхао Чху-чанг 2002, *191*].

По мнению Е. И. Кычанова, проанализировавшего сведения “Юань-ши” об императорской гвардии на Дальнем Востоке, “набор на службу в императорскую гвардию кипчаков, осетин, русских не мог обходиться без участия властей Золотой Орды” [Кычанов 2002, *42*]. Проблема пребывания русских на Дальнем Востоке всегда интересовала восточноевропейских историков, что нашло отражение во многих публикациях. В то же время нахождение аланов-асов на Дальнем Востоке в составе императорской гвардии также не было обойдено вниманием в восточноевропейской историографии. Благодаря исследованиям Бретшнейдера, А. И. Иванова, Ю. Н. Рериха, А. Ш. Кадырбаева и других ученых мы знаем, что при покорении Китая во второй половине XIII в. монголы использовали передовые отряды асов, которые, по-видимому, до этого были переселены с Северного Кавказа в Китай и в сложившейся в империи Юань социальной ирархии общества – а) монголы; б) выходцы из западных стран; в) китайцы, кидани; г) жители бывшей Южной Сун – аланы-асы занимали следующую за монголами ступень и, соответственно, имели высокий социальный статус [Бретшнейдер 1894, *67–73*; Иванов 1913, *280–296*; Рерих 1967, *242–246*; Кадырбаев 1990, *84–88*]. В сложившейся ситуации монголы в Китае относились к данной этнической группе очень лояльно и проявили также большое понимание к христианству своих союзников [Хеннинг 1962, *227–228*]. Оторванность аланов от своей родины и враждебное отношение к ним, как и к монголам, со стороны местного китайского окружения способствовали ассимиляции на Дальнем Востоке аланов-асов численно преобладавшими над ними монголами. При этом взаимоотношения аланов и монголов на Северном Кавказе и в Восточной Европе носили несколько иной характер.

В случае с аланами видим, что монголы придерживались древнего принципа завоевателей, в соответствии с которым часть наиболее беспокойных подданных переселялась во враждебное окружение в другие части империи, а на их территорию присылались воинские гарнизоны из иных территорий государства, совершенно отличные от местного населения в этническом и культурном отношениях. Поэтому мы вправе считать, что монголы придерживались принципа: “Разделяй и властвуй!”. Следовательно, в факте переселения аланов-асов с Северного Кавказа на Дальний Восток можно видеть четко спланированную и хорошо организованную акцию. Переселяя аланов в Монголию и Китай, монгольские ханы ослабляли силы не до конца покоренной северокавказской Алании, а также усиливали свои вооруженные силы, необходимые для покорения Южного Китая.

Случай с аланами на Дальнем Востоке также свидетельствует об особой веротерпимости монгольского императора по отношению к своим подданным-христианам [Хеннинг 1962, *227–228*]. Однако религиозную толерантность монголы проявляли не только на Дальнем Востоке, но и в Золотой Орде. В этом отношении весьма показательно сообщение венгерского католического миссионера Иоганки, относящееся к началу XIV в., о положении христиан в Восточной Европе: “... татары военной мощью подчинили себе разные племена из народов христианских, но позволяют им попрежнему сохранять свой закон и веру, не заботясь или мало заботясь о том, кто какой веры держится – с тем, чтобы в мирской службе, в уплате податей и сборов и в военных походах они [подданные] делали для господ своих то, что обязаны по изданному закону. Они даже сохраняют такую свободу христианам, что многие женясь и содержа большую семью, становятся иногда богаче своих господ, причем господа те не решаются коснуться имущества рабов и даже зовут их товарищами, а не рабами; но когда господа идут в бой, те вооружившись следуют за ними честно служа против сарацинов, сражаясь с ними и соблюдая верность договору” [Аннинский 1940, *91*]. Среди этих золотоордынских христиан были аланы, проживавшие не только на Северном Кавказе, но и во многих местах Восточной Европы. Ярким доказательством того, что аланы в Золотой Орде продолжали беспре-

пятственно исповедовать христианство, могут являться акты Константинопольского патриархата, где упоминается Аланская митрополия, в сферу влияния которой в XIV в. входил не только Северный Кавказ, но и Нижний Дон [Древние акты...1867, *449–455*; Кулаковский 1898, *13–15*].

В данном случае веротерпимость монголов отражала предписания, нашедшие свое отображение в Ясе Чингис-хана. Сохранившиеся в средневековых текстах фрагменты этого кодекса законов свидетельствуют о том, что сам Чингис-хан не принадлежал к какой-либо религии и не превозносил одну религию над другими. Наоборот, он "приказал уважать все религии и не высказывать предпочтения какой-либо из них" [Вернадский 1997, *108*]. Именно эта толерантность привела к поликонфессиональности не только внутри самого монгольского этноса, но даже среди правящего клана потомков Чингис-хана. Захватившие Дальний Восток монголы стали придерживаться одного из направлений буддизма, создатели государств Джучидов, Чагатидов и Хулагуидов приняли ислам. Естественно, что принятие монголами-завоевателями местных религий диктовалось чисто политическими соображениями.

Однако с данных позиций нельзя идеализировать внутреннюю политику монголов как в самой Золотой Орде, так и во всей Монгольской империи. Известная веротерпимость монголов являлась отличительной чертой не только монгольских государств. Исследователи уже давно отметили особую веротерпимость принявших иудаизм хазар по отношению к мусульманам, христианам и язычникам [Григорьев 1834; Артамонов 1962, *266, 325, 327, 329–331, 334, 412, 414–415*; Pritsak 1978; Заходер 1962, *146–166*; Новосельцев 1990, *153*]. По наблюдениям А. Е. Крымского, веротерпимость особенно была присуща арабам-бедуинам как в предисламский период, так и во времена создания Арабского халифата" [Крымский 1912, *87–92, 126–127*]. И таких примеров религиозной толерантности и связанной с ней поликонфессиональности кочевых этносов можно привести немало.

В соответствии с этим можно сделать вывод, что поликонфессиональность и веротерпимость были присущи не только монголам, но и другим номадам. В этом следует видеть одну из закономерностей в развитии кочевого общества, где даже в период создания государств и империй с постоянными границами продолжали доминировать прежние родо-племенные отношения. На примере монголов мы видим, что создатели огромной империи оставались разделенными на отдельные кланы и племена, которые были рассеяны на обширных территориях. В результате этого устанавливались контакты с различными земледельческими цивилизациями, что приводило к поликонфессиональности не только в среде господствовавшего монгольского этноса, но даже среди самих Чингизидов. Поэтому преследование за религиозные убеждения могло быстро привести к нарушению целостности не только самой Монгольской империи и ее составных частей, но и самого господствовавшего над многими народами монгольского этноса.

Кроме того, на Дальнем Востоке аланы-асы вместе с монголами представляли часть завоевателей Китая, а на Северном Кавказе, в Хорезме и Восточной Европе аланы наоборот являлись частью покоренных монголами народов. Поэтому положение аланов, как и других народов в Золотой Орде, резко отличалось от положения их соплеменников в Китае. Необходимо также учитывать, что вопреки представлениям некоторых историков в средние века подавляющая часть аланов уже не относилась к кочевому населению Евразийской степи, а представляла собой преимущественно оседлое население предгорий и гор Северного Кавказа, Крыма, степей Восточной Европы и Хорезмского оазиса. В соответствии с этим фактором и строились отношения между кочевниками-монголами и покоренными ими аланами.

Поэтому особый интерес могут представлять наблюдения Б. Я. Владимирцова о характере взаимоотношений между монголами и оседлым населением в западных частях Монгольской империи: "Культурные области с оседлым населением, входившие в уделы царевичей, были первоначально подчинены хану-императору, который правил ими через особо-назначенных губернаторов (darugacin); царевичи же пользовались только доходами с этих земель, причем не имели права сами производить сбо-

ра податей. Царевичи, следовательно, являлись в своих уделах военными феодалами, и власть их распространялась только на nutug-yurt, на котором кочевали выделенные им монголы (ulus), а с земель с культурным оседлым населением они могли получать только часть доходов, которыми непосредственно распоряжались darugacin'ы, поставленные великими ханами. Надо отметить, что подобное положение не могло продолжаться долго и царевичи очень скоро превратились в полунезависимых, а потом и совсем независимых государей – правителей самостоятельных царств в западной части Монгольской империи" [Владимирцов 1934, *100*].

К тому же, положение немонгольского кочевого населения и земледельцев Золотой Орды было различным. После походов Батыя в степной части Золотой Орды продолжал сохраняться значительный процент кипчаков-половцев. На основе анализа данных ряда письменных источников и результатов археологических исследований С. А. Плетнева пришла к выводу, что в начале золотоордынского периода монголы уничтожили половецкую знать. Археологическим подтверждением этого, по мнению исследователя, является "полное исчезновение каменных изваяний в европейских степях во второй половине XIII в." Причину такой жестокости монголов С. А. Плетнева видит в экономических факторах: "Непрекращавшиеся волнения в степях, мешавшие монголам наладить собственную экономическую базу (планомерное кочевание) и создававшие постоянную опасность в уже как будто бы завоеванном тылу, привели к тому, что монголы решили просто уничтожить всю половецкую аристократию" [Плетнева 1990, *179*]. Следовательно, репрессии монголов против половецкой аристократии являлись не неоправданной жестокостью, а представляли собой вынужденную необходимость. В данном случае нужно исходить из того, что завоеватели-монголы, как и кипчаки-половцы, относились к носителям одного и того же хозяйственно-культурного типа – кочевого скотоводческого хозяйства. Значит, монголы, в первую очередь, были заинтересованы в контроле над пастбищами для своего скота в Дешт-и Кипчак. Поэтому в таких ситуациях первыми удар принимают кочевники, проживавшие здесь до завоевания. Однако монгольское вторжение не привело к тотальному уничтожению половецкого населения в степи и этому есть свои объяснения.

Л. Н. Гумилев объяснял это тем, что в Золотой Орде "монголы в этом улусе составляли незначительное меньшинство" [Гумилев 1989, *616*]. Именно данный фактор привел к той ситуации в Золотой Орде, которую ал-Умари охарактеризовал следующим образом: "В древности это государство было страной кыпчаков, но когда им завладели татары, то кыпчаки сделались их подданными. Потом они [татары] смешались и породнились с ними [кыпчаками], и земля одержала верх над природными и расовыми качествами их [татар], и все они стали точно кыпчаки, как будто они одного [с ними] рода, оттого, что монголы [и татары] поселились на земле кыпчаков, вступали в брак с ними и оставались жить в земле их [кыпчаков]" [Тизенгаузен 1884, *213–214, 235*]. Таким образом, немногочисленность монголов могла привести к тому, что эти завоеватели не были заинтересованы в значительном уничтожении прежнего населения степей, ибо это диктовалось чисто экономическими соображениями – монголы получили только необходимое им количество пастбищ, оставив остальную их часть кыпчакам. Сам процесс тюркизации монголов, которые составляли верхушку золотоордынского общества, лишний раз может свидетельствовать, что кочевники-кипчаки в Золотой Орде заняли следующую после монголов ступень в социальной иерархии золотоордынского общества, т. е. они занимали более высокое социальное положение в Улусе Джучи, чем то оседлое население государства, к которому относились аланы. В этом следует видеть одну из закономерностей многих кочевых обществ. То, что в Золотой Орде кочевники имели более высокий социальный статус, чем земледельцы, может свидетельствовать та разница в налогах и повинностях, которая возлагалась на различные слои населения золотоордынскими ханами.

Так, в древнерусских летописях под 1277–1278 гг. помещено сообщение о походе русских князей, вассалов Золотой Орды, на ясский город Дедяков [Воскресенская... 1856, *194*; Приселков 1950, *229*; Новгородская Первая... 1848, *72*]. В связи

с этим вызывает интерес предположение В. А. Кузнецова и А. В. Гадло о причинах этого похода. Исследователи считают, что предпосылкой штурма Дедякова золотоордынскими войсками стало восстание аланов против жестокого налогового режима, который установила монгольская администрация на завоеванных землях аланов. Данное предположение базировалось на том, что, согласно данным армянских и грузинских источников, в 1254 г. монголы произвели перепись населения в Золотой Орде, что, по мнению В. А. Кузнецова и А. В. Гадло, привело к установлению тяжелого налогового гнета в различных частях Улуса Джучи, в том числе и на Северном Кавказе [Кузнецов 1984, *262–263*; Гадло 1994, *180–181*]. Однако данное предположение требует подтверждения со стороны других источников. К тому же не стоит игнорировать мнение Ю. А. Кулаковского, что поход монголов на Дедяков в 1277 г. мог представлять собой завершающий процесс покорения горной части Алании, а не карательную акцию против восставших аланов – подданных хана Золотой Орды [Кулаковский 1899, *57–60*].

По наблюдениям Г. А. Федорова-Давыдова, в Золотой Орде в XIII в. оседлое население несло следующие повинности: а) дань – “подать, которая взыскивалась, на основании переписи”; б) ”тамга” и “десятина” – сбор в пользу монголов; в) взыскивалось “ордынское серебро”; г) “разного рода повинности по обеспечению монгольских властей подводами, кормом, лошадьми”, включая “ям”; д) ”поплужная подать” – “поземельный налог, взимавшийся с плуга, рала”; е) ”повинность выставлять воинов”; ж) дань в размере 1 головы скота с 10 голов [Федоров-Давыдов 1973, *34–35, 39*]. Однако это количество налогов и повинностей не распространялось на христианских священников и монахов [Федоров-Давыдов 1973, *35*].

Что же касается повинностей немонгольского кочевого населения, преимущественно половцев, то они уже отличались от обязанностей оседложивущих земледельцев, а именно: а) дань в размере 1 головы скота со 100 голов; б) натуральная рента продуктами животноводства; в) ”повинность выделять лошадей, подводы и людей для послов общеимперской почты”; г) вменялось выделять “надсмотрщиков за стадами и пастбищами и стражей имперских складов”; д) кормление послов; е) ”необходимость выставлять большое количество людей для облавы во время охоты хана”; ж) повинность выставлять воинов [Федоров-Давыдов 1973, *40–41*].

Повинности же незнатного населения из числа монголов-завоевателей были незначительны: а) ”из каждого стада овец один годовалый баран должен был поставляться ежегодно к ханскому двору и одна годовалая овца из сотни овец в фонд поддержки нуждающихся”; б) воинская повинность; в) ”дополнительные налоги, введенные в более поздний период” [Вернадский 1997, *134*]. Однако Г. В. Вернадский отметил изменения в положении монголов в улусе Джучи после XIII в.: “Однако не государственные налоги, а сборы различного рода, возложенные на население владений князей, являлись тяжелой ношей для монголов в XIV и XV веках, в особенности потому, что владения князей разрослись в этот период” [Вернадский 1997, *134*].

Таким образом, анализ содержания налогов и повинностей, возложенных на население Золотой Орды, показывает, что наиболее привилегированное положение занимали кочевники-монголы, при этом кочевники-половцы находились на более низкой ступени в этой иерархии, и в наибольшей степени отягощенными повинностями оказались оседлые народы. К числу последних следует отнести аланов. Здесь мы отчетливо видим проявление характерного для многих кочевых обществ принципа, согласно которому в обществе кочевники-скотоводы занимали более высокое социальное положение, чем оседложивущие земледельческие народы. Однако в данном случае весьма проблематично говорить о чрезвычайно тяжелом положении оседлых народов в Золотой Орде, учитывая то, что они составляли значительный процент населения этого монгольского государства. Следовательно, если бы их положение было настолько тяжелым, то Золотая Орда не смогла бы просуществовать более двухсот лет, учитывая возможность периодических восстаний покоренных народов. Однако письменные источники молчат на этот счет. Кроме того, завершив завоевания, монголы были заинтересованы в восстановлении экономики на территории Улу-

са Джучи, где традиционно на протяжении веков мирно сосуществовали связанные между собой кочевой скотоводческий и оседлый земледельческий типы хозяйства. Поэтому можно вполне согласиться с мнением Л. Н. Гумилева, что “будучи в абсолютном меньшинстве золотоордынские монголы не имели возможности создать деспотический режим” [Гумилев 1989, *536*].

В сложившейся ситуации особый интерес может представлять сообщение арабоязычного автора XIV в. ал-Умари о системе взаимоотношений между золотоордынским ханом и зависимыми оседлыми народами в Золотой Орде: “У султана этого государства рати Черкесов, Русских и Асов. Это жители городов благоустроенных, людных, да гор лесистых, плодовитых. У них произрастает посеянный хлеб, струится вымя [водится скот], текут реки и добываются плоды. Они [Черкесы, Русские и Асы] не в силах сопротивляться султану этих стран и поэтому обходятся с ним, как подданные его, хотя у них и есть [свои] цари” [Тизенгаузен 1884, *210, 231*]. На основании этого Л. Н. Гумилев сделал предположение, согласно которому “Орда возглавляла конфедерации местных этносов, удерживаемых в составе государства угрозой нападения” [Гумилев 1989, *536*]. Однако данное определение выглядит не совсем правильным и подходит только для характеристики взаимоотношений между князьями Руси и золотоордынскими ханами. По определению В. Л. Егорова, Русь “никогда не интересовала Золотую Орду с точки зрения приращения территории” [Егоров 1985, *230*]. Б. Д. Греков также высказал аналогичное мнение, согласно которому “завоеванные татарским войском русские земли не вошли непосредственно в состав Золотой Орды” [Греков, Якубовский 1950, *220*]. В данном случае сообщение ал-Умари о вассальной зависимости правителей народов восточноевропейских стран от золотоордынских ханов приемлемо только для характеристики отношений князей Руси и ханов Золотой Орды. Б. Д. Греков охарактеризовал это следующим образом: «Золотоордынские ханы рассматривали русские земли как политически автономные, имеющие свою собственную власть, но находящиеся в зависимости от ханов и обязанные платить им дань… Русские феодальные княжества стали в вассальные отношения к хану. Зависимость от ханов выражалась в том, что русский великий князь садился на своем столе “пожалованием царевым”, т. е. ханским. … Посаженный на стол от имени хана князь ставился в то же время под контроль ханской власти. Это относится уже не только к великому князю, а и к другим князьям» [Греков, Якубовский 1950, *220*]. Что же касается аланов, черкесов и других оседлых народов, проживавших непосредственно на территории Золотой Орды, то зависимость их от золотоордынских ханов носила уже иной характер.

Говоря о внутреннем устройстве Золотой Орды Л. Н. Гумилев считал, что “Улус Джучиев был химерной целостностью в еще большей степени, чем Иран и Средняя Азия” [Гумилев 1989, *616*]. Однако насколько данное представление согласуется с нашими знаниями об улусном устройстве Золотой Орды? По определению В. Л. Егорова, Золотая Орда представляла огромные территории, в XIII–XIV вв. раскинувшиеся на востоке от тайги и степей Западной Сибири до Балкан на западе. При чем с течением времени территория Золотой Орды постепенно сокращалась. Значительную часть территории Улуса Джучи составляли степи. Оседлое же население было сосредоточено в районе Хорезмского оазиса, в городах и поселениях Нижней и Средней Волги, Подонья, Северного Кавказа, Нижнего Поднепровья, Восточного Крыма, Днестровско-Прутского междуречья [Егоров 1985, *26–74*]. Весьма характерно, что именно в этих районах Золотой Орды письменные источники зафиксировали аланов.

По наблюдениям Г. А. Федорова-Давыдова, улусная система в Золотой Орде после Бату подверглась дальнейшей трансформации. Исследователь отметил, что собственно Улус Джучи делился на более мелкие улусы, границы которых периодически менялись и подлежали пересмотру. При этом покоренные народы входили в состав улусов монгольской аристократии и в соответствии с этим составляли новые войсковые подразделения. Уже во времена Бату наметилось деление территории Улуса Джучи, собственно правого крыла Монгольской империи, на левое и правое крыло. При этом деление на правое и ле-

вое крылья было многоступенчатым, т. е. при этой системе было вторичное, а возможно и третичное деление западных и восточных частей улусов. Именно это позволило Г. А. Федорову-Давыдову прийти к следующему выводу: «Деление на правое и левое крыло, на два больших отдела – традиционное деление монгольских и тюркских народностей… В начале оно соответствует племенному делению, но уже в собственно Монголии XIII в. оно соответствовало не племенным, а военно-кочевым держаниям и при делении на два крыла одно племенное или родовое подразделение могло дробиться на две части и попасть в разные крылья. В завоеванных степях Дешт-и Кыпчак собственно монголы также перемешались при делении на два крыла. Расчленение на два улуса – два крыла теперь в Дешт-и Кыпчак было не делением племен и родов на два отдела, а делением завоеванной земли и ее населения на два "подгосударства", по проведенным основным этническим границам, сложившимся еще до завоевания» [Федоров-Давыдов 1973, *50–58*].

Весьма примечательно, что уже во второй половине XIII в. письменные источники фиксируют аланов не только на Северном Кавказе, но и в степях Северного Причерноморья. В соответствии с предложенной схемой, Г. А. Федоров-Давыдов сделал предположение, что собственно западная часть Улуса Джучи при темнике Ногае делилась на правое (западное) крыло, во главе которого стоял Ногай, и левое крыло, куда входил Северный Кавказ, возглавляемое самим ханом Золотой Орды и представлявшее собой "домен" золотоордынских ханов. При этом граница между этими улусами проходила по р. Дон [Федоров-Давыдов 1973, *60–61*]. Следовательно, аланы Северного Кавказа входили в левое крыло Западной Орды, а аланы Северного Причерноморья составляли правое крыло этого подгосударства. Таким образом, в данной особенности можно видеть нарушение монголами принципа создания административной системы в соответствии с этническим принципом, наоборот – здесь возобладал территориальный принцип, при котором этнические группы оказывались специально разделенными по территориям улусов. В этом и проявилась одна из особенностей административной системы, введенной монголами на оккупированных территориях. Именно это предполагало, что монголы в целях ослабления позиций покоренных народов могли переселять их часть в другие отдаленные от центра государства улусы. В этом следует видеть четко продуманную монголами политику по отношению к покоренным народам. Следовательно, в ситуации с аланами можно предположить, что значительный процент аланов был переселен монголами в причерноморские степи и Северо-Западное Причерноморье с территории северокавказской Алании, покорение которой завершилось лишь во второй половине XIII в. Именно данное предположение находится в противоречии с версией В. А. Кузнецова, согласно которой появление аланов в причерноморских степях, Молдавии, Румынии и Венгрии следует считать результатом бегства последних от погромов, учиненных монголами на Северном Кавказе в 1238–1239 гг. [Кузнецов 1984, *268–269*]. Однако необходимо отметить, что аланы-асы в этих регионах начали фиксироваться письменными источниками лишь в конце XIII – начале XIV вв., т. е. со значительным хронологическим разрывом от времени вторжения монголов на Северный Кавказ. Кроме того, непонятно, как могли бежать аланы с Северного Кавказа на запад в 1238–1239 гг. через степи уже занятые монголами (монголы в конце 1238 г. нанесли по северокавказской Алании удар именно с северо-запада)?

С административной системой Золотой Орды была непосредственно связана система комплектования золотоордынских войск. Г. В. Вернадский охарактеризовал военно-административную систему Улуса Джучи следующим образом: "Организация армии в Золотой Орде строилась в основном по монгольскому типу, установленному Чингис-ханом, с десятичным разделением. Армейские части группировались в два основных боевых порядка: правое крыло, или западная группа и левое крыло, или восточная группа. Центр, по всей вероятности, составляла гвардия хана под его личным командованием. …Как и в других частях Монгольской империи, армия составляла основу ханской администрации, каждой армейской части был подчинен отдельный район в Орде. С этой точки зрения можно сказать, что в административ-

ных целях Золотая Орда была разделена на мириады [десятки тысяч. – *О. Б.*], тысячи, сотни и десятки. Командир каждого подразделения отвечал за порядок и дисциплину в его районе. Все вместе, они представляли собой местное самоуправление в его районе" [Вернадский 1997, *218*]. К этому следует добавить, что тьмы, тысячи и т. п. в золотоордынской армии формировались из числа местного подвластного населения, в соответствии с делением государства на большие и малые улусы.

Данные письменных источников позволяют локализовать аланов в XIII–XV вв. не только на Северном Кавказе и в центральных областях Улуса Джучи, но и на окраинных территориях Золотой Орды – в Северо-Западном Причерноморье, в причерноморских степях, в Хорезме. Отсюда можно сделать вывод, что золотоордынские ханы и военачальники активно использовали военный потенциал аланов во время войн за расширение территории золотоордынского государства, а в мирное время – для несения пограничной гарнизонной службы. Уже отмечалось, что вооруженные силы аланов были успешно использованы монгольскими императорами на Дальнем Востоке. К этому следует добавить, что в предыдущее время аланские контингенты постоянно присутствовали в составе войск хазар, печенегов, половцев и других средневековых армий Евразийской степи. В связи с этим необходимо выяснить, почему средневековые номады на протяжении многих столетий активно использовали боевой потенциал аланских войск?

Г.В. Вернадский объяснял это следующим образом: "В древние времена иранцы могли похвастаться сильнейшей кавалерией на свете: Парфия и Сасаниды в Иране, а также аланы в евразийских степях. Иранцы делали различие между тяжелой кавалерией, вооруженной мечом и копьем как основным оружием, и легкой кавалерией, вооруженной луком и стрелами. Аланы, в основном, зависели от тяжелой кавалерии… С другой стороны, монголы развили и довели до совершенства гуннскую экипировку и приспособления. Но аланские традиции также играли важную роль в монгольском военном искусстве, поскольку монголы использовали тяжелую кавалерию в дополнение к легкой" [Вернадский 1997, *116*].

Тем не менее, нельзя полностью согласиться с данным мнением Г. В. Вернадского, потому что вооружение и структура войск аланов уже в период раннего средневековья существенно отличалась от военных традиций их предков времен поздней античности. При этом следует учесть, что наиболее изученным оказалось военное дело аланов лесостепного Подонья, которые мигрировали сюда с Северного Кавказа в первой половине VIII в. Необходимо отметить, что военное дело средневековых аланов, их вооружение, структура и социальный состав войска почти с момента открытия Верхнесалтовского катакомбного могильника были всегда в центре внимания исследователей. Разработкой этих вопросов занимались В. А. Бабенко [Бабенко 1910, *12, 26*], В. В. Аренд [Arendt 1934, *48–68*], А. А. Захаров [Zakharov 1934, *6–47*], М. Я. Мерперт [Мерперт 1955, *143–151*], Б. А. Шрамко [Шрамко 1962, *282–283*] и С. А. Плетнева [Плетнева 1967, *158, 162–170*; 1989, *273–282*]. Тем не менее, наиболее детально рассмотрел эту проблему несколько лет назад А. В. Крыганов. Это было связано с тем, что за последние десятилетия коллекция аланского вооружения значительно увеличилась – при написании статьи им было использовано более чем 280 погребальных комплексов с оружием [Криганов 1993, *52–62*]. Подытоживая свои наблюдения относительно видов вооружения аланов лесостепного Подонья А. В. Крыганов пришел к выводу, что для аланов было характерно легко вооруженное войско, где важнейшими видами воинского снаряжения были боевые топоры, луки со стрелами, сабли, а также лошадиные доспехи [Криганов 1993, *58*].

Относительно интерпретации видовой структуры войска средневековых аланов существуют несколько подходов. По мнению В. А. Бабенко, салтовское войско состояло из вооруженной топорами и кинжалами пехоты и кавалерии, вооруженной саблями и копьями [Бабенко 1914, *443*]. Аналогичных взглядов придерживается также А. В. Крыганов. Однако он считает, что в отличие от представителей других этносов салтовской культуры, "аланы почти не пользовались копьями во время боевых действий" [Криганов 1993, *59*]. Другого мнения на этот счет придерживались М. Я. Мерперт и С. А. Плетнева, ко-

торые считали, что все салтовское (в том числе аланское) войско было исключительно конным [Мерперт 1955, *143–151*; Плетнева 1967, *168*]. По нашему мнению, большей аргументированностью отличается первое предположение. В пользу существования, кроме кавалерии, у аланов пехоты свидетельствует то, что "у раннесредневековых кочевников пехота использовалась прежде всего для несения гарнизонной службы в крепостях". "Именно такая служба, – отмечает далее А. В. Крыганов, – могла выполняться аланами Подонья, беря во внимание значительное количество расположенных на пограничье степного и оседло-земледельческого (славянского) мира аланских городищ-крепостей" [Криганов 1993, *59*].

Таким образом, есть основания считать, что аланы лесостепного Подонья в VIII–X вв. выполняли пограничную воинскую службу по охране северо-западных рубежей Хазарского каганата. Об этом может свидетельствовать достаточно большое количество крепостей в бассейне Северского Донца. Соответственно, это войско аланов должно было состоять не только из легкой кавалерии, но и из пехоты. Аналогичный состав войска и вооружения аланов продолжал существовать и на Северном Кавказе. Раскопки Змейского катакомбного могильника, функционирование которого относится к X–XII вв., показали, что часть местного населения придерживалась при погребении умершего старых языческих традиций. Это дает возможность установить комплекс вооружения населения северокавказской Алании в предмонгольский период. Как уже отмечалось, на Змейском могильнике умерших продолжали хоронить в семейных склепах-катакомбах, где среди инвентаря, как и в Верхнем Салтове, встречались сабли, топорики и т. п., а также конские захоронения на территории могильника и т. п. [АРРСЗСО 1961]. А это означает, что войско аланов Северного Кавказа, которое монголы в XIII в. использовали для своих походов как на Дальнем Востоке, так и в Европе, также состояло из легкой кавалерии и пехоты.

По наблюдениям Г. В. Вернадского, в монгольском войске преимущество отдавалось вооруженной луками и стрелами легкой кавалерии, хотя очень часто применение тяжелой кавалерии, вооруженной саблями, копьями, топорами, булавами и арканом, давало ощутимые результаты [Вернадский 1997, *118–119*]. Учитывая это, следует отметить, что монголы вели боевые действия как в степях, так и в местах с разнообразными ландшафтами – в лесах, горах, городах и т. п.. Наиболее приспособленными для такого рода боевых действий оказались северокавказские аланы, потому что легкая кавалерия монголов оказывалась неэффективной вне сражений на открытой местности.

Кроме того, данные письменных источников, археологических и антропологических исследований свидетельствуют о том, что определенная часть потомков алано-болгар хазарского времени в начале монгольской экспансии должны были сохраняться также в степях Днепровско-Донского междуречья и входить в общность бродников. Бродники упоминаются в 1223 г. при описании битвы на р. Калке между монголами и объединенными войсками князей Руси и половцев, где они выступили на стороне монголов [Патриаршая...1825, *91–92*; Лаврентьевская... 1926–1928, *508*].

Анализ тех отрывков древнерусских летописей, где речь идет о событиях 1147 г., 1216 г. и 1223 г., свидетельствует о том, что бродники занимались не только обслуживанием переправ и торговлей, но и являлись военными наемниками, которые принимали участие в междоусобицах, сотрясавших Русь и Половецкую степь накануне прихода монголов. Недаром монголы в 1223 г. воспользовались услугами бродников и удачно использовали их военный потенциал в сражении на р. Калке. Не исключено, что после этой битвы определенная часть бродников могла присоединиться к монголам и уйти с войсками Джебе и Субедея на Среднюю Волгу, где они могли принять участие в нападении на Волжскую Болгарию [Греков, Якубовский 1950, *51*].

В связи с этим возникает закономерный вопрос: что побудило монголов, князей Руси и половцев пользоваться услугами бродников? Прежде всего, необходимо учесть, что для войск средневековых кочевников и Руси особое стратегическое значение имело осуществление переправ через реки. Именно в этих случаях могли понадобиться услуги бродников, которые контролировали плавсредства и т. п., т. е.

выполняли функции инженерных войск. Кроме этого, имеет смысл установить характер этих отрядов с их тактическими возможностями в непосредственно боевых условиях, исходя из наличия данных о вооружении этого слоя населения степи. В связи с этим, большой интерес представляет анализ погребального инвентаря Каменского могильника, который можно связать с алано-болгарской частью бродников.

По определению А. А. Козловского, только восемь погребальных комплексов содержали материал, который позволил датировать Каменский могильник XII–XIV в. [Козловский 1992, *120*]. Э. А. Сымонович и А. А. Козловський считают, что инвентарь Каменского могильника во многих чертах находит аналогии в вещевых комплексах кочевников того времени [Сымонович 1956, *106*; Козловський 1992, *160*]. По данным Э. А. Сымоновича, на Каменском могильнике в погребениях были найденные ножи из железа, остатки ножен для ножей и сабель, железные черешковые наконечники стрел, наконечник дротика и т. п. Большой интерес представляет находка колчана в мужском погребении №82. Он был изготовлен из дерева и бересты и украшен в верхней части орнаментированными костяными пластинами. В колчане находились остатки стрелы с железным наконечником и наконечник стрелы арбалета. Вся поверхность колчана "была орнаментирована в соответствии с единым художественным замыслом". Э. А. Сымонович, как и некоторые исследователи, считает, что последние вещи имеют половецкое происхождение и относятся ко второй половине XI – первой четверти XIII вв. [Сымонович 1956, *100–106*]. Тем не менее, А. А. Козловский датирует наконечник арбалетной стрелы Каменского могильника, а следовательно, и сам колчан XIII–XIV вв. [Козловський 1992, *52*].

Исходя из того, что вооружение населения, которое мы связываем с бродниками, имело прямые аналогии в вооружении кочевников (сабли, ножи, лук со стрелами) и населения Руси (дротики, арбалет), мы можем высказать предположение, что их войско состояло как из легкой кавалерии, так из легко- и тяжеловооруженной пехоты. Наличие первого рода войск целиком закономерно, исходя из того, что бродники проживали в степи, где невозможно обойтись без конного войска. Что же касается пехоты, то этот род войска должен быть достаточно эффективным при наличии гарнизонной службы по охране стратегически важных переправ и укреплений. В пользу существования пешего войска у бродников свидетельствует то, что в 1223 г. во время битвы на р. Калке бродники взяли штурмом укрепленный лагерь киевского князя Мстислава Романовича. Кавалерия для таких операций не была пригодна. Именно существование среди бродников как кавалерии, так и пехоты привело к тому, что их услугами, как военных, пользовались сначала князья Руси и половцы, а потом и монголы.

Как установлено, значительная часть оседлого населения причерноморских степей не исчезла после монгольского нашествия 1236–1242 гг., а продолжала сохраняться вплоть до XIV в. [Козловський 1992, *152–164*]. В этом следует видеть заинтересованность монголов в сохранении данной группы населения, сотрудничество с которой могло всегда гарантировать быструю переброску войск из одних районов Золотой Орды в другие. Об этом может свидетельствовать информация П. Карпини, который в середине XIII в. писал, что начальником одного из поселений на Днепре южнее Канева оставался "алан по имени Михей" [Карпини 1956, *67–68*]. Очевидно, там находилась стратегически важная переправа и монголы назначили из среды местных жителей своего уполномоченного.

Таким образом, изменение вооружения и состава войск аланов в средние века, по сравнению с временами античности – отказ от тяжелой кавалерии, переход к гарнизонной службе и т. п., следует связывать со сменой условий жизни поздних аланов. Ибо после нашествий гуннов и монголов потомки сармато-аланов сохранились преимущественно не в степной зоне, а в горах Крыма, Северного Кавказа, на землях донской лесостепи. Наличие новых условий оказало влияние на формирование в среде аланов легкой кавалерии и пешего войска. Таким образом, воинские объединения аланов можно было использовать в разнообразных воинских операциях. Этим и воспользовались в первую очередь хазары и монголы.

То, что аланы-ясы и буртасы буквально до конца XIV в. находились в составе

войск Золотой Орды, подтверждают русские летописи. Так, Воскресенская, Софиевская, Никаноровская, Сокращенные летописные своды 1493 г. и 1495 г., а также другие позднесредневековые русские летописи, повествуя о составе наемников и военнообязанных в войске Мамая во время Куликовской битвы в 1380 г., среди кавказских народов упоминают ясов, а также буртасов: “понаймовал Бесермены, и Армены, Фрязы, Черкасы, Ясы, Буртасы...” [Софиевская... 1853, *90*; Воскресенская... 1854,.*34*; Никаноровская... 1962, *71*; Сокращенный летописный свод 1493 г... 1962,. 252; Сокращенный летописный свод 1495 г... 1962, *331*]. Весьма примечательно, что в Московском летописном своде конца XV в. в этом списке почему-то не упомянуты ясы (аланы), но фигурируют буртасы: “...понаименови рати, Бесермены и Армены, Фрязы и Черкасы и Буртасы...” [Московский летописный свод конца XV в... 1949, *201*]. Случайность ли это? Или русским летописцем ясы и буртасы представлялись как один народ?

В связи с этим особый интерес представляет тот фрагмент “Истории государства Российского” Н. М. Карамзина, где в данном перечне народов, выставивших воинов в армию Мамая, буртасы уже названы буртанами и охарактеризованы как иудеи: “...войско из Татар, Половцев, Хазарских Турков, Черкесов, Ясов, *Буртанов или Жидов Кавказских*, Армян и самих Крымских Генуэзцев…”. При этом Н. М. Карамзин в своем примечании отметил: “Доныне находится много Жидов в земле Черкесской; а Буртанами называется теперь особенный, неизвестного происхождения народ между Кубанью и Актаром, богатый медью и серебром”. В данном случае русским историком XVIII в. народ “буртаны-буртасы” был локализован на Северном Кавказе и отнесен к числу иудеев. При этом Н. М. Карамзин был склонен отождествлять современных ему буртанов не только с буртасами русских летописей, но и с брутахиями П. Карпини [Карамзин 1992, *34, прим. 61*].

Действительно, в середине XIII в. П. Карпини, перечисляя народы и племена, покоренные монголами, о брутахиях упоминает дважды. В первый раз он помещает их между куманами-половцами и мордвой: “...Кассы, Якобиты, Аланы, или Ассы, Обезы, или Георгианы, Несториане, Армены, Кипчиты, Команы, *Брутахии, которые суть иудеи*, Мордвы, Турки, Хозары..”. Во второй раз П. Карпини четко привязывает брутахиев к Кавказу: “С юга же к Комании прилегают Аланы, Чиркассы, Хозары, Греция и Константинополь, также земля Иберов, Кахи, *Брутахии, которые слывут иудеями – они бреют голову*, – также земля Цикхов, Георгианов и Арменов...” [Карпини 1957, *57, 72*].

Именно то, что итальянский путешественник поместил брутахиев в одном перечне народов по соседству с мордвой, а в другом – по соседству с кавказскими народами, заставляет видеть в них буртасов, которые в средние века проживали как на Средней Волге, так и на Кавказе. Если исходить из того, что северокавказские буртасы, как и буртасы Средней Волги, являлись подразделением аланов, но при этом они исповедовали иудаизм, то начало распространения иудаизма среди них логичней относить к хазарскому периоду. Это может подтверждать фрагмент из так называемого анонимного Кембриджского документа, составленного в Хазарии примерно в середине X в. В соответствии с предложенным О. Прицаком и Н. Голбом переводом на русский язык с древнееврейского, интересующий нас отрывок имеет следующий вид: “[Но в дни Вениамина] царя, возмутились все народы против [казар], и они обложили и[х с помощью] царя Македона. Пошли воевать царь ‘SY’ , и TWRQ [Y’...], [и] ‘BM, и PYYNYL, и Македон; только царь алан поддержал [народ казар, так как] часть их соблюдала Закон евреев.” [Голб, Прицак 1997, *136–137, 140–141*]. Предложенный П. К. Коковцовым вариант перевода данного фрагмента также подтверждает приверженность части аланов иудаизму: “...только царь алан был подмогою для хазар, так как часть их (тоже) соблюдала иудейский закон” [Коковцов 1932, *116*]. У современных исследователей нет сомнений, что в данном случае речь идет о северокавказских аланах несмотря на то, что их с X в. традиционно относили к числу христианских народов.

Таким образом, благодаря данным анонимного Кембриджского документа, П. Карпини, некоторых позднесредневековых русских летописей и Н. М. Карамзина, можно высказать предположение, что

уже в IX в. часть северокавказских аланов приняла иудаизм и продолжала сохранять приверженность данной религии вплоть до XVIII в. По отношению к ним различными авторами были использованы близкие по написанию термины: ***брутахии–буртасы–буртаны***. Именно военный потенциал этой северокавказской этноконфессиональной группы, как и их соплеменников христиан-ясов и других кавказских народов, использовал в 1380 г. Мамай в Куликовском сражении против войск московского князя Дмитрия Донского.

В конечном итоге, имеются основания считать, что в XIII–XIV вв. аланы-асы довольно успешно интегрировались в организацию армии монголов. Несмотря на это, отношения аланов и монголов в XIII–XIV вв. на территории Золотой Орды далеки от идеализации, ибо монголы-татары с самого начала повели себя как завоеватели, переселяя часть наиболее многочисленных народов в различные части Монгольской империи и собственно Улуса Джучи, с целью ослабить их. Поэтому оставшиеся в Восточной Европе и на Северном Кавказе аланы видели в монголах, прежде всего, пришельцев-завоевателей, и в этом основное отличие их положения от ситуации с их же сородичами, по воле судьбы оказавшимися на Дальнем Востоке, где они вместе с монголами составляли прослойку завоевателей.

Однако в Золотой Орде монголы использовали не только военный потенциал аланов. Мусульманские авторы зафиксировали также значительный процент аланского населения в городах Улуса Джучи. Так, Ибн Баттута свидетельствует, что в столице Золотой Орды – г. Сарае проживали различные народы и среди них "*Асы*, которые мусульмане". При этом "каждый народ живет в своем участке отдельно; там и базары их" [Тизенгаузен 1884, *306*]. Следовательно, аланы в Сарае занимались торговлей. Торговлей занимались аланы и в других частях Золотой Орды. Это подтверждают другие сообщения мусульманских авторов. Так, арабоязычный автор второй половины XIII в. Ибн Абд аз-Захыр сообщает, что в начале 60-х гг. XIII в. египетский султан Бейбарс направил к золотоордынскому хану Берке в Крым посольство с письмом. Весьма примечательно, что "письмо это он отправил с одним доверенным лицом из Алланских купцов" [Тизенгаузен 1884, *47, 55*]. Кроме того, в середине XIII в. П. Карпини отметил, что в захваченном монголами среднеазиатском городе Орнас проживали аланы-христиане и при этом "Саррацины имели в нем огромный рынок" [Карпини 1957, *46*]. Поэтому можно высказать предположение, что аланы в Орнасе составляли часть купеческого населения.

Данные археологии также позволяют предполагать о проживании аланских купцов в городах центральной части Золотой Орды. Прежде всего речь идет о христианском могильнике Бабий Бугор в городе Болгар на Средней Волге, функционирование которого относят к XII–XIV вв. Особенности погребального обряда (часть погребений обкладывались каменными плитами) и антропологических тип погребенных (долихокранный, аналогичный северокавказским сериям) позволили Е. А. Халиковой сделать вывод, что данный некрополь Волжской Булгарии был оставлен аланами, которые переселились сюда с Северного Кавказа в XII в. [Халикова 1978, *205–211*]. По наблюдениям В. Л. Егорова, город Булгар был восстановлен в XIII в. и переживал период расцвета вплоть до 60-х гг. XIV в. и являлся "важным центром международной торговли" [Егоров 1985, *94–96*]. Следовательно, сохранение колонии аланов в золотоордынское время в этом крупном торговом центре Волжской Булгарии отнюдь не было случайным и может свидетельствовать о том, что проживавшие там аланы и при золотоордынских ханах были задействованы в международной торговле.

Кроме того, существование торговых центров, основанных аланами, было отмечено письменными источниками и в другой части Золотой Орды – в Северо-Западном Причерноморье. Так, в среднем течении р. Прут на ее правом берегу до сих пор существует город, носящий название ***Яссы***, который в письменных источниках XV–XVI вв. был еще известен как ***Яский Торг*** [Брун 1880, *356*]. В древнерусских летописях "Аскый Торг" также назван среди "русских" городов, расположенных в нижнем течении Днестра: "на устье Днестра над морем Белгород, Черн, Аскый Торг ..." [Воскресенская... 1856, *240*]. Именно сами названия этих позднесредне-

вековых городов уже указывали на то, что они были основаны ясами, прежде всего, как торговые центры.

Не стоит также упускать из вида, что уже в самом начале монгольской экспансии в 1223 г. в союз с монголами вступили бродники Днепровско-Донского междуречья, в функции которых входил контроль над трансконтинентальной торговлей, которая осуществлялась через переправы крупных рек Восточной Европы, т. е. в направлении Восток–Запад. Естественно, что в мирное время монголы стремились сохранить прежние занятия за союзной им группой населения восточноевропейских степей. Если исходить из того, что в состав общности бродников, кроме славян, входили потомки алано-болгар, то участие группы степных аланов в трансконтинентальной торговле в золотоордынское время выглядит вполне очевидным.

Исходя из всех приведенных примеров, можно вполне согласиться со следующим мнением А. Ю. Якубовского: “Восточные источники, так же как и византийские, а в равной степени и русская летопись согласно говорят, что в XI–XII и даже в XIII вв., т. е. уже при татарах, аланские купцы занимают важное место в торговле, которая в то время интенсивно шла как по волжскому пути из Болгар в Среднюю Азию, Кавказ, Иран и Дальний Восток, так и через степи в Крым, а оттуда на Трапезунд в Малую Азию, на Константинополь, а также велась с русскими княжествами” [Греков, Якубовский 1950, *21*].

Однако в данной ситуации обращает на себя внимание то, что сами монголы торговлей не занимались, несмотря на их заинтересованность в развитии этого очень важного источника доходов. Такая же ситуация наблюдается и в других империях Евразии, созданных кочевниками-завоевателями. Так, в Хазарском каганате верхушка хазар только поощряла трансконтинентальную торговлю, а этим очень прибыльным делом были заняты еврейские купцы из международной торговой организации “Раданийа” [Pritsak 1978, *261–281*]. В Османской империи турки – как османы, так и жители Анатолии – поощряли развитие торговли, но не занимались ею, а предоставили это право евреям, грекам и армянам. Более же престижным занятием для турок-завоевателей считалась военная служба, занятие сельским хозяйством и т. п. [Кримський 1996, *95–103*; Інальджик 1998, *133–175*]. Следовательно, на примере монголов, турок-османов, хазар и других кочевых народов можно выявить закономерность, согласно которой для скотоводов-кочевников занятие торговлей считалось менее престижным занятием, чем скотоводство, несмотря на большую прибыльность этого занятия. Кочевники-завоеватели предоставляли оседлым народам возможность заниматься торговлей, но при этом четко контролировали это доходное дело.

Таким образом, положение аланов на Дальнем Востоке в империи Юань и в западной части Монгольской иперии – Улусе Джучи было различным. На Дальнем Востоке переселенные с Северного Кавказа аланы-асы помогли монгольским императорам завершить покорение Южного Китая и поэтому попали в разряд завоевателей, в соответствии с чем они обрели в Китае высокий социальный статус. В Золотой Орде аланы оказались в числе завоеванных народов и поэтому их положение несколько отличалось от ситуации с их соплеменниками в империи Юань. В Улусе Джучи монголы использовали аланов для несения военной службы, для развития торговли, для подъема земледелия и т. п. Однако в Золотой Орде социальный статус аланов был ниже, чем у кочевников – половцев и монголов, потому что аланы относились к числу оседлого населения. В соответствии же с традициями кочевого общества и предписаниями Ясы Чингис-хана, оседлое население всегда должно занимать более низкое положение в обществе, чем скотоводы-кочевники. Несмотря на это, имеются основания говорить об особой заинтересованности монголов в существовании аланских поселений по всей территории Золотой Орды. Сама военно-административная система Улуса Джучи и занятия торговлей со стороны аланов предполагали довольно значительную рассеянность этой этнической группы в Золотой Орде.

ЛИТЕРАТУРА

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив**. Т. III. Москва, *1940*.

АРРСЗСО... **Археологические раскопки в районе станицы Змейской Северной Осетии**. Орджоникидзе, *1961*.

Артамонов М. И. **История хазар**. Ленинград, *1962*.

Бабенко В. А. **Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года**. Москва, *1910*.

Бретшнейдер. Русь и асы на военной службе в Китае // **Живая старина**, *1894*, вып. I.

Брун Ф. **Черноморье**. Т. II. Одесса, *1880*.

Вернадский Г. В. **Монголы и Русь**. Тверь–Москва, *1997*.

Владимирцов Б. Я. **Общественный строй монголов**. Ленинград, *1934*.

Воскресенская летопись // **ПСРЛ**. Т.VII. Санкт-Петербург, *1856*.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв**. Ленинград, *1994*.

Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва–Иерусалим, *1997*.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. **Золотая Орда и ее падение**. Москва–Ленинград, *1950*.

Григорьев В. В. **О двойственности верховной власти у хазаров**. Санкт-Петербург, *1834*.

Гумилев Л. Н. **Древняя Русь и Великая степь**. Москва, *1989*.

Древние акты...Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // **ЗООИД**. 1867, Т. VI. Одесса, *1867*.

Егоров В. Л. **Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.** Москва, *1985*.

Жуковская Н. Л. **Категории и символика традиционной культуры монголов**. Москва, *1988*.

Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, *1962*.

Иванин М. И. **О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане**. Санкт-Петербург, *1875*.

Иванов А.И. История монголов (Юань-Ши) об асах-аланах // **Христианский Восток.** Т. II. Вып.3. Санкт-Петербург, *1913*.

Іналджик Г. **Османська імперія**. Класична доба 1300–1600. Київ, *1998*.

Кадырбаев А. Ш. **Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XII–XIV вв**. Алма-Ата, *1990*.

Карамзин Н. М. **История государства Российского**. Кн. 2. Т.V–VIII. Москва, *1992*.

Карпини П. История монгалов // **Карпини П. История монгалов**. **Рубрук Г. Путешествие в восточные страны.** Москва–Ленинград, *1957*.

Козловський А.О. **Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.** Київ, *1992*.

Коковцов П. К. **Еврейско-хазарская переписка в X в**. Ленинград, *1932*.

Кузнецов В. А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, *1984*.

Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // **Византийский временник**, *1898*, т. V, вып. 1–2.

Кулаковский Ю. А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей**. Киев, *1899*.

Крымский А. **История арабов и арабской литературы**. Ч. 2. Москва, *1912*.

Кримський А. Історія Туреччини. Київ–Львів, *1996*.

Криганов А. В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // **Археологія**, *1993*, №2.

Кычанов Е. И. Сведения из "Истории династии Юань" ("Юань ши") о Золотой Орде // **Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды)**. Казань, *2002*.

Лубсан Данзан. **Алтан Тобчи**. Москва, *1973*.

Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // **СА**, *1955*, т. XXIII.

Московский летописный свод конца XV в. // **ПСРЛ**. Т. XXV. Москва–Ленинград, 1949.

Никаноровская летопись // **ПСРЛ.** Т. XXV. Москва–Ленинград, *1962*.

Новгородская Первая летопись // **ПСРЛ**. Т. IV. Санкт-Петербург, *1848*.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, *1990*.

Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // **МИА**, 1967, N 142.

Плетнева С. А. **Половцы**. Москва, *1990*.

Приселков М. Д. **Троицкая летопись** (Реконструкция текста). Москва–Ленинград, *1950*.

Рерих Ю. Н. Les troupes alanes a' l'epoque mongole // **Рерих Ю. Н. Избранные труды**. Москва, *1967*.

Сокращенный летописный свод 1493 г. // **ПСРЛ**. Т. XXIII. Москва–Ленинград, *1962*.

Сокращенный летописный свод 1495 г. // **ПСРЛ**. Т. XXIII. Москва–Ленинград, *1962*.

Софиевская летопись // **ПСРЛ**. Т. VI. Санкт-Петербург, *1853*.

Сымонович Э. А. Погребения X–XI вв. Каменского могильника // **КСИИМК**, Москва, *1956*. Вып. 65.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. I Санкт-Петербург, *1884*.

Федоров-Давыдов Г. А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов**. Москва,*1966*.

Федоров-Давыдов Г. А. **Общественный строй Золотой Орды**. Москва, *1973*.

Халикова Е. А. О могильнике "Бабий Бугор" в Болгарах // **Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.** Москва, *1978*.

Хеннинг Р. **Неведомые земли**. Т. III. Москва, *1962*.

Чхао Чху-чанг. К вопросу о взаимоотношениях юаньских и золотоордынских правителей (по данным китайских источников) // **Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды)**. Казань, *2002*.

Шрамко Б. А. **Древности Северского Донца**. Харьков, *1962*.

Arendt W. W. Turkische Sabel aus VIII–IX Jahrhunderen // **Arhaelogia hungarica**, *1934*, T. XVI.

Jagchid S., Hyer P. **Mongolia's culture and society**. Boulder, Colorado – Folkestone, England, *1979*.

Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // **Harvard Ukrainian studies**, *1978*, vol. II, N 3.

Pritsak O. Orientrung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichungen in den altaischen Volkernamen // **Studies in Medieval Eurasian History**. London, *1981*.

Zakharow A. A. Betrage zur Frage der turkische Kultur der Volkerwanderungszeit // Arhaelogia hungarica. *1934.* T. XVI.

Ю.Ю. Завгородній

ДАВНЬОІНДІЙСЬКІ ТВОРИ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ: 1870–1920-ті РОКИ

Індійська мистецька, літературна, релігійна й філософська спадщина є однією з найбагатших і найдавніших у світі, а дослідницький інтерес до неї упродовж майже 250 років чи не найстійкіший серед наукових сходознавчих кіл країн Європи, Північної Америки, Азії. На підтвердження сказаному наведу кілька переконливих прикладів існування такого інтересу в світі.

У 1976 році у колишньому Радянському Союзі вийшла фундаментальна праця "Бібліографія Індії" [Библиография Индии… 1976]. Вона налічувала 11 277 позицій літератури з початку XVIII ст. по 1967 р. включно, охоплюючи роботи російських, радянських і закордонних авторів, що були видані російською мовою і мовами народів СРСР, а також авторів Російської імперії й Радянського Союзу, що були видані у перекладі за кордоном.

В іншому фундаментальному виданні "Енциклопедія індійських філософій" під редакцією Карла Г. Поттера наводиться понад 10 000 позицій літератури, що присвячена як критичному дослідженню різних аспектів індійської філософії, так і публікації відповідних її джерел [Encyclopedia of Indian Philosophies… 1995]. Вся ця бібліографія представляє лише індійську філософську думку. Влітку 1997 року в Будапешті відбувся 35-й Міжнародний конгрес з вивчення Азії та Північної Африки (ІКАНАС), що являє собою один з найстаріших наукових форумів світу. Корпус назв доповідей 35-го Міжнародного конгресу, опублікований у його програмі, містить 903 назви доповідей різних авторів із 65 країн – учасниць Конгресу. Аналіз назв усіх 903 доповідей, зроблений К.М. Тищенко, дозволив йому зробити висновок, що інтерес до індійської культури входить до числа найбільш репрезентативних на Конгресі, поділяючи пік інтересів із китаїстикою, загальною азіаністикою, арабістикою й тюркологією [Тищенко 1988, *3–31*].

Проте, на жаль, у сучасній Україні індологія як така перебуває у стані фактичного становлення. У зв'язку з чим саме зараз до підвалин української індології закладаються ті базові напрями, які будуть визначати її розвиток у подальшому.

Одним із таких напрямів, на наш погляд, має стати всебічне звернення до спадщини санскриту. Бо саме санскрит для індійської культури відіграє унікальну роль, зберігаючи її певну самоідентифікуючу цілісність у часі й просторі, щонайменше від ведичних часів і до наших днів[1]. Значна частина писемної спадщини Індії ведичного, епічного, класичного періодів, що дійшла до нас, написана санскритом. А отже, шлях до вивчення індійської культури взагалі і, особливо, давньої, спираючись на застосування різнопланового аналізу санскритських пам'яток, є надзвичайно продуктивним і перспективним. Але перед тим, як у своїх власних дослідженнях безпосередньо перейти до перекладу та аналізу оригінальних санскритських джерел, вважаю за потрібне звернутися до вже існуючих перекладів і переспівів українською мовою, здійснених у 1870–1920-х роках. Тим більше, що питання про місце давньої індійської культури та її засвоєння українською культурою фактично лише починає вивчатися. Запропоноване дослідження варте уваги з огляду на такі обставини:

1. Відновлюючи індологію в Україні, необхідно прагнути бути обізнаним із тим, що вже було зроблено нашими попередниками. Ми маємо дбати не про свій власний пріоритет або ж про першість будь-що, а продовжувати акумулювати і розвивати існуючу в Україні індологічну спадщину. Можливо у цьому випадку не буде зайвим згадати про добре відому багатовікову індійську традицію передачі знання від Учителя до учня, в якій не має місця забуттю і втраті зв'язку поколінь. Бо допущення ігнорування діяльності попередніх дослідників може закласти прецедент і нашим наступникам. У такому випадку існує небезпека перманентного відновлення української індології. Ця перша етична обставина пов'язана з наступною.

2. З одного боку, не введення (а також і не вивчення) існуючої індологічної спадщини в Україні до сучасної індології, що формується, лише додатково підсилює ситуацію титанічних надзусиль щодо її впровадження, помилково вказуючи на маргінальність означеного інтересу. З іншого ж боку, виникає цілком зрозуміла спокуса скористатися у різний спосіб тільки доробком близької, передусім через знання мови, російської індологічної школи. Тобто, ми отримуємо такий стан речей, який ніби констатує невкорінення індологічного інтересу в інтелектуальному українському житті та засвідчує намагання прищепити його, користуючись досвідом, здобутим насамперед російською наукою.

Окрім того, незнання вже зробленого (передусім це стосується перекладів із санскриту українською мовою) може призвести до небажаного дублювання. При цьому не виключено, що про попередній досвід перекладу того ж самого тексту із санскриту буде невідомо. Може трапитися і звернення до перекладу з російської мови санскритського за походженням оригіналу. Цю, другу, обставину я б назвав прагматичною.

3. Третя обставина пов'язана з можливостями входження української індології в міжнародне наукове співтовариство. У такому випадку виникає питання: чим саме українські індологи у найближчий час можуть зацікавити своїх колег з інших країн, де наука про Індію безперервно розвивалася щонайменше кілька десятків років? Тобто, крім ще фізичної (об'єктивної) неспроможності відчутно сприяти на сьогодні приросту знань до всесвітньої індології, у випадку ігнорування зробленого нашими попередниками у другій половині XIX – першій третині XX століття і пізніше, додається вже згадана особливість начебто невкорінення у вітчизняне інтелектуальне життя наукового зацікавлення Індією. І доводиться лишатися сам на сам із потужними індологічними школами Індії, Великобританії, Німеччини, Франції, Італії, Японії тощо. А відтак у європейських дослідників-індологів та індійських пандитів формується відповідне ставлення до нашої країни, її наукової та культурної орієнтації. Тому, імовірно, необхідним кроком виходу на міжнародний рівень могли би стати результати дослідницької роботи з ретельної інвентаризації текстів (досліджень) з індології, передусім написаних українською мовою; перекладів із санскриту, бенгальської та інших мов українською, з подальшою підготовкою окремого видання "Історія індології в Україні".

Дослідження, що пропонується зараз, саме і спирається на викладені вище міркування та використовує відомі авторові переклади і переспіви давньоіндійських (санскритських) творів українською мовою, які було здійснено в 1870–1920 роках. Сподіваюсь, ця праця сприятиме формуванню упорядкованих знань про наявність перекладених першоджерел в українській індології, що відновлюється.

Зведені дані про наявні переклади давньоіндійських (санскритських) творів українською мовою: 1870–1920-ті роки.

Для зручнішого сприйняття матеріал структуровано в такі смислові блоки: ім'я, по батькові, прізвище перекладача і стисла біографічна довідка про нього; назва повного або ж частково перекладеного ним твору; нумерація санскритських фрагментів; дата, місце першої публікації; яке видання і яку мову було використано під час перекладу; примітки.

Іван Якович Франко (27.08.1856, с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської області – 28.05.1916, м. Львів) – видатний український письменник, учений, перекладач, мислитель, громадський діяч.

Переклад чотирьох фрагментів давньоіндійського епосу "Магабгарата".

1. Ману і потопа світу[2]. Фрагмент "Ванапарви" або ж "Араньякапарви" – третьої книги "Магабгарати". Він майже повністю відповідає у "Повісті про рибу" зі "Сказання про розмови Маркандеї" розділові 185, шлокам 2–52[3]. Переклад уперше надруковано в журналі "Житє і слово". – Львів, 1896. – кн. 4. – С. 295–298. Було використано німецькомовний переклад: Hoefer Albert. Indishe Gedichte in deutschen Nachbildungen. – Leipzig, 1844. – Erster Theil, S. 31 – 42[4].

2. Сунд і Упасунд. Фрагмент "Адипарви" – першої книги "Магабгарати"[5]. Переклад уперше надруковано в журналі "Житє і слово".– Львів, 1896. – кн. 5. – С. 362–367.

Було використано німецькомовний переклад: Bopp Franz. Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel nebst anderen Episoden des Mahabharata. Aus dem Sanskrit im Urversmasse İbersetzt. Zweite durchgesehene Ausgabe. – Berlin, 1868. – S. 36–45.

3. Сакунтала. Фрагмент "Адипарви" – першої книги "Магабгарати". Частково відповідає розділові 65[6]. Уперше надруковано у додатку до журналу "Житє і слово". – Львів, 1897. – т. 6. – С. 22–32. Було використано вільний франкомовний переклад: Joucaux P. E. Sakountala, traduction libre. – Paris, 1894 та англомовний дослівний прозовий переклад Манмати Нат Датта.

4. Смерть Гідімба. Фрагмент "Адипарви" – першої книги "Магабгарати". Уперше надруковано у книзі: "Літературна спадщина." – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – Т.1. Іван Франко. – С. 215–222. Було використано німецькомовний переклад Фр. Боппа. До цієї публікації переклад зберігався серед невиданої творчої спадщини І. Франка. Цікавим є такий факт, що переклад "Смерть Гідімба" було здійснено І.Франком у 1875 році в дев'ятнадцятирічному віці.

Переклад двох фрагментів пуранічного циклу з "Маркандеї – пурани".

1. Цар Випащит у пеклі. Уперше надруковано в додатку до журналу "Житє і слово".– Львів, 1896. – т. 6. – С.15–21. Було використано англомовний прозовий переклад першої частини фрагменту з: Biblioteca Indica, a Collection of Oriental Works, published by the Asiatic Society of Bengal, New Series №700. The Markandeya Purana, translated by F.E. Pargiter, C.S. fasciculus I. Calkutta, 1878. – С. 72–76, 88–91 та німецькомовний для другої частини з: Rİkkert Fr. Der gute KĖnig in der HĖlle // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft – Band. XII. – S. 336–340.

2. Цар і аскет. Індійська легенда. Відповідає розділам 7–8 "Маркандеї-пурани". Вільний переклад фрагмента пуранічного циклу. Уперше надруковано у книзі: Франко І. З вершин і низин. – Львів, 1893. – С. 429–468. Було використано вже згаданий німецькомовний переклад Фр. Рюккерта. Повний переклад цього ж фрагмента було зроблено пізніше у виданні: І. Франко Цар і аскет. Індійська легенда. – Львів, 1910. Було використано такий англомовний переклад тексту: The Markandeya Purana, translated with notes by F. Eden Pargiter. – Calcutta, 1904. – Biblioteka Indica, a collection of oriental works published by the Asiatic Society of Bengal.- P. 32–59.

Переклад (переказ) чотирьох оповідань і однієї книги обрамленої повісті "Панчатантра".

1. Заєць і Медвідь. – I,8; 2. Ворона і гадюка. – I,6; 3. Фарбований лис. – I,10; 4. Ворони і сови. – III; Байка про байку[7]. – I,12.

Уперше надруковано в дитячому журналі "Дзвінок" у такій послідовності: 1897 р. – "Заєць і Медвідь". – №9. – С. 141–144; "Ворона і гадюка". – №10. – С. 145–147; 1898 р. – "Фарбований лис". – №19. – С. 281–287; "Ворони і сови". – №20. – С. 297–312, №21. – С. 321–329; №22. – С.338–341; №23. – С. 353–358; №24. – С. 37–378; "Байка про байку"". – №24. – С. 378–383. Було використано такі німецькомовні переклади: Th. Benfey. Pantschatantra, fİnf Bİcher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. – Leipzig, 1859 та Ludwig Fritze. Pantschatantra, ein altes indisches Lehrbuch der Lebensklugheit in Erzählungen und Sprİchen. – Leipzig, 1884.

Леся Українка (Леся Українка; справжнє прізвище Косач–Квітка Лариса Петрівна, 25.02.1871, м. Новоград–Волинський Житомирської області – 1.08.1913, м. Суралі, Грузія, похована у м. Києві) – видатна українська поетеса, письменниця, перекладач, громадська діячка.

Частковий переспів 12 гімнів "Ріґведи" – найдавнішої пам'ятки індійської літератури.

1.Гімн про перемогу Індри над Агі[8] – I, 32[9]. 2.Гімн до Сонця – I, 50. 3.Гімн до ранньої зорі – I, 113. 4.Гімн до ранньої зорі – I, 123. 5.Гімн Агні – II, 4. 6.Погребовий гімн – X, 14. 7.Погребовий гімн – X, 16. 8.Погребовий гімн – X, 17. 9.Погребовий гімн – X, 18. 10.Гімн до найвищого духа PRAMĀTMA – X, 129. 11.Гімн до Йами – X, 154. 12.Один гімн, адресований Аґні, без нумерації. Уперше гімни в українському перекладі надруковано у виданні: Українка Леся. Стародавня історія східних народів. – Катеринослав; 1918. – С. 17–24. Було використано франкомовний переклад С. Л. Ланглуа та, можливо, німецькомовний А. Людвіга[10].

Гнат Мартинович Хоткевич (літературний псевдонім Гнат Галайда; 31.12.1877,

м.Харків – 8.10.1938) – талановитий український письменник, актор, мистецтвознавець, перекладач.

Повний переклад п'єси "Шакунтала" – видатного давньоіндійського поета і драматурга Калідаси (бл. V ст.).

Уперше надруковано у виданні: Калідаса. Шякунталя. Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 200 с.

Було використано чотири переклади: франкомовний (Calidasa Sacuntala, drame en sept actes, mâle de prose et de vers, traduit par Abel Bergaigne et Paul Lehugeur. – Paris, 1884); німецькомовний (Kalidasa's Sakuntala. Ein indisches Schauspiel. Aus dem Sanskrit und Prakrit metrisch İbersetzt von Ernst Meier. – Hildbyrdhausen, 1867); 3–4) російськомовні (Сакунтала. Индийская драма Калидасы. Перевод с санскритского А. Путяты. Приложение к "Русскому вестнику", 1879 та Калидаса. Драмы. Перевод К. Бальмонта со вступительным очерком С. Ольденбурга. – М., 1916). До перекладу К. Бальмонта ставлення Г. Хоткевича досить критичне[11].

Павло Григорович Ріттер (5.04.1872, с. Чутове, тепер смт. Чутове Полтавської області – 17.04.1939) – видатний український сходознавець-індолог, мовознавець, перекладач.

I. Повні переклади 20 гімнів "Ріґведи" – найдавнішої пам'ятки індійської літератури.

1. До Агні[12] – I, 1[13]. 2. До Вішну – I, 154. 3. До Савітара – II, 38. 4. Вішвамітра і річки – III, 33. 5. Варуна й Індра – IV, 42. 6. До світової зорі – IV, 51 7. До Парджаньї – V, 83. 8. До Індри – VI, 27. 9. До Пушана – VI, 54. 10. До Варуни – VII, 89. 11. Жаби – VIII, 103. 12. До всіх богів (Загадки) – VIII, 29. 13. Народна пісня при чавленні Соми – IX, 112. 14. Гравець у кості – X, 34. 15. Пуруравас і Урваші – X, 95. 16. П'яний Індра – X, 119. 17. До ночі – X, 127. 18. Космогонія – X, 129. 19. До лісової феї – X, 146. 20. До вітру – X, 186.

Гімни 1–3, 5–9, 11–16 уперше надруковано у виданні: Рігведа. Вибрані гімни (Переклад з ведійського санскриту та примітки Павла Ріттера) // Всесвіт. – К., 1976. – №11. – С.128–150.

Гімни 17 –20 уперше надруковано у: Ріттер П. Чотири гімни з Ріґ–веди // Східний світ. – Харків, 1927. – №1. – С. 186–188.

Гімни 4 і 10 уперше надруковано у книзі Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Переклад із санскриту, упорядкування П. Ріттера; Передмова І. Серебрякова. – К.: Дніпро, 1982. – С. 94–96, 102 відповідно.

Гімни 1–16 (як і більшість перекладів П. Ріттера з санскриту та палі) до першої публікації зберігалися у рукописній збірці П. Ріттера під назвою "Антологія індійської літератури"[14].

II. Повні переклади 3 гімнів з "Атхарваведи" ("Веди заклинань") – однієї з чотирьох Вед.

1. До Варуни – IV, 16[15].

2. До кашлю – VI, 105.

3. До великої матері землі. – XII, 1.

Гімни 1–3 уперше надруковано в: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *115–123*].

III. Переклад 2 фрагментів (легенд) із "Шатапатха-брагмани" – однієї з найбільших і найголовніших брагман, яка належить до самгіт "Білої Яджурведи".

1. Легенда про світову зливу. – I, 1[16].

2. Легенда про Пуруравасa й Урваші.

Уперше обидва фрагменти надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії... 1982, 124–125 та 125–128 відповідно].

IV. Переклад 2 фрагментів (легенд) із "Майтраяні–сангіти" – брагмани, яка належить до самгіт "Чорної Яджурведи".

1. Легенда про крилаті гори.

2. Легенда про походження дня і ночі.

Уперше обидва фрагменти надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *129*].

V. Повний переклад "Катхаупанішади" – однієї з найдавніших і авторитетніших упанішад.

Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *133–147*].

VI. Переклад 13 фрагментів із 4 книг давньоіндійського епосу "Магабгарата".

Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *151–218*]. При перекладі фрагментів з усіх 4 книг "Магабгарати" П. Ріттер спирався на санскритський текст калькуттського видання[17].

1. Легенда про Шакунталу. Фрагмент "Адипарви" – першої книги "Магабгарати". Відповідає розділам 65–69 (у розділі 69 шлоки 45–51 не перекладено)[18]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *151–163*].

2. Епізод (9 уривків) про Наля і Дамаянті. Фрагмент "Араньякапарви" або ж "Ванапарви" – третьої книги "Магабгарати".

Як Наль і Дамаянті покохалися. Відповідає розділові 50, шлокам 1–31[19]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *163–167*].

Наль грає в кості. Відповідає розділові 57, шлокам 1–23[20]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *167–170*].

Наль тікає до лісу. Відповідає розділові 58, шлокам 1–34[21]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *170–174*].

Розлука Наля з Дамаянті. Відповідає розділові 59, шлокам 1–25[22]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *174–177*].

Як Дамаянті врятовано від змія. Відповідає розділові 60, шлокам 1–38[23]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *178–182*].

Зустріч Дамаянті з пустельниками та з караваном. Відповідає переважно розділові 61, шлокам 1–125[24]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *182–187*].

Загибель каравану та перебування Дамаянті в царя чедів. Відповідає розділові 62, шлокам 1–43[25]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *187–194*].

Зустріч Дамаянті з Налем. Відповідає переважно розділам:74, шлокам 1–24 та 75, 1–27[26]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *194–199*].

Легенда про юнака-аскета Ріш'яшрінга. Відповідає переважно розділам: 110 шлокам 1–36; 111, 1–22; 112, 1–19; 113, 1–25[27]. Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *199–208*].

3. Заклик кшатрійки Відули до свого сина Санджаї, якого подолали вороги – цар і народ сіндгів. Фрагмент "Удьйоґапарви" – п'ятої книги "Магабгарати". Відповідає частково у "Сказанні про посольство Бгагавана" розділам 131 (від 5 шлоки) – 134 (до 37 шлоки)[28].

Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *208–213*].

4. Велика битва Кауравів з Пандавами. Кінець чотирнадцятого дня. Бій Дрони й Арджуни п'ятнадцятого дня. Фрагмент "Дронапарви" – сьомої книги "Магабгарати". Відповідає близько розділові 159, шлокам 8–50; 161, 1–14; 163, 21–49[29].

Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *213–218*].

VII. Переклад 10 фрагментів з різних книг "Рамаяни" – давньоіндійської епічної поеми.

Уперше надруковано у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *219–247*]. "Переклад зроблено з санскритського тексту так званої бенгальської рецензії паризького видання "Рамаяни" італійця Горрезіо. Лише для перекладу епізоду про вбивство Яджнядатти частково використано текст бомбейського видання, надрукований у хрестоматії Бетлінга" [Ріттер… 1982, *329*].

Готуються коронувати Раму [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *219–221*].

Прикрашають столицю Айодг'ю до свята [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *221–224*].

Перебування Рами на горі Чітракуті [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *224–227*].

Як забито Яджнядатту, брахманового сина [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *227–232*].

Брахманів проклін [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *232–236*].

Підняття на гору Махендру [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *236–238*].

Хануманів стрибок [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *238–241*].

Велетень Равана [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *241–243*].

Вогневе випробування Сіти [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *244–247*].

Прикінцеві строфи поеми [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *247*].

VIII. Повний переклад ліричної поеми видатного давньоіндійського поета і драматурга Калідаси (бл. V ст.) – "Хмара-вістун".

Уперше надруковано у виданні: Ріттер П. Хмара-вістун (***Megha-dūta***). Староіндійська елегія Калідаси. Переклад з санскритської мови з вступною статтею й примітками. – Харків: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, видавництво Пролетарій, 1928. – 48 с.

IX. Переклад 15 окремих шлок відомого давньоіндійського поета Бгартригарі (бл. VI–VII ст.).

Уперше надруковано у: Ріттер П. З Бхартрхарі // Східний світ. – Харків, 1928. – №3–4. – С. 260–263. Переклади П. Ріттером

зроблено за санскритським текстом, що був надрукований у хрестоматії Тумба (Thumb. Handbuch des Sanskrit. – Heidelberg, 1905. – II Teil. – S. 51–57; №1, 2, 6, 10–13, 15–17, 19–22, 26).

1. Нещасне кохання. 2. Жінка – джерело радощів і страждань. – ШШ 40, КТ 81. 3. Закохана жінка не знає міри. – ШШ 75, КТ 115. 4. Муки кохання. – ШШ 42, КТ 348. 5. Не гай часу! – ВШ 62, КТ 267. 6. Почуття принаджує. – ВШ 18, КТ 160. 7. Недбалість людська. – ВШ 43, КТ 151. 8. Самотність старості. – ВШ 48, КТ 170. 9. Нікчемність життя. – ВШ 49, КТ 200. 10. Марність світу. – ВШ 50, КТ 235. 11. Благородність, своя користь, злоба. – НШ 64, КТ 221. 12. Гідність людська. 13. Оздоба мужчини. – НШ 15, КТ 76. 14. Сила науки. – НШ 16, КТ 70[34]. 15. Захід життя.

X. Повний переклад епічної поеми видатного давньоіндійського поета і драматурга Калідаси (бл. V ст.) – "Народження бога війни" (Кумарасамбгава)[35].

Про імовірність перекладу цієї санскритської пам'ятки П. Рітером свідчать нещодавно знайдені архівні матеріали.

Тепер проаналізуємо наведені дані.

Згідно них 1875 рік є роком, коли вперше було зроблено переклад фрагменту давньоіндійського твору українською мовою. При цьому використовувався не оригінальний санскритський текст, а його німецькомовний переклад. Цією першою давньоіндійською пам'яткою, що привернула увагу, була "Адипарва" – перша книга "Магабгарати". Перекладачем, який увів до української культури літературний матеріал давньої Індії, був І. Франко. Фактично з його постаті й розпочинається процес включення санскритської художньої писемної спадщини до української культури. Якщо перший переклад І. Франка тривалий час зберігався в архівах і його було надруковано лише в 1956-му, то друга спроба видатного українського митця побачила світ у 1893 році. Ця дата і позначає вихід першого опублікованого перекладу санскритської пам'ятки українською мовою, яким став вільний переклад фрагмента з "Маркандеї пурани" під назвою "Цар і аскет". Окрім "Магабгарати" і пуранічного циклу увагу І. Франка привернула і славетна обрамлена повість "Панчатантра". Не знаючи санскриту, він звертався до вже існуючих на той час перекладів європейськими мовами санскритських текстів, передусім відомого європейського індолога Франца Боппа.

Перші дванадцять гімнів "Ріґведи" у переспіві Л. Українкою були видані вже після її смерті у 1918 році українською мовою. Так само, як й І. Франко, вона використовувала існуючі на той час переклади санскритських текстів європейськими мовами.

До класичних творів санскритської літератури звернувся Г. Хоткевич, зробивши перший повний переклад українською мовою чи не найкращого твору видатного поета і драматурга давньої Індії Калідаси, його драми "Шакунтала". Переклад було видано в 1929 році. Під час роботи Г. Хоткевич користувався існуючими на той час перекладами драми німецькою, французькою та російськими мовами. Відомо також, що він був знайомий з санскритом. Але поки що важко сказати, якою мірою Г. Хоткевич використовував своє знання санскриту під час роботи над перекладом "Шакунтали".

Першим, хто безпосередньо звернувся до оригінальних санскритських текстів із метою їхнього перекладу українською мовою, був П. Ріттер. Завдяки його перекладацькому інтересу та професійній майстерності були охоплені давньоіндійські літературні пам'ятки, написані ведичним, епічним і класичним санскритом. Якщо у 1870–1920 роках українською мовою було перекладено повністю чи частково 12 (13?) таких творів, то до 9 (10?) з них звертався П. Ріттер. На жаль, значна частина перекладів цього видатного індолога була видана через багато років після його смерті.

Таким чином інтерес до давньоіндійської літератури, започаткований І. Франком, знайшов своє зріле виявлення у творчості П. Ріттера. За цей час в Україні сформоване серйозне зацікавлення санскритськими пам'ятками перерване репресіями 1930-х років. Містами-осередками, в яких це зацікавлення існувало, були, насамперед, Львів і Харків. До скарбниці української культури вдалося внести повністю 3 (4 ?) та частково 9 (10 ?) давньоіндійських текстів. Найбільш "популярними" серед них виявилися: "Ріґведа" (зверталися

Л. Українка, П. Ріттер), "Магабгарата" (зверталися І. Франко, П. Ріттер) та твори Калідаси (зверталися П. Ріттер, Г. Хоткевич).

У межах самих пам'яток збіг перекладацького інтересу виявився довкола досить відомого, так званого космогонічного гімну "Ріґведи" – X, 129 (зверталися Л. Українка, П. Ріттер) та фрагмента "Шакунтала" з першої книги "Магабгарати" – "Адипарви" (зверталися І. Франко, П. Ріттер).

Разом із тим до перекладацького поля зору зовсім не потрапили санскритські тексти як ортодоксальних, так і неортодоксальних індійських релігійно-філософських шкіл, а також "Артхашастра", "Ґітопадеша", "Шукасаптаті", "Катхасарітсґара", твори Бани, Дандіна та багато інших.

Сьогодні, коли інтерес до автентичних давньоіндійських пам'яток в Україні відновлюється, це дослідження може слугувати своєрідним довідником. Воно допоможе краще зорієнтуватися як у тому, що вже було зроблено нашими попередниками під час вибору власного санскритського тексту, так і в разі виникнення потреби під час здійснення власного перекладу, допомогти скористатися вже існуючим досвідом введення санскритських реалій до української мови. Структуроване зібрання даних про давньоіндійські твори в українських перекладах 1870–1920-х років дає кращі підстави і для його подальшого введення до світової індології.

Остання ж нова архівна знахідка про досі невідомий переклад П. Ріттера "Народження бога війни" (Кумарасамбгави), вселяє надії на подальше розширення кола вже існуючих перекладів давньоіндійських творів українською мовою зазначеного періоду.

---

[1] Про сучасний стан вживання санскриту і ставлення до нього в Індії див.: [Елизаренкова 1997, *150–153*; Захарьин 1997, *153–156*; Захарьин 1998, *80–83*; Тищенко 1998, *7*].

[2] Правопис назв усіх фрагментів у перекладі І. Франка збережено без змін. Усі фрагменти перекладів давньоіндійських творів І. Франка востаннє були видані у: [Франко 1976, *303–339*; 1977, *69–106*, *571–582*; 1979, *100–105*, *122–151*, *167–172*]. Як перше видання цих перекладів І. Франка, так й останнє містять його примітки щодо пояснень понять, давньоіндійських назв тощо.

[3] Нумерацію було встановлено за: [Махабхарата. Лесная… 1987, *378–381*]. Переклад російською зроблено з критичного видання пам'ятки на санскриті: [***The Mahābhārata***… 1942].

[4] Тут і далі назви видань наводяться за власними примітками І. Франка.

[5] Існує ще інший, більш ранній, неопублікований варіант переспіву цього фрагмента від 1883 року. Див.: [Франко 1977, *571–582*].

[6] Нумерацію було встановлено за: [Махабхарата. Адипарва… 1950]. Переклад російською зроблено з критичного видання пам'ятки на санскриті: [***The Mahābhārata***… 1933].

[7] У німецькому перекладі Т. Бенфея зазначеним оповіданням та окремій книзі відповідають такі сторінки: [Benfey 1859, Band 2, *62–70, 57, 73–79, 213–284, 87–89*]. Висловлюю щиру подяку індологові С.І. Наливайку за звернення моєї уваги на переклади І. Франка з "Панчатантри".

[8] Правопис назв усіх 12 гімнів у перекладі Л. Українки збережено без змін.

[9] Нумерація 11 з 12 перекладених Л. Українкою гімнів із Ріґведи наводиться у: [Українка 1975, *276–282*]. Саму ж нумерацію було встановлено у 1927 році відомим українським мовознавцем, професором М.Я. Калиновичем під час підготовки до видання творів Л. Українки у чотирьох томах. Див.: [Мишанич 1975, *353*]. Як перше видання, що містить переспіви 12 гімнів "Ріґведи" Л. Українкою від 1918 року, так й останнє від 1975 року зберігають її примітки щодо пояснення понять, назв давньоіндійських реалій тощо.

[10] Цей висновок було зроблено у статті: [Огнєва 1995, *78*].

[11] Усі чотири використані переклади п'єси Калідаси "Шакунтала" Г. Хоткевич згадує у вступному слові про життя і діяльність відомого давньоіндійського поета і драматурга. Див.: [Хоткевич 1929, *5–35*].

[12] Правопис усіх перекладених П. Ріттером назв давньоіндійських творів збережено без змін.

[13] Нумерацію 20 гімнів "Ріґ веди" було звірено або ж встановлено за: [Ригведа… 1989, 1999 та RIG VEDA… 1994]. Усі переклади давньоіндійських творів, здійснені П. Ріттером, у: [Голоси Стародавньої Індії… 1982] наведені без нумерації.

[14] Див.: [Надель 1966, *50–65*]. На жаль, ця інформативна публікація у другому розділі "Рукописи" містить дві неточності, як-от: навпроти назви гімна "Вішмамітра й річки" наводиться нумерація III. 55 замість III. 33, а навпроти назви гімна "Пісня при чавленні Соми" наводиться нумерація IX. 119 замість IX. 112. З'ясувати місцезнаходження самої рукописної збірки П. Ріттера ще не вдалося.

[15] Нумерацію 3 гімнів "Атхарваведи" було встановлено або ж звірено за: [Атхарваведа 1977, *65–66;* Надель 1966, *60–61*].

[16] Нумерація "Легенди про світову зливу" була встановлена за: [Древнеиндийская 1972, *46–47*]. У цьому виданні подається скорочений варіант "Легенди…".

[17] Див.: [Голоси Стародавньої Індії… 1982, *323*].

[18] Нумерацію "Легенди про Шакунталу" було встановлено за: [Махабхарата. Адипарва… 1950].

[19] Нумерацію уривка "Як Наль і Дамаянті покохалися" встановлено за: [Махабхарата. Лесная… 1987, *119–120*].

[20] Див.: [Махабхарата. Лесная… 1987, *128–129*].

[21] Там само. – С. 129–131.

[22] Там само. – С. 131–132.

[23] Там само. – С. 132–134.

[24] Там само. – С. 134–140.

[25] Там само. – С. 141–143.

[26] Там само. – С. 160–163.

[27] Там само. – С. 238–245.

[28] Нумерацію встановлено за: [Махабхарата. Удьйогапарва… 1976]. Переклад російською зроблено з критичного видання пам'ятки на санскриті: [***The Mahābhārata…*** 1940].

[29] Нумерацію встановлено за: [*Махабхарата. Дронапарва…* 1993, *397–399, 401–402, 407–409*]. Переклад російською зроблено з критичного видання пам'ятки на санскриті: [***The Mahābhārata…*** 1958].

[34] Нумерацію встановлено за: [Бхартрихари 1979]. Уживана абревіатура становить скорочені власні назви розділів поетичної збірки Бгартрігарі: НШ – Нітишатака або ж "Сто строф про життєву мудрість", ШШ – Шрінґарашатака або ж "Сто строф про любовну пристрасть", ВШ – Вайраґ'яшатака або ж "Сто строф про зречення від світу" та назву критичного тексту (КТ – Критичний текст). Див.: [The epigrams… 1948].

[35] Див.: Протоколи засідань Історико-етнологічного відділу Харківської філії ВУНАС 1926–1930 років та тези доповідей від 17.10.1927 року // ІР НБУВ, ф. X, спр. 28413; Протоколи засідань Історико-етнологічного відділу Харківської філії ВУНАС 1926–1930 років та тези доповідей від 27.01.1928 // ІР НБУВ, ф. X, спр. 28419.

ЛІТЕРАТУРА

Атхарваведа… **Атхарваведа. Избранное.** Перевод, комментарий и вступительная статья Т.Я. Елизаренковой. Москва, *1977*.

Библиография Индии… **Библиография Индии.** Дореволюционная и советская литература на русском языке и языках народов СССР, оригинальная и переводная. Москва, *1976*.

Бхартрихари. **Шатакатраям.** Перевод с санскрита, исследование и комментарии И.Д.Серябрякова. Москва, *1979*.

Голоси Стародавньої Індії… **Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури.** / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; Передм. І. Серебрякова. Київ, *1982*.

Древнеиндийская философия… **Древнеиндийская философия. Начальный период.** Перевод с санскрита. Москва, *1972*.

Елизаренкова Т.Я. **X международная конференция по санскриту** // Восток.*1977*, №3.

Захарьин Б.А. **О X международной конференции по санскриту (3–9 января 1997 года, Бангалор Индия)** // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение, *1998*, №1.

Захарьин Б.А. **X международная конференция по санскриту** // Восток, *1997*, №3.

Махабхарата. Адипарва… **Махабхарата. Адипарва. Книга первая.** Пер. с санскрита и комментарии В.И. Кальянова. Москва-Ленинград, *1950*.

Махабхарата. Лесная… **Махабхарата. Лесная (Араньякапарва). Книга третья.** Пер. с санскрита, предисловие и комментарий Я.В. Василькова и С.Л. Невелевой. Москва, *1987*.

Махабхарата. Удьйогапарва… **Махабхарата. Удьйогапарва или книга о старании**. **Книга пятая.** Перевод с санскрита и комментарии В.И. Кальянова. Ленинград, *1976*.

Махабхарата. Дронапарва… **Махабхарата. Дронапарва или книга о Дроне. Книга седьмая.** Перевод с санскрита и комментарии В.И.Кальянова. Санкт-Петербург, *1993*.

Мишанич О.В. **Примітки** // Українка Л. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 2. Поеми. Поетичні переклади. Київ, *1975*.

Надель Х.С. **Материалы к библиографии проф. Павла Григорьевича Риттера (5.04.1872–17.04.1939)** // Профессор П.Г. Ріттер (1872–1939). Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів. Харків, *1966*.

Огнєва О. **Леся Українка і Схід** // Сходознавство, *1995*, №1.

Протоколи засідань Історико-етнологічного відділу Харківської філії ВУНАС 1926–1930 років та тези доповідей від 17.10.1927 року // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28413.

Протоколи засідань Історико-етнологічного відділу Харківської філії ВУНАС 1926–1930 років та тези доповідей від 27.01.1928 // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28419.

Ріттер П. **Примітки** // Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; Передм. І. Серебрякова. Київ, *1982*.

Ригведа… **Ригведа. Мандалы I–IV.** Издание подготовила Т.Я. Елизаренкова. Москва, *1989*.

Ригведа… **Ригведа. Мандалы V–VIII.** Издание подготовила Т.Я. Елизаренкова. Москва, *1999*.

Ригведа… **Ригведа. Мандалы IX–X.** Издание подготовила Т.Я. Елизаренкова. Москва, *1999*.

Тищенко К.М. **Лекції з лінгвістики для сходознавців.** Київ, *1998*.

Українка Леся. **Зібрання творів у двадцяти томах.** Т. 2. Поеми. Поетичні переклади. Київ, *1975*.

Франко І. **Зібрання творів у п'ятдесяти томах.** Т.1. Поезія. Київ, *1976*.

Франко І. **Зібрання творів у п'ятдесяти томах.** Т.8. Поетичні переклади та переспіви. Київ, *1977*.

Франко І. **Зібрання творів у п'ятдесяти томах.** Т.20. Повісті та оповідання (1896-1900). Київ, *1979*.

Хоткевич Г. **Вступне слово** // Калідаса. Шякунталя. Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича. Харків, *1929*.

RIG VEDA… **RIG VEDA. A Metrically Restored Text an Introduction and Notes.** Edited by Barend A. Van Nooten and Gary B. Holland. Harvard Oriental Series, V. 50 Harvard University, *1994*.

Benfey Th. **Panschatantra, f¦nf B¦cher indischer Fabeln, Mêrchen und Erzêhlungen.** Band 2, Leipzig, *1859*.

Encyclopedia of Indian Philosophies… **Encyclopedia of Indian Philosophies.** Ed. Karl H. Potter. V.1, section 1,2. Delhi, *1995*.

The Epigrams… **The Epigrams Attributed to Bhartrihari.** Including the Three Centuries for the first time collected and critically edited with principal variants and an introduction by D.D. Kosamby, Bombay, *1948*.

***The Mahābhārata… The Mahābhārata.* Vol. I. The Adiparvan, being the first book of the *Mahābhārata*, the great, epic of India**, Edited by V.S. Sukthankar. Poona, *1933*.

***The Mahābhārata… The Mahābhārata*, for the first time critically edited by V.S. Sukthankar, Vol. 3-4, The Aranyakaparvan (pt. 1–2).** Poona, *1942*.

***The Mahābhārata… The Mahābhārata*, Vol. VI. The Udyogaparvan, being the fifth book of the *Mahābhārata*, the great epic of India (for the first time) critically edited** by S.K. De. Poona, *1940*.

***The Mahābhārata… The Mahābhārata.* Vol. 8–9: The Dronaparvan, being the seventh book of the Mahabharata, the great epic of India. 1 st. time crit**. (Ed. By S.K. De). Poona, *1958*.

А.Л. Зелінський

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЦАРСЬКОГО КУЛЬТУ У ПТОЛЕМЕЇВСЬКОМУ ЄГИПТІ: МЕТА, ДИНАМІКА, РЕЗУЛЬТАТ

Цей короткий нарис не ставить на меті детальний і всебічний аналіз такого масштабного явища, як культ елліністичних правителів, навіть якщо йдеться лише про птолемеївський Єгипет. Завдання цієї роботи набагато скромніші: встановити цілі, основні тенденції розвитку та результати запровадження Лагідами царського культу у власній державі.

Одразу слід зазначити, що в елліністичному світі існувало два різновиди культів правителя: полісний і загальнодержавний [Свенцицкая 1992, *225*]. Перший мав суто формальний характер і вказував лише на те, у сфері впливу якої з великих елліністичних держав знаходився той чи інший поліс у певний період [Свенцицкая 1992, *225–226*]. Другий же різновид, на мою думку, не слід пояснювати мотивами, пов'язаними з підтвердженням права перших елліністичних монархів на володіння, здобуті під час боротьби за спадщину великого Александра [Свенцицкая 1992, *225*]. Легітимізація влади того чи іншого з діадохів не була головною метою обожнення представників правлячих династій. Про це свідчить той факт, що жоден з діадохів не робив спроби розповсюдити обов'язкове визнання божественного статусу, наданого йому тим чи іншим полісом – подібний статус був в усіх головних претендентів на спадщину Александра або на її частину [Diodorus 1884, *XX, 100*; Pausanias 1973, *I, VIII, 6*; Johnson 2000, 101–106; Нефедов 2000, *139–140, 145–146, 171–173, 176–180, 182–184*], на усі підвладні йому території [Нефедов 2000, *145, 173, 179–180, 186–189*][1]. Антігон Монофтальм, взагалі, іронізував з приводу власної "божественності", а Птолемей Сотер зробив божественним покровителем своєї династії Александра, таким чином пропагуючи його культ замість власного[Plutarchus 1925, *XXVIII, 7*; Нефедов 2000, *176*]. Перший загальнодержавний культ, пов'язаний з представниками правлячої династії, з'явився в Єгипті вже після смерті Птолемея I. Процес, пов'язаний з його заснуванням, був започаткований Птолемеєм II не раніше 283 р. до р.Х. [Тарн 1949, *66*; Bengtson 1988, *50*][2], тобто тоді, коли необхідність легітимізації влади відпала не лише для династії, яка на той час уже міцно вкоренилася у Єгипті, але й для самого царя, якого ще за життя батька було визнано не лише законним спадкоємцем, але й співправителем останнього [Trogus 1956, *XVI*; Justinus 1911, *XVI, 2;* Nepos 2001, *XXI, 3*; Plutarchus 1971, *II, 9*; Diogenus 1922, *V, 78–79*; Porphyrius 1857, *VII, 1*][3].

Що ж тоді було головною причиною запровадження царського культу в державі Птолемеїв, де його, до речі, було засновано вперше в елліністичному світі, якщо не враховувати спроби Александра заснувати власний культ у своїй імперії в останні роки життя [Нефедов 2000, *82–95*]? Ще М.І. Ростовцев у своїй фундаментальній праці "The social and economic history of the hellenistic world" відзначав, що Птолемеї, запроваджуючи царський культ на державному рівні, мали на меті посилити ступінь підкорення своїй владі греко-македонського населення країни [Rostovtzeff 1941, *268*]. Моя думка повністю співпадає з думкою відомого вченого. Зрештою, саме у птолемеївському Єгипті ця тенденція найбільше кидається у вічі. Ідеться про те, що саме на прикладі цієї країни найяскравіше видно, на кого були розраховані численні акції, пов'язані з апофеозом спочатку померлих, а потім і живих представників правлячої династії. Маються на увазі свята і спортивні змагання, влаштовані на їхню честь, а також присвячувані їм численні вівтарі та храми [P.Hal. *1, Col. 11*; P.Mich.Zen. *46*; PSI, *431*; PP.C.Z. *59.466, 59.716, 59.820*; Theocritus 1881, *XVII*; Plinius 1871–1874, *XXXVI, 14, XXXVII, 32*; Athenaius 1887, *V, 201–202*; Winnicki 1979, *80*; Manteuffel 1950, *101–102*; Świderek 1970, *153*]. Справа в тому, що єгиптянам подібне підкреслення божественної сутності фараонів було не потрібне, оскільки вони споконвічно обо-

жнювали носіїв верховної влади [Свенцицкая 1992, *224–225*; Берлев 2000, *7*]. Македоняни, що посіли єгипетський престол, ще з часів Александра Великого отримували від місцевого жрецтва єгипетські імена, подібні до тих, що носили давні фараони – як знак визнання легітимності їхньої влади [Тураев 2002, *648–649*; Ранович 1950, *174*], а отже, і їхньої божественної сутності, без якої ніхто не міг стати законним володарем обох земель [Ладынин 1999, *85–86*; 2002, *16*]. Пізніше про Александра навіть виникла легенда, згідно якої його справжнім батьком був єгипетський фараон Нектанеб II [Pseudo-Callisthenes 1958, *I, 1–14*]. Таким чином, численні апофеози царів, членів їхніх родин, а іноді навіть коханок, і заходи, що їх супроводжували, були спрямовані не на єгиптян, для яких Лагіди й без цього були живими богами, а на прибульців, які, подібно до корінного населення, повинні були зрозуміти й адекватно сприйняти цей факт. Тому не випадково культ елліністичних володарів, навіть у Єгипті, в усякому разі на першому етапі, мав переважно грецьке коріння [Rostovtzeff 1941, *268*; Нефедов 2000, *51–57*]. Єдиним серйозним єгипетським внеском у початкову розробку ідеології обожнення царя можна вважати т. зв. євгемеризм [Менар 1998, *379;* Тураев 1998, *521–522; Васильева,* Ладынин 2001 *177–192*].

Розглядаючи динаміку запровадження царського культу у птолемеївському Єгипті, за основу можна взяти схему, яку сформулював H. Bengtson. Згідно цієї схеми, першим етапом цього процесу було обожнення Александра, тобто створення прецеденту, другим етапом – обожнення померлих батьків Філадельфа, Птолемея I та Береніки I, нарешті, третім – обожнення живих володарів: спочатку Арсиної II, а потім Птолемея II [Bengtson 1988, *50–51*]. Ця схема, хоча й відповідає дійсності, але недостатньо відображає зміни, котрі відбувались у характері царського культу в плані співвідношення грецьких і єгипетських рис. Тому, розглядаючи розвиток царського культу, звертатиму увагу, насамперед, на цей аспект.

У 321 р. Птолемей I, тодішній сатрап Єгипту, захопив тіло Александра і відвіз його до своєї сатрапії. Спочатку воно знаходилось у Мемфісі. Через декілька років останки царя було перевезено до Александрії, ктистом якої він був [Pseudo-Callisthenes 1958, *III, 34*; Curtius 1963, *X, 10*; Aelianus 1887, *XIII, 64*; Pausanias 1973, *I, VI, 3*; Lucianus 1961, *XIII, 3*; Нефедов 2000, *97–106*]. Там відбулося його офіційне обожнення, пов'язане, в першу чергу, з культом засновників міст. Отже, апофеоз мав грецький характер як за формою, так і за змістом [Pseudo-Callisthenes 1958, *III, 34*; Curtius 1963, *X, 10*; Нефедов 2000, *102–103, 105*].

На початку III століття (не пізніше 290/289 рр.) культ Александра переріс рамки Александрії і став офіційним для всієї країни, про що свідчить ряд елефантинських і хібехських папірусів [PP.Eleph. *2–4*; P.Hib. *84A–B*; Нефедов 2000, *174–175*]. Очевидно, тут позначився вплив місцевої релігійно-політичної традиції, згідно з якою функції головного бога-покровителя столиці – резиденції того чи іншого фараона поширювалися на всю країну [Струве 1928, *141–142*][4]. Якщо ж припустити, що перший з відомих нам жерців Александра – Менелай, син Лага, був ніким іншим, як рідним братом Птолемея Сотера [P.Eleph. *2;* P.Hib. *84A;*Strabo 1899, *XVII, I, 18*; Justinus 1911, *XV, 2*; Plutarchus 1875, *XVI*; Pausanias 1973, *I, VI, 6*; Polyaen 1899, *IV, VII, 7*], то акт запровадження державного культу Александра можна розцінювати, як додаткове підкреслення зв'язку між останнім і Лагідами, а отже – як важливий крок на шляху до обожнення самих александрійських володарів, чиє право на Єгипет у той момент було вже загальновизнаним фактом.

Наступним кроком, як було зазначено вище, стало обожнення померлих представників династії. Протягом 283–79 рр. син і наступник Птолемея I, Птолемей II, обожествив спочатку свого батька, а потім матір [Bengtson 1988, *50*]. Цілком вірогідно, що це обожнення не без впливу євгемеристичних ідей могло готуватися ще за життя Птолемея I. В усякому разі, на початку III століття у зображеннях Птолемея I з'являються риси діонісізації [Нефедов 2000, *173–174*]. При цьому слід мати на увазі той факт, що Діоніс уже в V столітті широко ототожнювався з єгипетським Осирісом [Herodot 1899, *II, 42*], котрий після смерті став повноцінним богом завдяки своєму мудрому царюванню в країні Нілу [Plutarchus 1935, *XIX, XXVII, XLII*]. Виходячи з цього, можна припустити, що й діо-

нісізація пізніх прижиттєвих зображень Сотера була вказівкою на право посмертного апофеозу, яке цей володар заслужив завдяки своєму справедливому і мудрому царюванню.

Євгемеристичні риси в обожненні Птолемея I та його дружини Береніки I чітко проглядаються і в знаменитому "Енкомії" Теокрита, написаному на честь Птолемея II. У цьому кон'юнктурному творі описується, як батьки правлячого монарха, поряд з Александром, перебувають на Олімпі, оскільки вони удостоїлися цієї честі за свої дії на землі [Theocritus 1881, *XVII*]. З огляду на бажання Птолемеїв поширити власний культ, насамперед серед еллінізованих іммігрантів, немає нічого дивного у тому, що культ батьків правлячого царя носив греко-македонський характер. На їхню честь будувалися храми, і через кожні чотири роки в Александрії влаштовувалися спеціальні агони [Theocritus 1881, *XVII;* Świderek 1970, *153*].

Після цього Птолемей II зробив ще один крок – на цей раз спрямований до наближення царського культу до єгипетського еквівалента. У 272–271 рр., ще за життя, була обожнена його тодішня дружина Арсиноя II [P.Hib. *199*; Bengtson 1988, *50–51*]. Гадаю, що саме вона була ініціатором цього досить ризикованого заходу. До того ж, саме на перспективу подальшого обожнення, а не на зміцнення позицій правлячої династії, як це припускає E.-D. Carney, був спрямований і шлюб брата з сестрою [Carney 1994, *131*]. При цьому слід відзначити універсальний характер, що мав її епіклесис Філадельфа, який пізніше поширився і на її чоловіка, також обожненого за життя [P.Hib. *199;* Розанова 1970, *201]*. Цей епіклесис наближав згадане вище подружжя як до Зевса та Гери, котрих також можна було назвати богами-Адельфами, про що вже під час весільного бенкету брата й сестри натякав придворний співак Ератон, і більш відверто писали Теокрит та Каллімах [Callimachus 1953, *I*; Theocritus 1881, *XV, XVII*; Świderek 1969, *175*], так і до Осиріса та Ісиди [Plutarchus 1935, *XXVII*]. Таким чином, культ новоявлених "богів" мав стати зрозумілим як для єгиптян, так і для прибульців з еллінського світу. Отже, у цьому випадку між двома основними групами населення птолемеївського Єгипту ставився знак рівності. При цьому, якщо врахувати факт кровозмішувального шлюбу володарів країни, спільний знаменник був скоріше єгипетського, ніж еллінського характеру.

Обожнення живих представників правлячого дому призвело до відповідних змін у птолемеївській ідеології. Ці зміни особливо чітко простежуються на прикладі творчості Каллімаха. Так, цей найкон'юнктурнійший з усіх александрійських поетів у "Гімні до Зевса", написаному наприкінці 80-х рр. III століття, підкреслював, що володар Олімпу, не лише покровительствує царям, але й контролює і відповідно оцінює їхню діяльність. При цьому киренський поет, по суті, підкреслював той факт, що земні володарі, хоча і повелівають іншими смертними, але відрізняються від них лише тим, що знаходяться під опікою самого царя богів [Callimachus 1953, *I*]. Але вже у своєму "Гімні до острова Делоса" Каллімах підкреслює прижиттєвий апофеоз Філадельфа, котрий, подібно до Аполлона, став богом від народження [Callimachus 1953, *IV*]. Цей же поет у гострій епіграмі засуджує Євгемера, називаючи його "старцем-ошуканцем" [Empiricus 1912–1919, *I, II, 2*]. Це не дивно, оскільки євгемеризм, з притаманними йому рисами посмертного воздаяння, для живих "богів" Птолемеїв був уже вчорашнім днем, тому що не відповідав тодішній державно-релігійній доктрині.

Культ "божественного" подружжя набув особливого розмаху після смерті Арсиної. Богам-Адельфам присвячувались спільні й окремі храми як в Александрії, так і в хорі – у Крокодилополісі навіть знаходився вівтар Птолемея II, який мав право притулку, влаштовувались агони, усі причетні до яких отримували певні привілеї (див. с. 2). Культовими іменами новоявлених "богів" почали називати населені пункти, столичні епонімні жерці Александра стали іменуватися жерцями Александра і богів-Адельфів, а культ Арсиної-Філадельфи після її смерті відправляла окрема канефора, чия посада мала також епонімний характер [Ptolemaeus 1966, *V, 8*; Otto 1907, *175, 185*; Rostovtzeff 1941, *347*; Bengtson 1988, *88*]. І, нарешті, на потреби культу Філадельфи царським указом передавалась 1/6 частина від збору плодів садів і виноградників, яка до цього сплачувалась іншим богам [P.Rev.Law. *Col 33–36*].

Здається, що і сам Птолемей наприкінці життя повірив у свою божественну сутність. Як згадує антична традиція, цей досить розумний володар на схилі років був упевнений, що отримав секрет безсмертя [Бонар 1994, *301*; Дюрант 1997, *593*].

Після появи богів-Адельфів розпочалася справжня вакханалія апофеозів. Так, божеських почестей удостоїлись не лише сестра Птолемея і Арсиної, Філотера [Polybius 1882, *V, 70;* Strabo 1899, *XVI, IV, 5;* Otto 1905, *348*], що, зрештою, мало сенс, але й Філадельфові коханки – Белістіха і Кліно. Першій збудували храм, де вона визнавалася як Афродита-Белістіха, другу ж, на її вимогу, зображували з рогом достатку, подібно до богині родючості [Бенгтсон 1982, *169*].

Така демонстрація пихи і марнославства царських коханок могла призвести до повної дискредитації ідеї прижиттєвого царського культу. Очевидно, саме тому син і наступник Філадельфа, Птолемей III, зробив усе, щоб надати подальшому втіленню цієї ідеї в життя прийнятного для еллінів вигляду. Так, він прийняв суто грецький епіклесис – Евергет [Благодійник], до того ж, цілком заслужено, оскільки це сталося після того, як цар на власні кошти закуповував для Єгипту хліб під час голоду [OGIS, *56*]. У практиці грецьких полісів існувала традиція проголошувати евергетами тих чи інших осіб за такі заслуги перед його громадянами [Трофимова 1961, *49*; Кошеленко 1982, *84*]. Проте, масштаби благодіяння царя, враховуючи розміри Єгипту, видавалися просто незбагненними порівняно з благодіяннями, наприклад, якихось громадян Тіра і Сидона для крихітного поліса Оропа, що обмежувалися продажем хліба за зниженими цінами [Syl. *547*]. Тому іменування третього представника династії Лагідів не просто Евергетом, а богом-Евергетом повинно було видаватися цілком закономірним. У титулі ж епонімного александрійського жерця поряд з іменами Александра і богів-Адельфів з'явилися також боги-Евергети – сам Птолемей III та його обожнена за життя дружина Береніка II; певний натяк стосовно окремого обожнення останньої можна знайти в одній з епіграм Асклепіада [Anthologia 1911, *XVI, 68*]. Але, на відміну від свого попередника, Евергет залучив до вищезгаданого переліку і богів-Сотерів [Спасителів] [Otto 1905, *176–177*]. Можливо, цим він хотів підкреслити, що Птолемеї заслужили обожнення саме за свої дії, а не за самодостатню любов до брата чи сестри, чи за перебування царською коханкою. Для посилення авторитету царського культу Птолемеєм III була використана єдина реально корисна для людей риса обожненої Арсиної – функція охоронниці мореплавців, яка приписувалась їй, як Арсиної-Кіпріді [Anthologia 1911, *I, 116*]. Цією ж важливою для Східного Середземномор'я (звідки походила переважна більшість прибулих мешканців Єгипту) функцією наділили й Береніку II [Неверов 1974, *114*; Финагенова 2001, *167*]. Кількість апофеозів за часів правління Птолемея III було зведено до мінімуму. Окрім богів-Евергетів, божественний статус, наскільки відомо, отримала лише маленька дочка царського подружжя Береніка, та й то лише після своєї смерті [OGIS, *56*]. При цьому була збережена традиція прижиттєвого обожнення царського подружжя, що вказувало на незмінність прагнень єгипетських монархів до подальшого посилення авторитету своєї влади серед жителів країни.

Останнім кроком у запровадженні царського культу в державі Птолемеїв, на мою думку, стала остаточна зміна характеру культових імен правлячих монархів, починаючи з кінця III століття. Епіклесис Птолемея IV, Філопатор, і, тим більше, Птолемея V – Епіфан, мають уже не грецьке, а єгипетське забарвлення. Так, Філопатором, по суті, був єгипетський бог Гор, який помстився Сету за вбивство свого батька Осиріса [Plutarchus 1935, *XIX*]. У розетському написі проводиться також паралель між Гором і Птолемеєм Епіфаном, чиє культове ім'я також має єгипетське коріння [OGIS, *90*; Тарн 1949, *69*]. Таким чином, щоб стати живим богом, Птолемеям уже не потрібно було здійснювати гідні божества благодіяння, а досить було того, що вони посідають царський престол. Отже, за своїм змістом загальнодержавний культ Птолемеїв наблизився до класичного єгипетського еквівалента. Оскільки ж ці зміни були остаточними, можна зробити висновок, що в іммігрантів та їхніх нащадків жодних заперечень вони не викликали. Більше того, цілком можна погодитися з думкою, згідно якої єгипетська традиція обожнювати не стільки персону фараона, скільки владу, що йому належить [Нефедов 2000,

56], могла полегшити адекватне сприйняття культу Лагідів прибульцями з еллінського світу.

Наскільки ж пощастило Птолемеям досягти поставленої перед ними мети? На мою думку, вони мали бути цілком задоволені досягнутими результатами. До нас дійшло чимало свідчень на користь того, що прибулі на береги Нілу сини грецького світу формально сприйняли царський культ. Так, поряд з державними існували приватні храми і вівтарі, присвячені представникам правлячої династії. Царям, ще з часів засновника династії, приватними особами присвячувалися написи, в яких вони іменувалися богами; створювалися релігійні союзи шанувальників обожнених монархів; елліни охоче брали участь у столичних і провінційних агонах, що влаштовувалися на честь обожнених представників александрійського царського дому [OGIS, *17, 19, 130*; Otto 1905, *169*; Manteuffel 1950, *101–102;* Lewis 1886, *26*]. А починаючи з III століття, не лише єгиптяни, але й люди, що носили грецькі імена, складаючи будь-яку присягу (навіть на побутовому рівні) клялися не лише іменами еллінських і місцевих богів, але й культовими іменами обожнених Птолемеїв [P.Hib. *38*; P.Ent. *26*; B.G.U. *1257, 1736*; P.Petr. *56*; Seidl 1929, *12–18*; Świderek 1970, *145, 195*; Świderkówna 1983, *127*].

З великою долею вірогідності можна стверджувати, що подібне ставлення до культу правителя не мало, по суті, нічого спільного зі справжньою релігійністю. Процес обожнення царів відбувався в часи, коли освічені люди ставили під сумнів навіть саме існування богів-олімпійців [Смотрич 1965, *168*]. Та навряд чи самі Птолемеї вимагали від жителів країни справжніх релігійних почуттів стосовно себе [Тарн 1949, *69*]. Самого факту, що грецькі й еллінізовані іммігранти погоджуються ставити їх на один рівень з богами, а отже, визнавати, що між звичайними людьми і царями лежить гігантська прірва, новим володарям Єгипту було цілком достатньо. У зв'язку з цим, хочу нагадати думку, яку висловив F. Schachermeir з приводу спроби Александра Македонського запровадити серед своїх грецьких і македонських наближених проскенезу. Австрійський учений, розглядаючи психологічний аспект проблеми, дійшов висновку, що падіння ниць перед володарем повинно було залишити незгладимий відбиток у свідомості людини, яка виконує обряд проскенези. Після цієї церемонії людина просто не могла відчувати себе рівною з володарем. Саме цим учений пояснює намагання Александра зробити згадану вище церемонію обов'язковою для всіх людей, що населяли його імперію, і, насамперед – для греків і македонян [Шахермайр 1984, *224–225*]. На мій погляд, люди, котрі в той чи інший спосіб брали участь у заходах, пов'язаних з поклонінням новоявленим живим "богам", також не могли, хоча б мимоволі, не відчувати щось схоже. У свою чергу, певна психологічна дистанція між царями та прибульцями з еллінізованого світу не могла не прискорити процес перетворення іммігрантів на повноцінних птолемеївських підданих.

---

[1] На мою думку, К.Ю. Нефедов не зміг навести переконливі докази наявності спроб діадохів поширити власні культи за рамки окремих полісів. Наведених ним аргументів недостатньо, навіть у випадку Селевка Нікатора. Та й сам автор, розглядаючи можливість цього процесу робить ряд застережень. В усякому разі, важко заперечити той факт, що поширення династичних культів на державному рівні, розпочали лише епігони [Тарн 1949, *66*; Bengtson 1988, *50–51*].

[2] Оскільки всі події, згадувані в цій роботі відбулися до різдва Христового, помітка "до Р.Х." надалі опускатиметься.

[3] У цьому контексті доречно буде згадати, що у такий спосіб була закріплена легітимність влади Деметрія Полеоркета – сина Антігона Монофтальма [Plutarchus 1875, *XVIII*] і Антіоха I, сина і спадкоємця Селевка Нікатора [Appianus 1962, *LXI*].

[4] Погоджуюся з думкою, яку свого часу висловив В.В. Струве, але, на відміну від нього, не бачу нічого неможливого у перетворенні культу Александра – легітимного єгипетського фараона, з міського на загальнодержавний.

ЛІТЕРАТУРА

Бенгтсон Г. **Правители эпохи эллинизма:** пер. с нем. Москва, *1982*.

Берлев О.Д. Наследство Геба. Представления о природе древнеегипетского землепользования // **Подати и повинности на древнем востоке.** Санкт-Петербург, *2000*.

Бонар А. **Греческая цивилизация:** пер. С франц.: в 2 т. Ростов-на-Дону, *1994*. Т. 2.

Васильева О.А., Ладынин И.А. У истоков античного эвгемеризма: Леон из Пеллы // **Античность: общество и идеи.** Санкт-Петербург, *2001*.

Дюрант В. **Жизнь Греции:** пер. с англ. Москва, *1997*.

Кошеленко Г.А. Греция и Македония эллинистической эпохи // **Источниковедение древней Греции. Эпоха эллинизма.** Москва, *1982*.

Ладынин И.А. Египетская царская титулатура Александра Великого // **ВМГУ,** Сер. 8 [История], *1999*, № 2.

Ладынин И.А. Обозначение Sit в “Стелле сатрапа” [URK. II. 13.4]; к восприятию мировой державы Аргеадов на востоке // **ВДИ,** *2002*, № 2.

Менар Л. **Опыт о происхождении герметических книг:** пер с франц. // Гермес Трисмегист. Киев–Москва, *1998*.

Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа // **ВДИ,** *1974*, № 1.

Нефедов К.Ю. **Культ правителя в эпоху раннего эллинизма [323–281 гг. до Н.Э.]:** дис., канд. ист.: 07,00,02. Харьков, *2000*.

Ранович А.Б. **Эллинизм и его историческая роль.** Москва–Ленинград, *1950*.

Розанова Н.П. Новые надписи Кипра IV в. до н.э. – VII н.э. // **ВДИ,** *1970*, № 3.

Свенцицкая И.С. Человек и мир. Восприятие греков эллинистического периода. // **Эллинизм: восток и запад:** Москва, *1992*.

Смотрич А.П. A. Świderek. **“W paŚstwie Apolloniosa”.** Warszawa. *1995*. // ВДИ. *1965*. № 3.

Струве В.В. Манефон и его время // **Записки коллегии востоковедов.** III, *1928*.

Тарн В. **Эллинистическая цивилизация:** пер. с англ. Москва, *1949*.

Трофимова М.К. К истории эллинистической экономики [к вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н. э.] // **ВДИ,** *1961*, № 2.

Тураев Б.А. Бог Тот // **Гермес Трисмегист.** Киев–Москва, *1998*.

Тураев Б.А. **История Древнего Востока.** Минск, *2002*.

Финагенова С.И. Группа Бронзовых эллинистических перстней из собрания ГМИИ им. Пушкина // **ВДИ,** *2001*, № 2.

Шахермайр Ф. **Александр Македонский:** пер. с нем. Москва, *1984*.

Aegyptische Urkunden aus den Koeniglichen [later Staatlichen] Museen zu Berlin, Griechische Urkunden. BERLIN, *1896*. B.G.U.

Aelianus Claudius. Varia Historia / Rec. R. Herscheri. Lipsiae:

Teubner, *1887*.

Anthologia palatina [Anthologia graeca] codex palatinus et codex parisinus: In 2 Vols. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum: A. W. Sijthoff, *1911*.

Appianus. Syriaca // Appiani Historia Romana / Ed. P. Viereck et A.G Roos. – Lipsiae: Teubner, *1962*, Vol. 1.

Athenaeus. Deipnosophistae: Libri XV / Rec. G. Kaibel. Lipsiae: Teubner, *1887*, Vol. 1–2.

Bengtson H. Die Hellenistische weltkultur. Stuttgart, Wiesbaden: Steiner-Vert, *1988*.

Callimachus. Hymni // Callimachus, Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon press, *1953*. Vol. 2.

Carney E.D. arsinoe bifore she was Philadelphus // AHB, *1994*, 18.

Dikaiomata: Auszuge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universitaet Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung, Ed. Graeca Halensis. – Berlin: Weidmann, 1913. – P.Hal.

Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica / Ed. I. Bekker. – Lipsiae:

Teubner, 1884. V. 1–4.

Diogenus Laertius. Diogeni Laertii Vita Philosophorum / Rec. H. Long. Oxford: University Press, *1922*.

Elephantine-Papyri / Hrsgb. O. Rubensohn. – Berlin: Weidmann, 1907. P.Eleph.

Enteuxeis: Requetes et plaintes addressees au Roi d'Egypte au IIIe siecle avant J.– C. / Ed. O. Gueraud.: In 2 Vols. – Le Caire: Impr. de l'Institut français d'archéologie orientale, 1931, 1933. – P.Ent.

The Flinders Petrie Papyri: In 3 Vols / Ed. J.P. Mahaffy, J.G. Smyly. Dublin: RIA, 1891, 1893–1905. P.Petr.

Herodotus. Historiarum Libri IX / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae: Teubner, *1899*.

The Hibeh Papyri / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T.Lenger. – London: MCMillan Press, 1906, 1955. P.Hib.

Johnson C. Ptolemy I's Epiklesis Soter: Origin and Definition // AHB, 14.3 [2000].

Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae" Epitome / Ed. W. Kroll. Lipsiae: Teubner, *1911*.

Lewis N. Greeks in ptolemaic Egypt. Oxford: University Press, *1986*.

Lucianus. Dialogi mortuorum // Lucianus. / Ed. M.D. macleod. Cambridge, Mass.: Harvard university press, *1961*. Vol. 7.

Manteuffel J. Ze swiata papirusów. Obrazki z Życia w Egypcie hellenistycznym. – Wrocław: Ksiaznica-Atlas, *1950*.

Nepos Cornelius. Vitae / Ed. P. K. Marshall. Monachii [u.a.]: Saur, *2001*. 122 P. /

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum graecorum: In 2 Vols, / Ed. G. Dittenberger. - Lipsiae: S. Hizzel, 1903–1905. – OGIS.

Otto W. Priester und Tempel in hellenistischen Aegypten. Bd. I. Leipzig, b.: Teubner, *1905*.

Papiri greci e latini [Publicazioni della Societa Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto]: in 9 Vols. / Ed. G. Vitelli, M. Norsa. Firenze: Gonnelli, 1917–1929. PSI.

Pausanias. Graeciae descriptio: In 3 vols. / Ed. M.H- Rocha-Pereira. –Lipsiae: Teubner, 1973–1981. – V. 1–3. – 349, 405, 566 pp.

Plinius Secundus. Historiae Naturalis: 5 vols. / Ed. R. Hubert. Lipsiae: Holtze, 1871–1874. – V. 1–5. – 398, 456, 314, 404, 450 pp.

Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni // Plutarchus. Moralia: In 7 vols. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert; M. Pohlenz, K. Ziegler. –Lipsiae: Teubner, 1925–1967. – V. 5. - p. 211–241.

Plutarchus. De Iside et Osiride // Plutarchi moralia, Ed. J.W. Sieveking. – Leipzig: Teubner, 1935. – Vol. 23. – p. 1–80.

Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1875. - p. 5–55.

Plutarchus. Regum et imperatorum Apophthegmata // Plutarchus. Moralia: In 7 vols. / ed. W. Nachstadt. – Leipzig: Teubner, 1971. – V. 21. - p. 1–109.

Polyaen. Strategmata / Rec. C. Schubert. – Lipsiae: Teubner, 1899. – 187 p.

Polybius. Historiae / Ed. Th. Buttner-Wobst. – Lipsiae: Teubner, 1882. – V. 1–2. – 451, 566 pp.

Pompeius Trogus. Prologi ad Historiam Philippicam // Pompei Trogi fragmenta / Coll. O. Seel. – Lipsiae: Teubner, 1956. – p. 40–63.

Porphyrius. Chronica// Fragmenta historicorum Graecorum / Ed. C. Muller. – B.: Teubner, 1857. – V. 3. – p. 689–702, 706–707, 711–717, 719–725.

Pseudo-Callisthenes. Historia Alexandri Magni / Ed. W. Kroll. –B.; Lipsiae: Teubner, 1958. – V. 1. – 298 p.

Ptolemaeus Claudius. Geographia / Ed. C. F. A. Nobbe. – Hildesheim: Gg Olms, 1966. – 796 s.

Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum;

Libri qui surersunt // Курций Руф. История Александра Македонского [сохранившиеся книги]. Текст и перевод / Под ред. В.С. Соколова. – М.: МГУ. 1963. – 478 с.

55. Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus / Ed. B.P. Grenfell. – Oxford: Clarendon press, 1896. – P.Rev.Law.

Rostovtzeff M.I. The social and economic history of the hellenistic world. – v. I. – Oxford: University press, 1941, – 602 p.

Schmidt E.A. interpretationen kallimacheischer Epigramme // Hermes, 1976, H. 2, Q. 2. – S. 146–154.

Seidl E. Der Eid im ptolemaeischen Recht: Inaugural-Dissertation Dr. – Muenchen, 1929. – 116 s.

Sextus Empiricus. Adversus physicos // Sexti Empirici opera: in 3 vols. / Rec. H. Mutschmann. – Leipzig: Teubner, 1912–1919. – v. 1. – p. 47–93.

Strabo. Rerum geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. – Halle: Holtze, 1899. – 807 p.

Sylloge Inscriptionum Graecarum: In-.4 vols. / Ed. G. Dittenberger. –3 edition / Cur. F. Hitler- von Gaertringen. – Lipsiae: Hirzel, 1915–1924. – Syl.

Świderek A. Hellada krulów. - Warszawa: PaŚstwowy instytut wydawniczy, 1967. – 431 S.

Świderek A. Kiedy piaski egipskie przemówiły po grecku. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1970. – 265 s.

Świderkówna A. Życie codzienne w Egypcie greckich papirusów. – Warszawa: PaŚstwowy instytut wydawniczy, 1983. – 351 S.

Theocritus. Idyllia / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. – Lipsiae: Teubner, 1881. – 398 p.

Winnicki J.– K. Ptolemaeererarmee in Thebais. – Wrocław–Warszawa–Krakuw:
Wyd-wo PAN, 1979. – 107 s.

Zenon Papyri: In 5 vols / Ed. C.C. Edgar; Catalogue general des antiquites egyptiens du Musee du Caire, Societe Fohad l de Papyrologie> Le Caire: Musee du Caire, 1926-1937. – P.C.Z.

Zenon Papyri in the University of Michigan Collection / Ed.
C.C. Edgar. – Ann Arbor: University of Michigan press, 1931. – P.Mich.Zen.

І.С. Печенюк

ВИГОТОВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯМ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗБРОЇ БЛИЖНЬОГО БОЮ
(БОЙОВИЙ НІЖ, КИНДЖАЛ, ШАБЛЯ)

У VII–X ст. ст. виготовлення кожного окремого виробу було практично штучним. Кількість виробів, що виготовлялися, так само як їхні тактико-технічні характеристики, залежали від кількості працівників у даній галузі виробництва, їхнього уміння, наявності матеріалів, технологічних навичок. Для розмірів зброї не існувало чітко визначених стандартів, яких дотримувалися б усі майстри-зброярі при виготовленні власної продукції. Зброя виготовлялася з урахуванням індивідуальних особливостей воїнів. Крім того, в кожного зброяра були свої секрети, що передавалися з покоління в покоління. Іншою тенденцією, яка протистоїть "канонізації" розмірів, форми і технічних рішень, що застосовувались при виробництві зброї, був активний пошук нових, більш раціональних і довершених рішень. Цим обумовлено й те, що процес виготовлення зброї мав елемент імпровізації. Майстер-зброяр і майстер-експерт – це найчастіше була одна й та сама людина. Розвиваючи, модернізуючи і шліфуючи систему застосування зброї, майстер вносив зміни в її розміри, вагу і зовнішній вигляд. Важко і зараз відповісти на питання, яка саме форма найбільш відповідає духу тієї чи іншої зброї, які оптимальні розміри, обробка, деталі. Однак протягом століть бойова практика і початкова стандартизація виробництва дозволили виробити те, що вважалося сталим, загально прийнятним. Так з'явилися перші рамки тактико-технічних характеристик [Бережинський, Печенюк 2002, *3–4*].

Готова продукція не завжди є свідченням розвитку місцевого металообробного виробництва. Його наявність повинна підтверджуватися існуванням сировинної бази в області поширення продукції, залишками металургійного виробництва, спеціальними приміщеннями, інструментарієм ремісників та інших факторів. На території, яку населяли салтівці, були зафіксовані поклади залізних руд, що розроблялися в стародавності. Вони представлені бурим залізняком, що розташований гніздами у Донецькому басейні і його різновидами: болотними й озерними рудами, поширеними в лісостепу та степу. Ці легковідновлювані руди слугували сировиною при одержанні заліза, тому металургія в даному регіоні розвивалася переважно на бурих залізняках басейну Дону і Сіверського Дінця. Це була одна з провідних галузей господарства, від розвитку якої залежав рівень військової справи.

Чорна металургія салтівців була високорозвиненою галуззю виробництва, яка пройшла шлях виокремлення в самостійний вид ремісничої діяльності. Про це свідчать дослідження стану чорної металургії салтівського населення таких учених-дослідників, як В.А. Бабенко, І.Ф. Левицький, Б.А. Шрамко, В.К. Міхеєв, Г.Е. Афанасьєв, А.Г. Ніколаєнко, К.Н. Красильников, Д.Я. Телегін, В.В. Колода, В.Д. Гопак, О.В. Сухобоков та ін. Докладніше з цим питаням можна ознайомитись у роботі В.Г. Бережинського, І.С. Печенюка "Металургія, металообробка і виробництво озброєння в Хазарському каганаті" (2002).

Кілька спеціалізованих центрів з високим рівнем товарності власної продукції могли задовольнити потреби від 15 до 100 домогосподарств. У середовищі носіїв салтівської культури східної лісостепової зони Східної Європи із числа общинників виділяється група ремісників-металургів. Високий рівень товарного виробництва базується на істотній кількості одержуваного продукту. Дослідженнями встановлено, що на Роганинському центрі було отримано близько 320 кг заліза, у Верхніх Мамонах і на Городищі – приблизно 800 кг, у Єздочному – 138 кг, у с. Кругле – близько 2000 кг, на поселенні Оскольське-2 – 100 кг, у Фащівці – 465 кг [Колода 1996, *18*]. Такі ремісничі центри були реальними центрами товарного виробництва і задовольняли потреби в залізі, у т.ч. для виробництва зброї (*рис.1*).

Металообробне виробництво посідало в господарстві салтовців важливе місце. Поряд із різноманітною продукцією ремісників великого значення для характеристики ремесла мала зброя, “оскільки й озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать, насамперед, від досягнутого в даний момент ступеня виробництва...” [Енгельс 1961, *171*].

Салтівські ремісники одержували метал із різним вмістом і розподілом вуглецю. Вироби, виготовлені з рівномірно навуглецьованої сталі з 0,35 – 0,8% С, становлять майже половину 175-ти досліджених В.К. Міхеєвим зразків. Приблизно однаковою є кількість середньовуглецевих і високовуглецевих виробів (*рис.2*) Про високу якість металу свідчить однорідність його структури. Як правило, кількість феритних, феритно-перлітних і перлітних зерен відповідає 6–8 балам [Міхеєв 1985, *88*].

Металообробні майстерні відкриті в декількох місцях Подоння. У Саркелі знайдена кузня з горном у вигляді коритоподібного поглиблення в центрі приміщення. Розміри горна 45х20 см. До нього підведене глиняне сопло. Л.Г. Нечаєва дала реконструкцію цієї кузні у вигляді юртоподібної споруди з тичковими стінами [Нечаєва 1975, *26*]. У Саркелі є ще одне місце. Це житлове приміщення прямокутної форми (4,4х3,0 м) із закругленими кутами й горном з вогнищем діаметром 45 х 50 см, який заглиблений у підлогу житла на 7–10 см. Його стіни були зведені з глини на тичковому каркасі і мали легкий дах [Білецький 1959, *46*]. До споруд ремісничого призначення належить й одне з приміщень у Маяках [Міхеєв 1985]. Від нього збереглася овальна в плані яма (2,2х1,3 м). Діл ями заглиблений в материковий ґрунт на 50 см. З одного боку в яму вела сходинка, а з протилежного, на материковому підвищенні висотою 25 см, розміщалося відкрите вогнище овальної форми (1,2х0,7 м). Стінки вогнища були обкладені плитками сланцю. Вогнище заповнене золою, деревним вугіллям і шматочками залізної окалини. На ділянці навколо будівлі знайдено залізний шлак і ковальську продукцію. Споруда мала наземну конструкцію з ямою для підходу до вогнища.

Майстерня з ковальським горном була відкрита К.І. Красильниковим на селищі Почаївка в басейні середнього плину

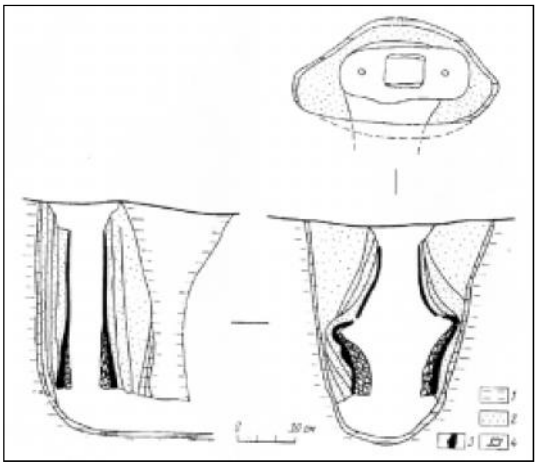

Рис.1. Загальний вигляд розкопу, план і розрізи металургійного горна: 1 – глина; 2 – пісок; 3 – стінки колби-тигеля; 4 – шлак

Сіверського Дінця. Напівкруглий у плані горн (розміри 1,0х0,8 м; висота близько 60 см), зроблений з жаростійкої глини, знаходився в кузні площею 27 м^2. Кузня входила до єдиного житлово-виробничого комплексу ремісника (*рис.3*), що складався з трьох приміщень [Красильников 1980, *93–94*]. Ймовірно, салтівські приміщення цього призначення (за винятком кузні з Підгаївки) були стаціонарними наземними легкими спорудами з відкритим горном. Такі горни відомі у киргизів. Вони розташовані в прибудовах до жител майстрів, а в літню пору і в юртах [Бурковський 1958, *88–89*].

Останніми роками завдяки працям Б.А. Шрамка [Шрамко, Міхеєв, 1969], В.К. Міхеєва [Міхеєв, 1966; Міхеєв, 1967; Міхеєв, 1968], Р.Б. Степанської, Л.Д. Фоміна [Міхеєв, Степанська, Фомін 1973], В.Д. Гопака, О.В. Сухобокова [Гопак, Сухобоков 1978] та ін. дослідників, зроблено ряд важливих спостережень над металографією ковальської продукції, яку знайдено в Салтовському і Нетайловському могильниках, а також у деяких поселеннях Сіверського Дінця [Бірюков 1959]. М.М. Толмачова провела металографічне дослідження залізних предметів розкопаних поховань Нижньо-Луб’янського і Ютановського могильників. Цими й іншими дослідженнями були виявлені характерні риси техніки ковальського ремесла салтівців: широке застосування пакетного зварювання, цементація і вварювання, якісне проковування виробу, теплова обробка маловуг-

лецевої сталі (*рис.2*). Металообробка виокремилася у самостійну галузь ремесла.

Майстерність салтівських ковалів і ливарів особливо чітко виявлялася при виготовленні різних видів зброї. Про високий рівень металообробки свідчить виробництво шабель, бойових ножів і кинджалів (*рис.4*).

У багатих салтівських похованнях виявлено слабозігнуті шаблі, переважно в зламаному чи зігнутому вигляді, що є характерним і для інших ранньосередньовічних пам'яток Східної Європи [Мерперт 1955, *135, 145*]. На цих шаблях залишилися сліди вогню, тобто перед навмисним псуванням вони нагрівалися. На поселеннях шаблі зустрічаються рідко і лише в уламках, що іноді перековані у кинджали [Міхеєв 1985, *90*]. Це говорить про те, що виготовлялися вони не із заліза, а зі сталі. Металографічний аналіз зразків шабель і їхніх уламків із Верхнього Салтова, Правобережного Цимлянського городища і Маяків показав, що вони були суцільносталевими з високим вмістом вуглецю (0,8 – 0,9%) [Міхеєв 1985, *90*].

М.М. Толмачовою був проведений металографічний аналіз чотирьох клинків від шабель, знайдених на Маяцькому комплексі [Толмачова 1990, *192–217*]. Дослідження проводилося за методикою, яку розробив Б.О. Колчин. Усі шаблі – звичайні слабозігнуті клинки так званого салтівського типу [Толмачова 1990, *134–139*]. Одна шабля являє собою лезо із штирем, який прилягає до рукояті, загальною довжиною 66 см; від леза збереглося ще декілька фрагментів [Толмачова 1990]. Перехрестя напускне, прямокутних обрисів, у некорозованому вигляді, мало фігурну форму. Окремо збереглася дерев'яна ручка довжиною 9 см із залізним надверхів'ям у вигляді прямокутного бруска з відростком. У типології, яку розробив Н.Я. Мерперт, не знайдено точних аналогій тому, що брускоподібні надверхів'я першого типу не мають відростків, а надверхів'я з відростками (2 і 3 тип) іншої форми [Мерперт 1955, *138*]. Лезо шаблі має вигляд вузької смуги трикутного перетину, в останній третині довжини перетину овально загострений, зберігся дуже погано, край, що ріже, втрачений. Проби, взяті як з однолезової частини клинка, так і з двогострої, показують, що клинок по всій довжині був відкований з єдиної смуги металу. У збереженому вигляді шабля відкована із середньовуглецевої гомогенної сталі: вміст вуглецю 0,4–0,5%, мікротвердість 193–206 кгс/мм^2. На кінцях шліфів перліт набуває сорбітоподібного характеру, мікротвердість підвищується до 254–274 кгс/мм^2, що вказує на імовірність термічної обробки леза. Проковування було дуже ретельним і довгим [Толмачова 1990].

Друга шабля знайдена зігнутою приблизно в середині клинка. Загальна довжина її разом із залишками рукоятки близько 73 см, перехрестя (напускне, фігурне, з округленими кінцями, що розширюються) обламане. Клинок довжиною 69 см, однолезовий довжиною 45 см, в останній третині переходить у дволезовий. Рукоятка була дерев'яною, кріпилася за допомогою залізних гвіздків. Найбільша ширина 3,2 см, край, що ріже, переважно втрачений. Для виготовлення шаблі взята смуга заліза, яку ретельно розкували на довжину майбутнього виробу. До неї на всю довжину наварили смугу високовуглецевої сталі. Друга смуга піддалася для набування сталевої структури цементації: вміст вуглецю в центральній частині 0,6-0,7%, мікротвердість 206–221 кгс/мм^2. Потім приступили до витягування леза, яке відбувалося при повторному нагріванні. В ході цього прийому вміст вуглецю на лезі зменшився, і становить 0,4–0,5%. Дволезова частина клинка краще зберегла краї, що ріжуть, структура кінців шліфа має сорбітоподібний характер і підвищену мікротвердість 254–297 кгс/мм^2, що свідчить про термообробку леза. Загартування носило місцевий характер, але шари, де можна було чітко спостерігати перехід структур від мартенситу до сорбітоподібного перліту, втрачені [Толмачова 1990, *200*].

Уламок третьої шаблі довжиною 32 см, значно ушкоджений корозією, найбільша ширина 3 см. Він є центральною частиною однолезового клинка, на одному з кінців якого спостерігається перехід до дволезової частини. Краї, що ріжуть, утрачені. Вивчення обох кінців уламку шаблі показує, що клинок був відкований з пакетної смуги, звареної з тонких смуг заліза і маловуглецевої сталі: вміст вуглецю 0,1–0,2%. У дволезовій частині виявлена ділянка, де спостерігаються неметалеві включення азоту, особливо багато нітридів біля вкраплень корозії [Толмачова 1990].

Уламок четвертої шаблі довжиною 19 см, найбільша ширина 3 см, є дволезовим кінцем

клинка, що звужується. На обламаному кінці спостерігається перехід перетину до трикутного. Клинок був відкований із м'якого заліза: мікротвердість 135–143 кгс/мм^2. У лезо вварена смуга маловуглецевої сталі: вміст вуглецю 0,1–0,2%, мікротвердість 221 кгс/мм^2. У центральній частині спостерігається ділянка, насичена азотом, голчастий вміст нітридів виявлено як у залізі, так і в сталі [Толмачова 1990].

Різні технологічні прийоми використовувалися і при виготовленні ножеподібних кинджалів із середньовуглецевої сталі і побутових залізних ножів, що мають однакові технологічні схеми виготовлення. Цікаво, що серед ножеподібних кинджалів немає залізних.

Великий інтерес для вивчення салтовських ножів має робота М.М. Толмачової, яка дослідила 13 ножів Маяцького комплексу [Толмачова 1990, *192–217*]. Три з них знайдено на городищі. За класифікацією В.К. Міхеєва вони належать до різних типів і відковані за допомогою різних технологічних операцій.

Перший ніж належить до другого типу, з уступами при переході від леза до черешка [Толмачова 1990]. Структурно вивчено повний поперековий переріз леза і черешка. Ніж був відкований з однієї смуги заліза, у центральній частині якої спостерігається фосфорна ліквація, виявлена смугастість структури пов'язана із редукцією фосфору. Мікротвердість заліза підвищена до 236–274 кгс/мм^2. Цей ніж є дешевою залізною продукцією. Однак у деяких випадках фосфор необхідний, він сприяє підвищенню стійкості і полегшує оброблюваність інструментом, що ріже[Гуляєв 1977, *118*].

Другий ніж належить до іншого типу – він із прямим перехрестям [Толмачова 1990]. Лезо ножа досліджене в двох місцях, обидва зразки мають аналогічну структуру. При виковуванні ножа була використана смуга металу, зварена з п'яти шарів заліза і м'якої гомогеної сталі. Вміст вуглецю в сталі 0,1–0,2%. Хоча в цілому зерно дрібне, смуги відрізняються величиною зерна і мікротвердістю: 151, 170, 181, 193 кгс/мм^2. У зв'язку з використанням пакетного зварювання цей ніж мав підвищену гнучкість, однак його лезо не піддавалося іншим зміцнювальним операціям.

Тип третього ножа з Маяцького городища визначити неможливо, тому що він являє собою тільки лезо довжиною 14 см і шириною 1 – 1,2 см [Толмачова 1990]. При виготовленні цього ножа була використана технологія вварювання сталі в залізну основу (*рис.2, 6–8*). Кінцевою операцією було загартування в холодній воді, про що свідчить структура мартенситу з троститом і мікротвердістю 572 кгс/мм^2. Ймовірно, що ніж після закінчення кування потрапив в область високих температур (вогонь), тому що спостерігаються невеликі ділянки обпалювання й обезвуглецювання уздовж краю, що ріже.

Метал усіх трьох ножів характеризується дрібнозернистою структурою і витісненням жужільних включень. Грубозернистий ферит виявлений тільки на лезі ножа із підвищеним вмістом фосфору. Зварювальні шви виконані ретельно. Вони тонкі й чисті. З погляду експлуатаційних властивостей технологічна схема останнього ножа найпоширеніша і якісна.

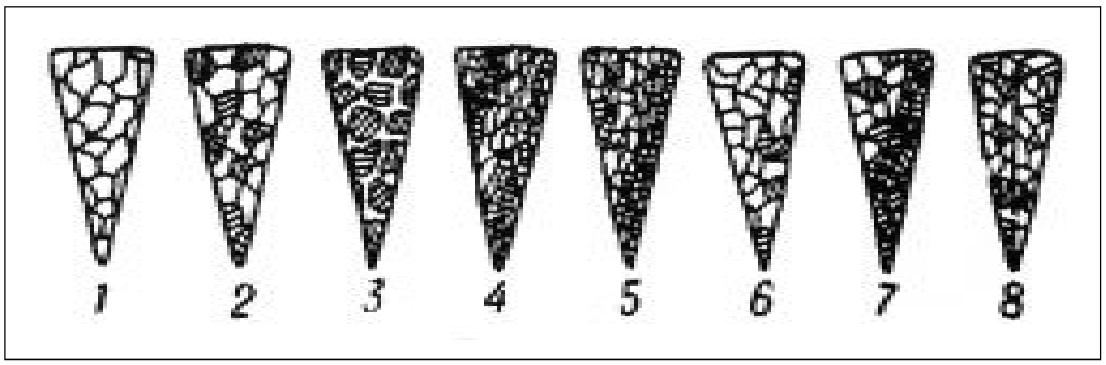

Рис.2. Структурна схема виготовлення салтівських ножів:
1 – суцільнозалізні; 2-5 – суцільносталеві з різним вмістом вуглецю; 6-8 – зварні

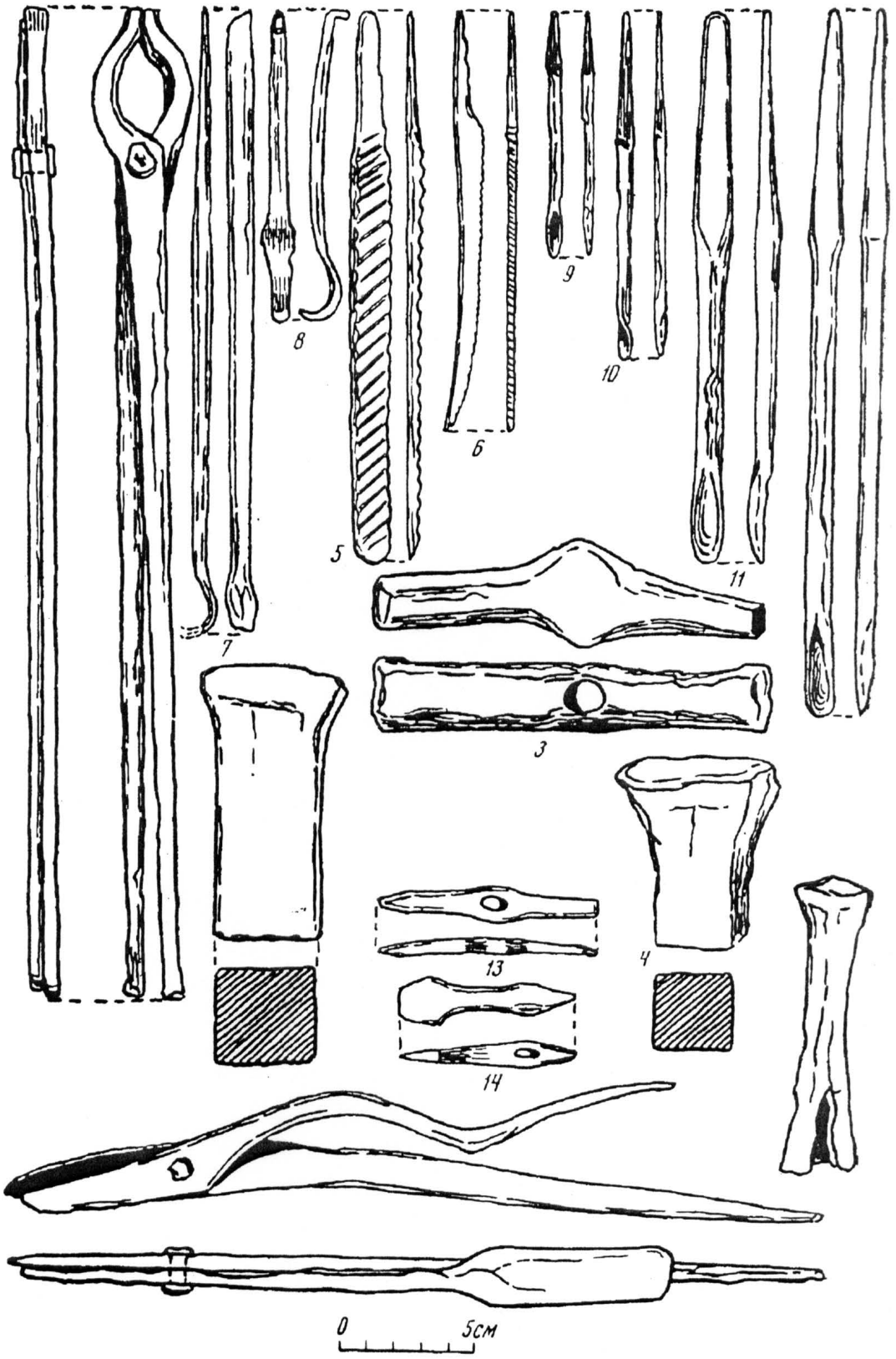

Рис.3. Салтівські ремісничі знаряддя праці майстра-коваля

П'ять ножів знайдено в Маяцькому могильнику. Один з них у дерев'яному футлярі, він другого типу, зберіг фрагмент металу тільки в центральній частині. Цей фрагмент має суто феритну структуру й умовно може бути віднесений до залізних виробів [Толмачова 1990].

Другий ніж складається з двох фрагментів і належить до другого типу. Досліджена тільки незначна ділянка спинки ножа, що має ферито-перлітну структуру із вмістом вуглецю 0,1–0,2%. Він належить до суцільносталевих виробів, викуваних із маловуглецевої гомогенної сталі.

Наступний ніж, другого типу, викуваний із якісної сталі, підданий загартуванню в холодній воді і додатково невеликому відпуску. Загартування мало місцевий характер. Структура термооброблених ділянок мартенсито-трооститна у центрі ножа, з мікротвердістю 514–464 кгс/мм^2, і сорбіто-трооститна з мікротвердістю 350–322 кгс/мм^2 на вістрі.

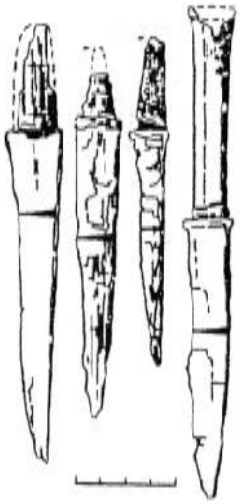

Рис.4. Бойові ножі салтівських воїнів (за С.О. Плетньовою)

Ще два ножі викувані із застосуванням зварювання (*рис.2, 6–8*). Один ніж із прямим перехрестям (4 типу) був зварений із двох смуг: заліза і сталі з виходом сталі на вістря. Сталь нерівномірно навуглецьована, вміст вуглецю від 0,3 до 0,5%, мікротвердість – 181–193 кгс/мм^2. Безформений уламок леза іншого ножа із вмістом вуглецю 0,5% і мікротвердістю – 181–193 кгс/мм^2. Уламок його леза викуваний по технології наварювання. Основа ножа зварена з трьох смуг заліза, які чергуються, і м'якої сталі. У центрі основи – м'яке залізо з мікротвердістю – 122–135 кгс/мм^2, смуги сталі із вмістом вуглецю 0,1–0,2% і 0,2-0,3% мають мікротвердість – 143 кгс/мм^2 і 170 кгс/мм^2. При переході до леза плавно розміщена вигнута тонка смуга ферита з підвищеним вмістом фосфору, мікротвердість – 254 кгс/мм^2. На лезо наварена сталь, структура сорбіту з мартенситовим орієнтуванням свідчить про загартування з відпуском.

Таким чином, метал залізних ножів із Маяцького могильника характеризується дрібнозернистими і дрібнодисперсними структурами, добре вивільненими від жужільних вкраплень. Зварювальні роботи відрізняються умілістю виконання: шви тонкі й чисті. Ножі Маяцького могильника так само, як і городища, належать до різних типів і виготовлені за іншою технологією (термообробка чи наварювання робочої частини леза).

П'ять ножів знайдено на Маяцькому селищі. Три з них викувані із суцільносталевих смуг металу (*рис.2, 1*). Всі вони належать до другого типу і мають уступи при переході до леза. На їхнє виготовлення пішла ретельно прокована маловуглецева сталь – вміст вуглецю 0,1–0,2% і 0,3%, мікротвердість – 193 і 221 кгс/мм^2. Цікавим є те, що лезо одного з ножів піддалося клепу: зерно на вістрі сплющене в результаті пластичної деформації в холодному стані. Інший ніж виготовлений із високовуглецевої сталі і загартований у холодній воді. Структура дрібногольчатого мартенситу має мікротвердість 514 кгс/мм^2. На ручці ножа спостерігаються лише сліди загартування.

Два інших ножі були виготовлені з пакетного металу. При виковуванні одного з них була використана смуга, яка складалася з чотирьох вузьких смужок маловуглецевої сталі, вміст вуглецю 0,1 – 0,3%, мікротвердість 206, 221, 236 кгс/мм^2. Спостерігається відманштедність структури. Один ніж належить до другого типу [Толмачова 1990]. Інший ніж – третього типу, із шипоподібним виступом на спинці (смуга, яка пішла на його виготовлення, складалася переважно з якісної сталі з тонкими залізними прокладками. Загартування здійснювалось у холодній воді: структура дрібноголкового мартенситу, мікротвердість – 420 кгс/мм^2 [Толмачова 1990, *198*]. У цілому ножі Маяцького селища, городища і могильника, належать до різних типів і для їхнього виготовлення використані різні прийоми. Однак вони менш варіабельні: тільки пакетні і суцільносталеві. Цікаво, що суцільносталеві ножі знайдено в одній будівлі, яка, на думку дослідників, належить до останнього етапу

існування Маяцького селища [Вінников 1984, *119*].

Ковалі Маяцької фортеці і розташованого поруч селища мали метал, що був початково сильно засмічений шлаками. Там, де проковування виробу не дуже ретельне, спостерігається велика кількість кричних шлаків. Ковалям, очевидно, був добре відомий цей недолік, тому вони піддавали вироби енергійному тривалому проковуванню. У результаті продукція набувала дрібнозернисту і дрібнодисперсну структуру і вивільнялася від шлаків. Ця обставина, можливо, була однією з причин, що спонукала ковалів часто застосовувати пакетне зварювання, спеціальну обробку залізної криці для одержання напівфабрикату з підвищеними механічними властивостями, тому що в процесі тривалого кування метал значно втрачав масу.

Крім простого заліза, маяцькі ковалі використовували залізо з підвищеним вмістом фосфору. При виготовленні одного з ножів зафіксовані ділянки фосфорної сегрегації в центральній частині виробу. Це вказує на те, що частина заліза, одержаного місцевими ковалями, була виплавлена з руди із високим вмістом фосфору. На іншому ножі високофосфорне залізо використане як прокладка між пакетною основою і наварним лезом із твердої сталі. Середньовічним ковалям була відома властивість фосфорного заліза полегшувати зварювання різнорідних матеріалів, а також перешкоджати дифузії вуглецю при ній, що, зокрема, використовувалося при виковуванні дамасованих виробів [Плейнер 1962, *205*; Пясковський 1960, *36*]. Ковалі Маяцького комплексу не лише мали у своєму розпорядженні фосфорне залізо як сировину, але вміло й цілеспрямовано застосовували цей матеріал.

Маяцькі майстри використовували не тільки декілька сортів заліза, але й і сталь. Переважила м'яка гомогенна сталь. Сталь сирцева, нерівномірно навуглецьована, використовувалася рідко. Була відома й високовуглецева сталь, одержана шляхом додаткової цементації заготівки. Вона застосовувалася переважно у вигляді невеликих смуг для створення твердого леза, хоч є два ножі, викувані повністю із високовуглецевої сталі. У Маяцькому комплексі вироби, викувані із застосуванням якісної сталі, становлять 30%.

Маючи у своєму розпорядженні різний матеріал, майстри досконало володіли всіма операціями вільного ковальського кування: рубанням, різанням, розгоном, пробиванням і прошиванням отворів, вигинанням, скручуванням і заточуванням. Чіткі контури виробів різноманітної форми, складна конфігурація, рельєфні лінії, що підкреслюють переходи перетину на добре збережених виробах, свідчать про наявність спеціальних умінь і навичок роботи з гарячим металом.

Великої майстерності маяцькі ковалі досягли у зварюванні. Звичним для них було не тільки зварювання металу, близького за складом, що вимагало значно більшої майстерності та знань, але й зварювання м'якого заліза із твердою сталлю. Усе, що стосується операцій, пов'язаних із пластичною обробкою металу в гарячому стані, виконано, зазвичай, бездоганно. Практично немає структур перегріву.

Тісно пов'язана зі знанням температурних режимів і наявністю якісної сталі була теплообробка поковок – третина виробів пройшли термічну обробку. Майже в усіх випадках гартівним середовищем була хо-

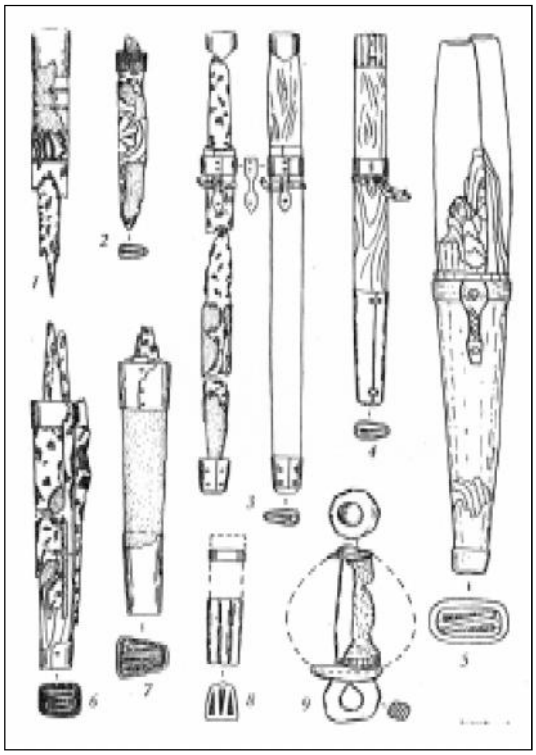

Рис.5. Ножі із залишками піхв (1-8); кистені (9)

лодна вода, тобто загартування було різким. Відпуск металу був відомий ковалям Маяцького комплексу, однак застосовувався рідко: всього два ножі (6%), суцільносталевий і наварний були піддані додатковому нагріванню. Це було пов'язано з місцевим характером термообробки, тому що м'яка, в'язка серцевина поковки перешкоджала виникненню зайвих напруг у твердій, але тендітній структурі краю, що ріже. Тому особливої необхідності в додаткових операціях щодо їх зняття не було.

Ковальській обробці Маяцького комплексу були відомі й прийоми, спрямовані на покращення робочих властивостей лез поковок. Майстри знали цементацію, вварювання, наварювання. Наварні ножі – явище рідкісне в салтово-маяцьких стародавностях. В.К. Міхеєв, вивчаючи ножі цієї культури, прийшов до висновку, що серед них переважали суцільносталеві і що вони не піддавалися тепловій обробці [Міхеєв, Степанська, Фомін 1973, *98*].

Дослідження ножів Маяцького комплексу показує, що 38% із них пройшли термічну обробку, число суцільносталевих відносно велике, але переважають все ж таки викувані за допомогою зварювання. Цікаво, що всі суцільносталеві ножі належать до другого типу.

Основною особливістю залізних виробів Маяцького комплексу є широке застосування прийому пакетування. У пакет зварювалися, переважно, смуги заліза і м'якої сталі, що підвищувало механічні властивості виробу, викуваного з такого напівфабрикату. Багатошарові вироби мають деякі переваги порівнянно з однорідними, зокрема підвищену гнучкість, опір ударним навантаженням, пружність, твердість [Плейнер 1962, *199–201*; Вознесенська 1972, *17*; Гурин 1982, *80*].

Наявність серед пакетних виробів предметів, що поєднують на лезі залізо з якісною сталлю, а також серед двошарових, що з'єднують ці матеріали, свідчить, що добір смуг при пакетуванні здійснювався цілеспрямовано, і може розглядатися в деяких випадках як технологічна схема, що поліпшує якість леза.

Копіткої роботи вимагало виготовлення піхв для ножів (*рис.5*). Матеріалами для їх виготовлення були дерево і кора берези. Деталями для скріплення – тканина, мініатюрні гвіздки, срібні і бронзові обкуття, які, крім практичного, мали ще й декоративне значення. Складові салтівських піхв удалося простежити завдяки ретельній фіксації всіх деталей на місці під час розкопок Верхньосалтовського могильника в 1946–1949 роках [Шрамко 1962, *281*]. Майстерність, з якою виконані ножни, стандартність способів виготовлення, дають можливість віднести їх до високомистецьких предметів збройового виробництва загалом [Михеєв 1968, *21*].

Таким чином, стан розвитку чорної металургії і металообробного виробництва населення салтово-маяцької культури дозволяв мати достатню кількість металу задовільної якості для забезпечення власних потреб у виробництві сучасної на той час зброї. Салтівські ковалі досконало володіли всім спектром робіт з обробки металів. Вони широко застосовували пакетне зварювання, цементацію і вварювання, якісне проковування виробу, теплову обробку маловуглецевої сталі, загартування і рубання, обробку і шліфування, інкрустацію кольоровими металами.

ЛІТЕРАТУРА

Белецкий В.Д. Жилища Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР.** *1959*, № 75.

Бережинский В.Г., Печенюк И.С. **Металлургия, металлообработка и производство вооружения в Хазарском каганате.** Київ, НИЦ ГП ВСУ, УИВИ, *2002*.

Бирюков О.П. Опыт металловедческого исследования фрагментов металлических изделий из раскопок Волго-Донской археологической экспедиции // **Материалы и исследования по археологии СССР.** *1959*.

Бурковский А.Ф. Из истории техники металлургического производства у киргизов // **Ученые записки исторического факультета Киргизского государственного университета**, *1958*, Вып. 5.

Винников А.З. Жилища и хозяйственные постройки Маяцкого городища // **Маяцкое городище.** *1984*.

Вознесенская Г.А. Техника обработки железа и стали // **Материалы и исследования по археологии СССР.** *1972*, № 187.

Гопак В.Д., Сухобоков О.В. О салтовском железообрабатывающем ремесле (по материалам раскопок Д.Т. Березовца) // **Археологія,** *1978*, № 25.

Гуляев А.П. **Металловедение.** Изд. 5-е. Москва. Металлургия, *1977*.

Гурин М.Ф. **Древнее железо Белорусского Поднепровья.** Москва, *1982*.

Колода В.В. **Чорна металургія Дніпро-Донського межиріччя у другій половині І тис. н.е.** Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.04. Київ, *1996*.

Красильников К.И. **Население Среднедонечья в VIII – начале X веков** (Салтово-маяцкая культура на Среднем Донце): Дисс… канд. ист. наук: 07.00.05. Москва, *1980*.

Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // **Советская археология.** *1955*, Т. 23.

Михеев В.К. **Достижения ремесленников салтовской культуры.** Харьков, *1968*.

Михеев В.К. **Подонье в составе Хазарского каганата.** Харьков, *1985*.

Міхеєв В.К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури // **Вестник Харьковского университета,** *1966*, № 17, Вип. 1.

Міхеєв В.К. Досягнення радянських археологів у вивченні господарства алано-болгарських племен Подоння VIII–X ст.ст. // **Вестник Харьковского университета,** *1967*, № 22, Вип. 2.

Міхеєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // **Археологія,** *1973*, № 9.

Нечаева Л.Г. О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н.э. – первая половина II тыс. н.э.) // **Древнее жилище народов Восточной Европы.** *1975*.

Толмачева М.М. Кузнечные изделия Маяцкого комплекса // **Маяцкий археологический комплекс. Материалы советско-болгарско-венгерской экспедиции.** Москва, *1990*.

Шрамко Б.А. **Древности Северского Донца.** Харьков, *1962*.

Шрамко Б.О., Міхеєв В.К. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури // **Вестник Харьковского университета,** *1969*, № 35, Вип. 3.

Энгельс Ф. **Анти-Дюринг** // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 30-ти т. Изд. 2-е. Москва, *1961*. Т. 20.

Pleiner R. **Stare evropske kovarstvi.** Praha, *1962*.

Piaskowskj I. Technika golanskiego hutnictwa i kowalstwa zelaznego X–XIV w. na podstawie badan metaloznawczych // **Gdansk wezesnosredniowiecrny.** Gdansk, *1960*, T. 2.

Л.Д. Пріцак

ПЕРША СПРОБА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО УКЛАСТИ ДОГОВІР З ОСМАНСЬКОЮ ПОРТОЮ В ЛИПНІ 1648 р.

Про державні плани Богдана Хмельницького існує цікаве свідчення в османського державного історіографа Наʻīmā (1617–1703)[1]. Йдеться про писаний договір між Османською Портою і Русами (українськими козаками). Як дослідив академік Омелян Пріцак[2], складовою частиною цього договору є відома в польській версії так звана українсько-турецька морська торговельно-військова Чорноморська конвенція, яку вчений датує липнем 1648 р. Чомусь дослідники доби Богдана Хмельницького не дали ще належної оцінки цьому документові. Розуміючи вагу безпосередньої морської торгівлі з Османською Портою, Б. Хмельницький уклав договір у тій справі. В українському перекладі Омеляна Пріцака[3] документ отримав назву: "Договір між Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом Руським (українським) стосовно торгівлі на Чорному морі".

Османська імперія в середині XVII ст. мала домінуючу позицію на Чорному і Середземному морях. Цей факт важливий, бо турецький цісар вирішив ділитися своєю владою над морем із флотом Війська Запорозького і запропонував Хмельницькому бути партнером в охороні морів та торгівлі. В той час лише дві держави – Османська імперія і Україна – мали необхідні передумови, а саме: свій власний флот і свої порти на Чорному морі. Тому, власне, в липні 1648 р. була укладена морська конвенція[4] між двома країнами. Цікаво, що дві релігійні сфери – християнство й іслам – які постійно перебували в конфлікті, Богдан Хмельницький зумів об'єднати торговельними інтересами.

Чорноморська конвенція 1648 р. переконує в тому, що Богдан Хмельницький уже й тоді думав, як забезпечити козакам торгівлю на Чорному морі та політичний конгломерат Османської імперії і Війська Запорозького. З цього документа виходить, що Богдан Хмельницький уже на самому початку революції 1648 р. мислив державними категоріями. Дуже важливо, що гетьман не звертає уваги на релігійні моменти, які в той час і в Західній Європі перебували ще в центрі уваги, навіть після Вестфальського миру. Український гетьман не планував увійти до коаліції християнських володарів, як Володислав IV проти мусульманського світу, репрезентованого насамперед Османською імперією і Кримським ханатом (а саме цього прагнули Венеція і король Польщі), і навіть відважився в ім'я миру в Чорноморському ареалі для економічної взаємокористі створити сприятливі умови для спільної торгівлі на Чорному і Середземному морях. Як бачимо, Хмельницький більше нагадує сьогоднішніх політиків-глобалістів, ніж діячів XVII ст. Подальший вияв його державної візії полягає в тому, що він, хоч був іще козацьким сотником, вважав, що може ввійти в безпосередній контакт з сусідніми державами (королем польським Володиславом IV, турецьким султаном Ібрагімом і московським царем Олексієм Михайловичем[5]). Цим Б. Хмельницький продемонстрував свій вступ до активної східноєвропейської політики.

Лист Богдана Хмельницького від 12 червня 1648 р. польському королю Володиславу IV[6] засвідчує, що великий коронний гетьман Микола Потоцький, безпосередній зверхник Війська Запорозького, не виконував своїх зобов'язань, а навпаки, утискував і знущався над населенням, що стало причиною повстання. За допомогою кримського хана Іслам Ґірея III[7] Богдан Хмельницький розбив польську шляхту. Тепер замість великого коронного гетьмана владу над запорізькими козаками та Україною мав отримати гетьман Війська Запорозького. Коли Хмельницький писав свого Листа, то вже знав, що майже місяць тому, 20 травня 1648 р., його адресат помер. Очевидно, в той час тривало безкоролів'я, але гетьман хотів подати свою політичну платформу королю Польщі. Лише останній мав право передати зверхність над козаками від великого коронного гетьмана гетьманові Війська Запорозького, саме тому Богдан Хмельницький своє експозе

адресував померлому королю, з яким був особисто знайомий.

У Листі гетьмана від 18 червня 1648 р. царю Олексію Михайловичу[8] основним є те, що Б. Хмельницький повідомляє: відтепер змінилася влада в Україні, тому треба адресувати листи не польським воєводам, а гетьману Війська Запорозького. Крім того, Б. Хмельницький повідомляє про свою перемогу над польськими гетьманами, які потрапили в полон до його союзника – кримського хана. Подібно як брацлавський воєвода Адам Кисіль, гетьман України хоче зберегти добрі стосунки з російським царем.

Із даних Наʻīmā виходить, що Лист турецькому султанові Ібрагіму[9] Богдан Хмельницький надіслав у червні 1648 р. як союзник кримського хана – васала Порти, зрештою, як і інші Листи королю Польщі і московському царю. Про те, що такий Лист був посланий, свідчить не тільки Наʻīmā, а й дані П. Буцинського[10]. За даними останнього Богдан Хмельницький спорядив посольство до Туреччини під керівництвом полковника Филона Джалалія Кропивни (він був татарського походження). Це посольство завершилося створенням у липні 1648 р. Чорноморської українсько-турецької конвенції, яка є складовою частиною писаного османсько-українського договору. Перший договір Богдана Хмельницького із султаном Османської Порти Ібрагімом від липня 1648 р. був можливий за співпраці хана Криму Іслам Ґірея III, який у системі Османської держави керував справами християнських васалів імперії[11], а саме: господарів Молдавії, Валахії, короля Трансільванії (Семигорода), до яких тепер долучився і гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький. Важливо, що Богдан Хмельницький мав ще раніше договір із Іслам Ґіреєм III у березні 1648 р.[12]. У цьому документі вперше недвозначно була викладена концепція автономної держави Війська Запорозького. Докладніше про ці важливі політичні події йдеться в моїй монографії "Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького".

Договір з Османською Портою з липня 1648 року не був ратифікований, бо дуже скоро після нього вибухнула в Істанбулі яничарська революція, внаслідок якої султана було скинуто з престолу (8 серпня 1648), а пізніше задушено.

---

[1] Наʻīmā: = Ta'rīkh-i Наʻīmā. – 3-тє вид. – 6 т. (Istanbul, 1281–1283 – 1864 – 1866); тут використовую третє, найкраще видання, надруковане в Істамбулі: 1280 – 1863. – Т. 4. – С. 279–280, 331. Про На'їму див.: Babinger Franz. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. – Leipzig, 1927. – С. 245–246, та монографію: Thomas Naīmā, яка є важливою при вивченні проблем османської історіографії XVII ст.

[2] Пріцак Омелян. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 2. Київ, 1993. – Т. 5. – С.183, 177–191.

[3] Пріцак Омелян.Чорноморський флот // Літературна Україна. – 1992. – 22 червня.

[4] Текст Чорноморської українсько-турецької конвенції 3 липня 1648 р. подається в монографії: Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ, 1999. – С. 85–91.

[5] Шевченко Ф.П. Україна на початковому етапі визвольної війни: міжнародний контекст // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24 – 25 жовтня 1995 р. Київ, 1996. – С. 11.

[6] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники Іван Крип'якевич та Іван Бутич. Київ, 1961. – Док. № 4. – С. 33–36 (далі – ДБХ).

[7] Hadży Mehmed Sena'i z Krymu. Historija Chana Islam Gereja III (видав, переклав і коментував Zygmunt Abrahamowicz). – Warszawa, 1971. – С. 100–107.

[8] РДАДА. – Ф. Посольський приказ. Малоросійські грамоти. – Спр. 27. – Арк. 2, оригінал; опубліковано: Акты ЮЗР. Санки-Петербург., 1861. – Т. III. – С. 207–208. – № 197; ДБХ. – Док. № 10. – С. 48–49.

[9] Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Т. 6. – С. 266–298.

[10] Буцинський П. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 114–117. Джерельною базою автора є мемуари тогочасного "подільського судді", видані: Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza. – Ч. II. – С. 54.

[11] Bennigsen Alexandre. Le Khanat de Crimüe. – Paris, 1978. – С. 1–29; Fischer Alan W. The Crimean Tatars. – Stanford, 1978.

[12] Szajnocha Karol. Dzieła. – Warszawa, 1877. – Т. 9. – P. 291.

О.О. Романова

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЄГИПТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Однією з ознак розвиненості тієї чи іншої країни є наявність чи відсутність власної наукової школи, яка займалася б єгиптологією, оскільки лише дійсно багата держава може дозволити собі розкіш асигнувань на дослідження в цій галузі класичних гуманітарних наук. Такі школи вже декілька століть існують у Франції, Великобританії, Німеччині, Австрії, США, є вони у Польщі, Чехії та майже в усіх європейських країнах, а також в Австралії, Єгипті, Сирії, Туреччині та навіть у Китаї та Японії. У Росії є велика єгиптологічна школа, яка нараховує більше ніж столітню історію. Україна покищо залишається осторонь від світової єгиптології. Але це ще не означає, що на теренах України ніколи не було дослідників, які б займалися цією науковою дисципліною. Українська наука, хоч і не має своєї власної єгиптологічної школи, все ж певні здобутки в цій галузі класичного сходознавства є. У XX столітті було кілька спроб започаткувати єгиптологічні дослідження в Україні, які в силу цілого ряду трагічних обставин (у першу чергу політичного характеру) не були доведені до кінця. На теренах України на благо української науки творила ціла низка дослідників, про яких широкому загалу або мало відомо, або взагалі нічого не відомо. Їхні долі були складними, почасти навіть трагічними, як і сама доля українського сходознавства, але, не зважаючи на це, вони творили науку, присвятивши себе одній з найаристократичніших сходознавчих дисциплін. Завданням даної наукової розвідки і є відродження їхніх імен.

Започаткував египтологічні дослідження в Україні учень академіка Б.О. Тураєва Олександр Леопольдович Коцейовський (1887–1919), автор першого і покищо єдиного наукового перекладу російською мовою "Текстів Пірамід". О.Л. Коцейовський походив з родини різночинців, що жила на Чернігівщині, успішно закінчив у 1910 р. Петербурзький університет і після проходження стажування в Берліні, з 1915 року, почав викладацьку діяльність на кафедрі загальної історії в Новоросійському Університеті в Одесі [Урсу, *141*]. Тут він читав курс історії Стародавнього Сходу, ряд спецкурсів та курс єгиптології – це був, здається, перший дійсно науковий курс лекцій, розроблений і прочитаний саме дослідником-єгиптологом в Україні. О.Л. Коцейовський пройшов гарну єгиптологічну школу в академіка Б.О. Тураєва [Постовская, *10*]. Окрім оволодіння методикою ведення власне єгиптологічних досліджень, або, як кажуть нині, класичної єгиптології, він пройшов курс коптології і спеціалізувався спочатку саме в галузі останньої. Принаймні, у періодичному виданні "Христианский Восток" О.Л. Коцейовський помістив бібліографічний огляд нових публікацій з коптологічних досліджень за 1912–1915 рр., де крім назви книги, подав коротку анотацію та огляд рецензій на кожну працю [Коцейовский, 1915, *200–225*]. Це засвідчує, що О.Л. Коцейовський мав інтерес до досліджень в галузі коптології і постійно цікавився новими працями з цієї дисципліни, що виходили друком у різних країнах Європи. Цей учений був регулярним дописувачем не лише "Христианского Востока", а також таких періодичних видань, як "Известия Одесского библиографического общества" та "Записки Новороссийского университета". Магістерська робота О.Л. Коцейовського була надрукована в 1917 році у "Записках Новороссийского университета". У жовтні 1919 року О.Л. Коцейовський захистив магістерську дисертацію в Харкові. 16 грудня 1919, повертаючись з Харкова, він помер на станції Знам'янка [Урсу, *142*].

Найбільшим досягненням О.Л Коцейовського є здійснення перекладу російською мовою "Текстів пірамід" [Коцейовский, 1915]. Для перекладів та інтерпретацій цей твір є чи не найскладнішим давньоєгипетським текстом. Переклад О. Коцейовського вийшов у 1917 році. (Він був перевиданий у Росії 2000 р.). Ця праця задумувалась автором як перший том роботи, у наступних томах якої повинні були вийти ґрунтовні дослідження Текстів Пірамід. На жаль, рання смерть перекреслила всі задуми вченого. Але навіть один

том дослідження, що містить не лише сам переклад, а і вступну статтю О. Коцейовського (в ній пояснюються особливості поглядів давніх єгиптян на значення культу предків, культу померлих царів, викладаються причини появи текстів у пірамідах, структуру і характер цих текстів, їх значення та критерії можливого датування) показує, що автор не обмежувався перекладом, а здійснив ґрунтовне наукове дослідження цієї пам'ятки, використовуючи весь відомий на ті часи матеріал щодо варіантів цих текстів та проштудіювавши думки європейських дослідників, що розробляли цю тему. На початку XXI ст. переклад "Текстів Пірамід", здійснений О.Л. Коцейовським, вважається дещо застарілим, але відсутність нової версії перекладу як в російській так і в українській мовах за більш ніж 80 років, що минули після виходу цього перекладу, вказує, наскільки складне це завдання.

С.В. Доніч. Фото з наукового архіву Одеського археологічного музею НАНУ. Публікується вперше.

Іншим дослідником, що працював на терені єгиптології в Україні, був Сергій Володимирович Доніч (1900–1956?). Це людина з блискучою ерудицією, знаннями поліглота та надзвичайним науковим талантом, якому за радянської влади не дали можливості розкритися: С.В. Доніч належав до когорти сходознавців, вирощених академіком Агатангелом Юхимовичем Кримським.

С.В. Доніч народився в Азербайджані, куди переселилися його батьки, навчався у Кам'янець-Подільському університеті на фізико-математичному факультеті, в 1927 р. переїхав звідти до Одеси [Личное, 6; Урсу, *148*]. У лютому 1927 р. Доніч став членом-співстарателем історико-етнологічного відділу Одеської Філії Всеукраїнської асоціації сходознавців (ОФ ВУНАС) [Протоколи, Ф.Х, № 27761]. За активну участь у діяльності Асоціації в 1930 р. його переводять у дійсні члени ВУНАС [Протоколи, Ф.Х № 27789]. Сергій Доніч відзначався особливим хистом до мов, усього він знав їх біля двохсот, у тому числі (крім європейських – англійської, французької, німецької, польської тощо) східні, зокрема, арабську, турецьку, камбоджійську, а також давньоєгипетську. Коли у 1927 р. Правління Одеської Філії ВУНАС вирішило відкрити курси мов Близького Сходу, курси арабської та турецької мов мав вести С.В. Доніч [Протоколи, Ф.Х, № 27761, Ар. 23].

Працюючи на посаді завідуючого відділом Стародавнього Сходу в Одеському Історично-Археологічному музеї (1927–1941), С.В. Доніч здійснив опис колекції пам'яток старожитностей цього музею, ввів у науковий обіг нові джерела, публікуючи надписи та інформацію про окремі неописані раніше джерела в наукових журналах. Насамперед його увагу привертали єгипетські пам'ятки, але описував він і інші. Саме йому належить перша спроба перекладу з давньоєгипетської мови на українську. Це переклад надписів на трьох конусах з Одеського Державного Історично-Археологічного музею, що вміщений у статті вченого у журналі "Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук" під назвою "Доніч С.В. Три єгипетські конуси Одеського Державного Історично-Археологічного Музею" [Доніч, *59–63*]. У статті подано ілюстрації з замальованим ієрогліфічним текстом, латинською транслітерацією та перекладом на англійську та українську мови надписів на трьох конусах, а саме: надпис Монтуемгета – четвертого жерця Амона за часів царя Тахарки, а також жерця-уаба, писця жертв Амона на ім'я Усергет та жерця Мінмеса, обидва надписи належать до часів Нового Царства. Крім перекладів надписів на конусах, С.В. Доніч здійснив опис саркофага Птагхеру з Одеського Історично-Археологічного Музею. [Постовская, *27*]. Відомо, що С.В. Доніч склав порівняльний словник давньоєгипетської та арабської мов, вступ до якого був написаний англійською мовою як дисертаційне дослідження. Цю монографію він відправив до Ліверпульського університету, де в 1932 р. на неї було дано рецензію, написану професором Ліверпульського університету Т.Е. Пітом [Урсу, *148*].

Коло наукового спілкування С.В. Доніча було дуже широким, він підтримував дружні стосунки і вів листування з академіками А.Ю. Кримським, Г.Ю. Крачковсь-

ким, В.В. Струве, а також з І.Д. Фліттнер, П.М. Ернштедтом [Урсу, 148], видатним німецьким єгиптологом К. Зете [О некоторых..., Ф.V. № 1123]. Варто згадати лист С. Доніча до А. Кримського від 24 січня 1927 р. написаний арабською мовою, який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [Лист, Ф.І, № 25811].

У 1936–1937 рр. С.В. Доніч був доцентом кафедри стародавньої історії Одеського Державного Університету, де викладав історію Стародавнього Сходу та латину. Коли розпочалась війна, С.В. Доніча мобілізували, потім він потрапив у полон, утік звідти і повернувся до Одеси, де продовжив свою освіту в Одеському Університеті за румунської адміністрації. В 1943 р. він закінчив філологічний факультет. З поверненням радянської армії С.В. Доніча заарештували і він рік провів у в'язниці, звідки його випустили завдяки заступництву провідних сходознавців Радянського Союзу, насамперед академіка Г.Ю. Крачковського. У 1948 р С.В. Доніч закінчив монографію про єгипетську огласовку, з якою він ознайомив В.В. Струве, Г.Ю. Крачковського та П.М. Ернштедта [Урсу, *148–149*]. Та, на жаль, захистити свою дисертацію йому так і не вдалося. З 1948 до грудня 1950 р. С.В. Доніч працював в Одеській науковій бібліотеці, поки його не звільнили з роботи.

С.В. Доніч був єгиптологом-філологом, і саме на ниві єгипетської філології – його найвагоміші набутки. На жаль, усі вони не опубліковані і залишаються поза увагою дослідників. Наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча залишається не вивченою. Рукопис його дисертації покищо не віднайдено. Відомо, що називалась вона "Система огласовки в древнеегипетском языке", мала обсяг 12 друкованих аркушів [Урсу, *149*]. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. академіка В.І. Вернадського знаходиться рукопис, який носить назву "О некоторых особенностях египетского письма" [О некоторых..., Ф.V. № 1123], який, очевидно, є чернеткою роботи, підготовленої у рамках дисертаційного дослідження Сергія Володимировича Доніча. В цій роботі С.В. Доніч виклав результати своїх досліджень давньоєгипетської фонології і запропонував своє бачення єгипетської системи фонології. Не зважаючи на чорновий характер даної роботи, її зміст показує, наскільки широко був ерудований її автор, який для пояснення особливостей єгипетської фонології використовував матеріали багатьох семітських мов, у першу чергу арабської в її літературному та різних діалектних варіантах, а також мову вавілонську, мову сирійських бедуїнів тощо. На основі ґрунтовного порівняльного аналізу фонології семітських мов С.В. Доніч намагається вивести принципи озвучування, які могли діяти в єгипетській мові, при цьому активно дискутуючи з відомим світилом египтологічної науки, автором загальновизнаної теорії єгипетської фонології Куртом Зете. Саме знання багатьох мов дало С.В. Доніч можливості ґрунтовно й переконливо доводити свої погляди на дану проблему. І навіть якщо його система огласовки, яка ще не оцінена сучасними дослідниками і залишається фактично невідомою їм, не спричинить переворот у цій галузі єгиптології, то неодмінно стане однією з ґрунтовних теорій, які допомагають наблизитися до розуміння того, як саме могли звучати єгипетські ієрогліфи в дійсності.

До числа перших єгиптологів України належить корифей української науки, Президент Української академії наук Марко Дмитрович Антонович.

Марко Антонович народився 07.07.1916 року в Києві у славетній родині Антоновичів [З династії..., *24*]. Його батько – видатний український історик та політичний діяч часів Центральної Ради, засновник академії мистецтв Дмитро Володимирович Антонович. Після поразки українських визвольних змагань у 1923 р. сім'я Антоновичів виїхала з України. В 1936–1939 рр. Марко Дмитрович навчався у Карловому університеті у Празі на кафедрі єгиптології у славетного професора Франтішка Лекси, всесвітньо відомого єгиптолога, засновника чеської єгиптологічної школи. В 1939 німецькі власті закрили Університет Карла IV. Марко Антонович потрапив до гестапо і деякий час перебував у в'язниці. Коли в 1945 р. його випустили із в'язниці, він переїхав до Мюнхена, де продовжив свої студії з єгиптології у професора Мюнхенського Університету доктора А. Шарффа. Крім єгиптологічної, М. Антонович здобув солідну наукову підготовку в галузі класичного антикознавства. Але, на жаль, подальша робота в єгип-

тології, а також підготовка і захист докторської дисертації вимагали часу і коштів, а бідному українському дослідникові потрібно було думати ще й про те, як прогодувати сім'ю в умовах повоєнної Німеччини. Докторську дисертацію Марко Антонович присвятив темі, пов'язаній з Україною; вона мала назву "Філліпійські історії" Трога Юстина і Скитія" [З династії..., *24*]. М. Антонович не полишив своїх занять єгиптологією, підтримував контакти з єгиптологами, регулярно цікавився новими працями, ідеями, концепціями, що виникали на ниві дослідження цивілізації у долині Нілу. Марко Антонович зібрав велику бібліотеку з єгиптології, яку він передав Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Найбільшим досягненням М. Антоновича в галузі єгиптології є його переклади з давньоєгипетської на українську мову. Не враховуючи перекладів С.В. Доніча, про які йшлося вище, Марко Антонович уперше здійснив фаховий переклад українською мовою серії літературних пам'яток Давнього Єгипту. Переклади М. Антоновича, у тому числі переклади таких творів, як класичний зразок жанру "автобіографії" з елементами поезії "Напис з гробниці Уні" [Антонович 1, *47–51*], твір філософського змісту "Спір душі з тілом"[Антонович 1, *51–59*], казки: "Про приреченого принца" [Антонович 3, *59–65*] та "Про двох братів" [Антонович 2, *47–57*], твори такого специфічно єгипетського "епістолярного жанру", як листи до мерців [Антонович 1, *44–46*], були надруковані під спільною назвою "З антології єгипетської літератури" у трьох номерах журналу "Сучасність" за 1966 рік. Автор перекладів ставив собі за мету ознайомити україномовного читача не тільки з окремими шедеврами єгипетської літератури, а й дати уявлення про певні жанри єгипетської літератури. У планах М. Антоновича було здійснення публікації цілої серії перекладів єгипетських текстів, які належать до сфери белетристики, і які мали представляти різні жанри та різні епохи розвитку літератури Давнього Єгипту. На жаль, у журналі "Сучасність" такий проект реалізований не був.

У перекладах М. Антоновича вдало поєднався літературний хист автора і його ґрунтовні наукові знання. Кожен переклад супроводиться короткою але змістовною передмовою, в якій подано характеристику джерела, основні етапи його дослідження в єгиптологічній науці та найбільш вагомі переклади на європейські мови.

В Україні ж у середині та у другій половині двадцятого століття продовжив єгиптологічні студії учень академіка В.В. Струве, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої історії Чернівецького державного університету імені Ю. Федьковича Євген Вікентійович Черезов (1912–1988).

Народився Євген Вікентійович Черезов у селі Стара Тушка В'ятської губернії у робітничій сім'ї [Милибанд, *603*]. Здобув першу освіту в Московському плановому інституті, але економіка не захоплювала майбутнього вченого і після служби в армії він вступив на історичний факультет Ленінградського університету, на кафедру стародавньої історії. Навчався єгиптології в академіка В.В. Струве [Питання..., *5*]. Брав участь у Радянсько-фінській та Великій Вітчизняній війні від самого її початку і до кінця. У жовтні 1945 р. вступив до аспірантури при Ленінградському університеті, закінчив її і в 1948 р. захистив дисертацію з єгиптології на тему "Грамоти захисту храмів Древнього Царства як історичне джерело (3000–2400 рр. до н. е.)." За державним розподілом Є.В. Черезов потрапив до Чернівецького університету на кафедру стародавньої історії [Питання…, *6*]. Євген Вікентійович Черезов надалі присвятив себе дослідженню суспільно-економічної історії Стародавнього Єгипту, і вважається в цій галузі одним із провідних фахівців Радянського Союзу і світу. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в 1965 р. Є.В. Черезова обрали почесним членом Інституту єгиптології Карлового Університету у Празі [Милибанд, *604*].

Свою докторську дисертацію учений присвятив темі сільського господарства в Стародавньому Єгипті (її назва – "Техніка сільського господарства у Стародавньому Єгипті") і захистив її в Інституті історії АН України [Питання..., *6*]. Не полишаючи викладацької діяльності, Є.В. Черезов розробив серію спецкурсів з різних історичних дисциплін і продовжив свої дослідження суспільно-економічної структури Стародавнього Єгипту, зокрема епохи Давнього Царства, оскільки саме від Давнього Царства збереглися "грамоти захисту", аналізу яких

учений присвятив свою кандидатську дисертацію. Його увагу привернули такі проблеми, як економічне функціонування храмів та організація виробництва на землях, що належали храмам, суспільний статус різних категорій робітників храму, а також більш широка проблема суспільного устрою Стародавнього Єгипту, який він визначав як рабовласницький, в руслі офіційної радянської формаційної концепції. Крім того, Є.В. Черезову належить низка досліджень щодо розвитку технологій виробництва у Стародавньому Єгипті, насамперед, щодо розвитку сільськогосподарської техніки і технологій іригаційного землеробства, а також інших аспектів аграрної і взагалі матеріальної культури Єгипту. Результати своїх досліджень учений виклав у серії статей, що друкувалися у журналах "Вестник древней истории", "Ежегодник ЧГУ" та збірках "Древний Египет", "Древний мир", у публікаціях тез наукових конференцій тощо [Питання..., *10–12*].

З перших місяців відновлення українського Інституту сходознавста ім. Агатангела Кримського (1992 р.) співробітники цієї установи приділяли увагу єгиптології. Науковий співробітник інституту Олег Анатолійович Кошовий, який пройшов курс єгиптології в аспірантурі Московського державного університету, провів серію виступів на наукових семінарах. У третьому номері відродженого журналу "Східний світ" (№ 1–2. 1994 р.) вийшла стаття О. Кошового під назвою "Політика між ритуалом і догматом. (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті)" [Кошовий, *53–65*], в якій на основі аналізу першоджерел досліджувалися традиції політичної теології Стародавнього Єгипту. Ця тема була однією з домінуючих у 70–90 рр. XX ст., до неї зверталося і звертається багато європейських, зокрема німецьких дослідників. Серед останніх можна назвати Яна Ассмана, чиї погляди на закономірності розвитку політичної теології Єгипту значною мірою вплинули на О. Кошового, що простежується в статті останнього.

Цей нарис був би не повний, якби ми не згадали про викладацьку та дослідницьку діяльність співробітників кафедри історії Стародавнього Світу та середніх віків історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка. Під керівництвом завідувача кафедри, професора, доктора історичних наук Крижанівського Олега Прокоповича було розроблено серію спецкурсів з історії та культури Стародавнього Єгипту, випущено курс лекцій та перший в Україні підручник з історії Стародавнього Світу для вузів, які дають можливість студентам опанувати першими ступенями у вивченні такої складної і водночас, надзвичайно цікавої наукової дисципліни, як єгиптологія.

Отже, в Україні XX століття були фахівці, які займалися дослідженнями в галузі єгиптології на основі аналізу першоджерел та використовуючи передові на ті часи дослідницькі технології. При цьому російська та чеська школи єгиптології вплинули на перші кроки становлення таких досліджень в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

[1] *Антонович М.* **Листи до мерців**. Напис з гробниці Уні. Спір душі з тілом. З антології єгипетської літератури // Сучасність. *1966*, № 12 (76).

[2] *Антонович М.* **Про двох братів**. З антології єгипетської літератури // Сучасність. *1966*. № 9 (69).

[3] *Антонович М.* **Про приреченого принца**. З антології єгипетської літератури // Сучасність. – *1966*.– № 8 (68).

[4] *Доніч С.В.* **Три єгипетські конуси Одеського Державного Історично-Археологічного Музею** // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. Ч. 4–5. Секція археологічна. Одеса, *1930*.

[5] *З династії...* З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю М. Антоновича для "Старожитностей" // "Старожитності". *1993*. № 19–24.

[6] Лист С.В. Доніча до акад. А. Кримського від 24 січня 1927 р. Інститут рукописів, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Фонд І, № 25811.

[7] *Милибанд С.Д.* Библиографический словарь отечественных востоковедов. Ч. II.М., *1995*.

[8] *Кошовий О.* **Політика між ритуалом і догматом**. (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті) // Східний світ. *1994*, № 1–2.

[9] *Коцейовский А.Л.* **Библиография:Coptica за 1912–1915 г.** // "Христианский Восток". Т. IV.Вып. II. Петроград, *1915*.

[10] *Коцейовский А.Л.* **Тексты пирамид**. Одесса, *1917*.

[11] **"О некоторых особенностях египетского письма"** – Інститут рукописів, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Фонд V.Опис 1123.

[12] Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Збірник наукових статей. Чернівці, *1977*. Вип. 3.

[13] *Постовская Н.М.* **Изучение древнейшей истории Ближнего Востока в Советском Союзе**. Москва, *1961*.

[14] Протоколи засідань Правління Одеської Філії Всеукраїнської Наукової Асоціації сходознавства – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. Х. № 27761,. Ф.Х. № 27770, Х, № 27773, Х, № 27775, Х, № 27780, Х, № 27789.

[15] *Урсу Д.* **З історії сходознавства на півдні України** // Східний світ.The World of the Orient. *1994*, № 1–2.

[16] Личное дело С.В. Донича. – Науковий архівОдеського археологічного музею НАН України, фонд Доніча.

А.Е. Светлов

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ И ВОЕННОЕ ДЕЛО СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (VI–XII ст.)

Северное Причерноморье находится в степной полосе юга Восточной Европы – от Нижнего Подонья до Нижнего Подунавья, включая Крым. Этот тёплый (даже зимой) и удобный регион для ведения сельского хозяйства, ремесла, дальнего передвижения, торговли и т. п. был рано освоен и густо населен. Прослеживая историю развития этого региона можно сделать вывод, что состав населения часто изменялся из-за прихода сюда с востока (с Нижнего Поволжья, Южного Урала, Средней Азии, Южной Сибири) большого количества кочевников. Они уничтожали, подчиняли себе оседлые земледельческие племена или народы, из-за чего в Северном Причерноморье часто возникали военные столкновения между кочевниками и оседлыми народами или государствами. Поэтому изучение истории Северного Причерноморья невозможно без специального исследования военной истории и военного дела различных кочевников, занимавших почти всю степную полосу Евразии [Степи Евразии в эпоху средневековья 1981, *5*].

Изучение общей и военной истории основано на специальном исследовании данных письменных источников, которые содержатся в различных географических сочинениях, письмах, летописях, военных трактатах. Это написанные в эпоху раннего или развитого средневековья римские и византийские, иранские (персидские) и арабские, древнерусские и болгарские, венгерские, хазарские [Новосельцев 1990, *5–8*] письменные источники. В этих источниках имеется много сведений о нашествиях Византии, Киевской Руси, Болгарии, в которых всегда участвовали кочевники.

Из небольшого количества сведений о военном деле кочевников большая часть содержится в различных исторических источниках Византии. Это объясняется прежде всего тем, что в эпоху средневековья в этом крупном государстве продолжала существовать традиция специально записывать различные столкновения, войны и военное искусство, стратегию, оперативное искусство, тактику государственной армии. Как правило, писалось собственно византийскими императорами [Кучма 1989, *277*]. Специальное исследование истории средневековых кочевников Северного Причерноморья началось еще в середине XIX века. При этом изучение их военного дела рассматривалось попутно и лишь постольку, поскольку различные междоусобные и внешние войны, столкновения степных номадов и их постоянное участие в борьбе всех ближних держав составляли неотъемлемую и большую часть их существования. При этом ученые до настоящего времени основываются на прочтении указанных письменных источников [Куник 1855; Самчевский 1855; Григорьев 1875; Голубовский 1884; Расовский 1935–1938; Кудряшов 1948; Артамонов 1962; Плетнева 1986, 1990]. Но проблема военного искусства средневековых кочевников частично исследована только по отношению к степной полосе Азии [Военное дело 1990, *3–4*].

Таким образом, дальнейшее развитие исторической науки показывает, что назрела необходимость специального изучения военного дела кочевников Северного Причерноморья. Почти все они находились в степи и немного их в прилегающей лесостепи. Рядом жили различные оседлые племена и находились окраины крупных или малых государств: таких, как Древняя Русь, Дунайская Болгария, Византия. Давно известно, что в государствах оседлых народов военное дело широко развивалось и под влиянием кочевников [Распопова 1980, *103*]. В наибольшей степени этот процесс прослеживается в армии Древней Руси.

Военная история

Общая история средневековых кочевников юга Восточной Европы всей степной полосы Евразии насыщена бурными событиями, практически не прекращавшимися войнами, нашествиями, набегами.

В конце IV в. в степи юго-восточной Европы с востока вторглись гунны. Это было кочевое объединение, ядром которого считались центрально-азиатские племена, известные по китайским источникам под названием “ХУННУ” [Артамонов 1962, *41*], а по римским – “ХУНИ” или “ХОНИ” [Бернштам 1951, *144*]

В первой половине V в. гуннский вождь (царь) Аттила создает первое в Европе полугосударственное объединение средневековых кочевников [Амброз 1981, *11*]. Основным театром действий этого объединения становится центральная и частично западная Европа [Бернштам 1981, *11*]. Оставшиеся в Северном Причерноморье гунны находились в подчинении у Аттилы, образуя резерв в его тылу. После смерти Аттилы военно-политическое гуннское объединение распалось, так как не имело единой экономической базы, было многоэтничное по своему составу, ещё не прочное из-за начавшихся межплеменных распрей.

В середине VI века в восточноевропейских степях появляются хорошо известные по письменным источникам полчища самых воинственных кочевников – аваров. Сначала они заняли земли Азово-Каспийского междуречья, завязав дипломатические отношения с Византией. Пройдя на запад, вплоть до Приднепровья, авары напали на славянские племена антов и покорили их.

В “Повести временных лет” имеются сведения о жестоких издевательствах, которые испытывали славяне от своих угнетателей [ПВЛ 1950, *14*]. В дальнейшем авары перемещают центр тяжести своей военной активности в Подунавье, где во второй половине VI века они окончательно утверждаются в Паннонии [Артамонов 1962, *111*]. Во второй половине VI столетия военно-политическая история рассматриваемых раннесредневековых кочевников существенно изменилась. В Центральной Азии сформировалось крупное кочевое объединение – 1-й Тюркский каганат, который сразу же начал резко проводить агрессивную завоевательную политику практически во всех направлениях. Его влияние стало ощутимым и на юге Восточной Европы. Находившиеся здесь кочевники теперь уже вовлекались центрально-азиатскими тюрками в руководство войсками 1-го Тюркского каганата и в ведение различных военных дел. В основном они направлялись против Ирана и Византии. В дальнейшем, в первой трети VII в., 1-й Тюркский каганат оказался в довольно сложной ситуации, прежде всего из-за жестокой и напряженной междоусобицы. В результате этого в нескольких регионах степной полосы Евразии начали возникать новые кочевнические союзы, почти всегда состоящие только из собственно тюрок.

В Восточной Европе в первой половине VII в. вождь гунно-огундуров – Кубрат, изгнав из Северного Причерноморья авар, объединил под своей властью болгар (праболгар), создав раннегосударственное объединение – Великую Булгарию. Она занимала в Восточном Приазовье [Чичуров 1976, *80*] степи от Дона и Кубани до Днепра [Артамонов 1962, *66*].

На северо-западе предкаспийского региона к середине VII в. появился ещё один тюркский каганат – Хазария, который достиг расцвета и разгромил Великую Булгарию, заняв её территорию и поглотив оставшееся здесь булгарское население. С самого начала своего возникновения Хазария активно вела различные военные действия. Во второй половине VII и до конца VIII в. она сумела захватить почти все степи Волго-Днепровского междуречья и юго-восток Крыма [Новосельцев 1990, *100–112*]. Поэтому к рубежу VII–VIII вв. почти все кочевники Северного Причерноморья оказались в той или иной степени зависимости от Хазарского каганата.

Закономерно, что каганату было необходимо оказывать давление и в северо-западном направлении, в частности, по отношению к южным славянам, а в дальнейшем и к Киевской Руси. Так, в конце VIII века, Хазарскому каганату удалось подчинить себе несколько славянских племён: вятичей, северян, полян – с целью получения от них податей [ПВЛ 1950, *214*]. Немного позднее, в середине IX в., поляне смогли от этого отбиться, но хазары обложили данью находившихся на Левобережье верхнего Днепра радимичей [Плетнёва 1986, *47, 58*].

В первой половине IX в. в восточных степях Северного Причерноморья появились новые кочевые племена – венгры (угры). Они пришли из южного Приуралья или Заволжья и в начале достигли востока Хазарии, а затем дошли до Северного При-

черноморья , где создали в бассейне Дона свое политическое объединение. Тогда оно находилось в “стране Леведия” [Брайчевский 1989, *47*]. В конце IX в. почти все венгерские воины ушли из Ателькузу, находившейся где-то между реками Днепр и Серен [Константин 1982, *298–299*] в Балканы на помощь Византии в её войнах с Дунайской Болгарией. В дальнейшем венгры заняли Паннонию – территорию современной Венгрии [Артамонов 1962, *348*].

Таковы основные военно-политические события раннесредневековой истории территории Северного Причерноморья, где было немало кочевников, постоянно участвовавших в военных действиях.

В дальнейшем, начиная с эпохи развитого средневековья (с начала X в.), в степях Северного Причерноморья появляются, а затем надолго останавливаются пришедшие с востока племена и целые орды тюркоязычных номадов – печенегов, торков и половцев. Исходя из этого, весь период нахождения этих племён на указанной территории делится на два этапа: печенежский (X – начало XI вв.) и половецкий (середина XI – первая половина XIII вв.) [Плетнёва 1981, *213*]. Постоянное присутствие этих кочевников также сопровождалось участием их в военных столкновениях как против ближайших соседей (Киевской Руси, Дунайской Болгарии, Венгрии, Византии), так и против государств, находящихся в Закавказье и Центральной Европе. Они нередко привлекались и использовались различными князьями Киевской Руси в периоды разрешения междоусобиц.

Судя по письменным источникам [ПВЛ, 1950], печенеги в начале X в. появились на южных границах Киевской Руси. Но опасаясь прямого столкновения, печенеги сами не начинают военных действий. Наоборот провокации исходят со стороны Киевской Руси. Так в “Повести временных лет”указывается, что в начале X в. был организован поход на печенегов русского войска под руководством киевского князя Игоря. [ПВЛ 1950, *32*].

В последней четверти X столетия (70-е годы), начинается сильное печенежское давление непосредственно на южные границы Киевской Руси. Оно заключалось в постоянном, ежегодном появлении их здесь, как правило, в начале осени. Именно в это время года кочевникам удавалось взять на юге Киевской Руси большое количество продуктов, изготовленных ремесленниками вещей, а также большой людской полон с целью продажи и для принудительных работ. Эти многочисленные набеги печенегов в конце X – начале XI вв. на юг Киевской Руси вынудили живших здесь славян отселится на север – территорию с крупными лесными массивами. Туда практически не доходили кочевнические орды, в данном случае печенежские. Тяжелая война Древней Руси с печенегами шла в течении несколько десятилетий. Это привело к тому, что отражение нападения кочевников, а в дальнейшем и организация походов древнерусских дружин на юг, в степи Северного Причерноморья, против номадов, начинает постепенно изменять состояние Древней Руси. Из нескольких независимых княжеств создаётся единое государство. Изнурительная борьба Киевской Руси с печенегами закончилась только в 1036 году, когда Ярослав Мудрый смог разгромить подошедшее к Киеву огромное печенежское войско. Печенежская опасность для Руси была, наконец, ликвидирована [Плетнёва 1981, *214*]. После этого значительная часть печенегов бежала за Дунай, в Византию, а оставшиеся осели в южных районах Киевской Руси [Голубовский 1984, *49*].

В причерноморских степях печенегов на короткое время сменили также пришедшие с востока новые кочевники – торки (гузы). Они заняли опустевшие степи, частично отогнав остатки печенегов. Но с Русью они старались не сталкиваться, опасаясь быть разгромленными. Сами древнерусские князья считали необходимым ударить по этим степнякам, так как были возможны их нападения на юг Руси. В 1055 году торки подошли слишком близко к её границам, пытаясь остановится там на зимовье, но князь Ярослав разбил их и отогнал в степь. В 1060 г. против торок был организован большой поход объединенными силами русских князей. Разбитые торки ушли на запад.

В середине XI в. в Северном Причерноморье печенегов и торок сменяют новые кочевники – половцы. Восточные авторы называли их кипчаками, западные – кимаками [Плетнёва 1981, *217*] . Ещё в начале этого века они двинулись на запад с За-

волжья и Приуралья, захватили сильно опустевшую степную полосу от Волги до Дуная. В Северном Причерноморье половцы во второй половине XI в. пошли войной на печенегов. Печенеги бежали к границам Византии. Совместно с византийцами в 1092 г. половцы полностью разгромили печенегов.

Половцы представляли собой очень воинственный народ, сила которого намного превышала силу печенегов и торков. Их конные отряды в течение почти двух столетий многократно участвовали во многих столкновениях и сражениях против различных государств (Киевской Руси, Волжской и Дунайской Болгарии, Венгрии, Византии, Грузии), а также друг против друга. Со второй половины XI в. начался один из самых длительных этапов изнурительной борьбы Древней Руси с кочевниками-степняками.

Впервые к границе юго-восточной части Руси половцы подошли в 1055 году, а с 60-х гг. XI в. начинается их систематические столкновения с Русским государством. Первая попытка половцев ограбить юг закончилась их почти полным разгромом черниговским князем, но уже в начале следующего года они осуществили удачный набег на Русскую землю. Походы половцев очень отличались от предыдущих – печенежских и торкских. Если те стремились разбойничать, грабить сёла и города, захватывать пленных, то половцы прежде всего преследовали иные завоевательные цели [Затыркевич 1974, *79*]. Набеги половцев на Русь происходили практически каждый год до конца XII в. Было захвачено немало добычи и полона, взято и разгромлено много небольших городов.

Будучи на первой (таборной) стадии кочевания, кипчаки проявляли особую агрессивность. По летописным источникам насчитывается около 50 походов половцев на Русь, не считая мелких набегов. В 1061 году половцы впервые пришли воевать на Русскую землю. Всеволод Ярославич вышел к ним навстречу, половцы победили его, завоевали землю и ушли.

В 1068 году снова множество половцев пришло на Русскую землю, в результате чего в Киеве сел князь Всеслав Брячиславович. Половцы опустошали Русскую землю, дошли до Чернигова. Святослав Черниговский собрал войско, ударил и одолел половцев, хотя у него было только 3 тысячи воинов, половцев – 12 тысяч.

Половцы многократно производили набеги на Русь в связи с княжескими усобицами без всякого повода. В удачных битвах прославлялся и приобретал народную любовь князь Владимир Мономах. 12 удачных битв с половцами выдержал он в одно княжение отца своего Всеволода. В 1103 году Владимир Мономах и Святополк Изяславич нанесли западной половецкой группировке сильное поражение на реке Сутени (Молочной). В этой битве погибло 20 половецких князей. Мощь приднепровских половцев была подорвана. Предыдущие успехи русских вынудили их оставить свои кочевья в Побужье.

В 1109, 1111 и 1116 гг. русские князья совершили серию победоносных походов на донских половцев, взяли город Шарухань, Сугров и Балин [Плетнёва 1990, *61*], где под властью половцев проживало алано-болгарское население, появившееся здесь еще со времён Хазарского каганата.

В 1185 г. под руководством Новгород-сиверского князя Игоря Святославовича был организован большой поход против половцев. Начался он удачно, но в конечном итоге русская дружина была разгромлена и сам князь был взят в плен.

Борьба половцев с Киевской Русью продолжалась до рубежа XII–XIII вв. Половцы осуществляли набеги на юг Руси, а русские дружины шли войной в кочевые степи Северного Причерноморья. Ни та, ни другая сторона не могли достичь реального преимущества.

В начале XIII в. ситуация сильно изменилась. Между половцами и Русью установилось относительное спокойствие и равновесие. Изредка еще имели место небольшие набеги степняков на русские земли, но чаще половцы принимали участие в столкновении князей друг с другом.

Самая же важная политическая и военная проблема была обусловлена распространением сведений о скором появлении на юге Восточной Европы страшных, свирепых и непобедимых монголов. Первая их волна нахлынула в 1222–1224 гг., когда монголы через Таманский полуостров дошли до юго-восточного Крыма, взяв там половецкий город Судак, а по степи проникли до Днепра. Там их уже встретило большое войско из русских и половецких полков, из

которых только русская кавалерия бросилась вдогонку за моментально отступившими монголами. Последние через 12 дней остановились возле подготовленной засады и на реке Калке в тяжелом сражении почти полностью уничтожили окруженное русское войско. Вторая монгольская война в 1228–1229 гг. лишь частично затронула степи Северного Причерноморья. Северопричерноморские половцы и "Черные Клобуки" были полностью разбиты во время третьей монгольской войны – в 1235–1236 гг. Значительная часть степных кочевников и половецкой аристократии была уничтожена. Лишь небольшое количество их смогло уйти в Венгрию, Болгарию, Литовское княжество.

Этим и заканчивается средневековая история самостоятельно существовавших тюркоязычных кочевников Северного Причерноморья и Юго-Восточной Европы в целом.

Военное искусство

Военное искусство представляет собой стратегию, оперативное искусство и тактику. Оперативное искусство кочевников средневековья степной полосы Европы почти неизвестно, поэтому остановимся на стратегии и тактике.

Стратегия

Стратегия подразумевает планирование и ведение войны. У кочевников – степняков средневековья стратегия отличалась от номадов, которые находились на различных стадиях кочевания. У степняков, перемещавшихся по громадной территории, главной целью боевых действий было осуществление нашествий для захвата новых земель, ведения на них хозяйства. В этих нашествиях участвовали не только воины, но и всё население кочевнических родов со всем имуществом и стадами животных. При этом применялась стратегия полного истребления в захватываемом районе земледельцев или степняков, а также подчинения оставшегося населения захватчикам. В основном пришедшие кочевники могли обеспечить безопасность подвижных и беззащитных кочевий [Кун 1947, *29*]. В эпоху средневековья подобные военные столкновения между различными кочевниками Северного Причерноморья происходят относительно редко.

Ситуация кардинально изменилась в связи с некоторой оседлостью. Пришедшие к этому кочевники (авары, венгры, печенеги, торки, половцы) совершали теперь набеги, а полностью осевшие номады, уже превратившиеся в раннегосударственные объединения (праболгары, хазары, населения салтовской культуры), шли на борьбу за политическое господство, к захватам земель для включения их в состав каганата [Плетнёва 1982, *80–81*]. И теперь в военных походах участвовало не всё население, а только воины. А на месте расселения (на вежах, на поселениях) осевших степняков оставалось небольшое войско для охраны семейств и имущества [Заходер 1962, *34*]. Наиболее яркий пример – военный поход венгров из Ателькузу (Этелькузу) в конце IX в. Военное столкновение с врагами осуществлялось не только при организации военных походов самими кочевниками, но и тогда, когда рядом с ними (уже полуоседлыми) находились крупные государства с населением, занимавшимся земледелием. Степняки теперь уже всё время должны были охранять себя, следить за походами в степь государственного войска, которое должно было отражать частые нападения номадов. В Северном Причерноморье это широко осуществлялось в конце XI в., когда княжеские дружины Киевской Руси каждый год организовывали наступление на половцев: в основном в Поднепровье и на Северском Донце [Плетнёва 1978, *174*].

Успех в результате военных действий кочевников во многом зависел и от природного фактора – наличия или отсутствия корма для лошадей [Кун 1947, *27–28*]. Именно из-за этого у каждого воина-степняка было не менее двух лошадей [Кудряшов 1953, *202*]. Всегда самое сложное и неблагоприятное время было в конце зимы и в начале весны, когда весь скот и прежде всего кони были ослаблены зимними голодовками [Плетнёва 1982, *39*]. Византийский эрудит X столетия Маврикий в своём стратегиконе так и отмечает, что "…на гуннов и скифов надо нападать обыкновенно в феврале или марте, потому что кони их в это время очень обессилены от лишений" [Маврикий 1903, *94*]. Византийский же чиновник и церковник Феофан Исповедник (вторая половина VIII – начало IX вв.) сообщил о том, что кочевники-торки в нача-

ле VII в. участвовали в нападении Византии на Персию. И тогда, не в силах вынести тяжестей длительной зимней весны и "… будучи не в состоянии вынести общие трудности, понемногу начали разбегаться…", в конечном итоге покинули византийское войско [Чичуров 1980, *59*].

Основным временем военных действий кочевников считается лето и осень. [Кун 1947, *19*; Плетнёва 1958, *200*]. Тогда их отличная кавалерия уверенно действовала, а у побеждённого противника можно было взять большое количество продуктов.

Тактика

Способы осуществления нашествий, случайных столкновений или крупных боев во время войн с врагами у средневековых кочевников всех стадий производились почти одинаково. Новые, не влияющие на сражение тактические приемы, появлялись у тех номадов, которые от первобытности переходили к раннефеодальным отношениям и уже находились в племенных союзах, раннегосударственных объединениях. Частично это зависело от стадии кочевания.

Небольшие или крупные сражения, в которых с одной стороны участвовали только одноэтничные или многоплеменные степняки, в начале почти всегда возникали из-за нападений или нашествий именно номадов. Яркий пример – нашествие гуннов. По описанию римского историка второй половины IV в. Аммиана Марцеллина, во время таких нашествий указанные кочевники сметают и уничтожают "… всё, что попадается навстречу, подобно вихрю". При этом "… они вступают в битвы клинообразным строем… Будучи чрезвычайно лёгкие на подъем, они иногда неожиданно и нарочно рассыпаются в разные стороны, рыщут нестройными толпами, разнося смерть на широкое пространство; вследствие их необычной быстроты нельзя и заметить, как они вторгаются за стену или грабят неприятельский лагерь" [Латышев 1906, *338*].

Специально против кочевников земледельческие государства начали походы лишь тогда, когда номады частично осели и с ними можно было воевать только потому, что их уже можно было найти. В эпоху средневековья в Северном Причерноморье походы участились с конца XI в., когда окрепшая Киевская Русь начала наступления на половцев, которые часто нападали на неё с южной стороны. Теперь они почти осели и всё время находились на небольшой по площади территории [Плетнёва 1978, *174*]. Убегая от врага дальше в степь, кочевники осуществляли один из тактических приёмов – сжигали перед противником траву, лишая корма его лошадей [Плетнёва 1982, *30*; Худяков 1985, *108*].

Во время нашествия или нападения всё родоплеменное население или отдельное войско кочевников, постоянно вооруженное и в любой момент готовое начать сражение, двигалось на лошадях достаточно быстро. Но вокруг и особенно впереди него двигались разведочные группы, благодаря которым уже заранее было известно о степени готовности к отражению нашествия живших в поселении людей, о близости и количестве идущих навстречу вражеских войск, о возможности неожиданного нападения врага с какой-либо стороны и т.п.

Когда происходило крупное сражение с войсками оседлого, земледельческого (уже объединенного государства) населения, степняки вели бой по-своему, совсем не так, как войско оседлых народов. Перед началом сражения войска номадов или даже небольшая (главная) часть их войска никогда не выстраивалась на лошадях в виде каких-либо колон или фронтальной линии. Готовое к началу боя, всадническое войско кочевников (его тактическое построение) теоретически можно разделить на авангард, правое и левое крыло, тыловую (запасную, резервную) части [Росляков 1962, *238*]. Такое построение практически никогда не осуществлялось, поскольку в известных письменных источниках, где нередко имеется точное описание специального выстраивания большого государственного войска оседлой державы перед сражением с врагом, но нет сведений относительно степняков. В этом у них совершенно не было необходимости, ибо главная задача даже очень большой (огромной) армии кочевников во время сражения заключалась не в обязательном выполнении каких-либо приказов военначальника, а в быстроте, точном и умном осуществлении своей военной тактики. В течение боя она могла очень часто и быстро изменяться. Тактика предопределяла широкое применение различных ма-

невров и зависела прежде всего от количества, сил врага и от результата начавшегося боя.

Всегда, вне зависимости от количества и деятельности врага, кочевники еще до начала боя рассыпались лавиной на лошадях и начинали сражение с дистанционного боя – в виде атакующего или защитного обстрела противника стрелами из луков, что являлось основой тактического боевого приёма [Худяков 1986, *109*].

Известно, что из-за появления и использования новых (больших, сложносоставных) луков еще в позднесарматское время, очень изменились размеры, виды и количество стрел. В эпоху средневековья у кочевников-лучников, судя по археологическим находкам и изобразительным источникам, было не более трех десятков довольно длинных стрел с железными черешковыми наконечниками. В связи с этим совсем изменился и способ обстрела врага стрелами – брали не их количеством, а стремлением очень точного попадания во всадников, лошадей или пехотинцев врага. Это продолжалось столько времени, сколько надо было для того, чтобы парализовать действия вражеского войска. Иногда, состоявшее в основном из пехоты, оно некоторое время стояло в одном месте или шло в атаку гораздо медленнее, чем конница. Безусловно, это было редко и происходило в самом начале появления гуннов. Ведь пехотинцы не могли достаточно эффективно противостоять коннице [Кирпичников 1971, *67*]. В дальнейшем на сражение против кочевников выходили войска, в основном состоящие из всадников. В таких случаях номады, как правило, действовали очень своеобразно, что было главным еще в тактике у сарматов [Хазанов 1971, *70*]. Это всегда зависело от природного места. Номады делали вид, что испугались и начинали быстро убегать, производя притворное отступление. Противники за ними гнались очень быстро и при этом полностью расстраивали ряды своего войска [Строков 1955, *190*]. Степняки на лошадях мчались, отстреливаясь из луков. И всегда бежавшая за ними кавалерия врага через небольшое или очень длительное время попадала в подготовленную засаду – как будто вынужденная остановка из-за местности или “замаскированный ров” [Кучма 1984, *88*]. Здесь кавалерию частично (с боков) или полностью окружали будто бы убегавшие всадники и начинали активно атаковать уже расстроенное войско врага. По отношению к печенегам, торкам и половцам такие факты не раз отмечены в лесостепях [Раппорт 1956, *167*]. Подобная военная тактика появилась у кочевников очень давно и применялась до развитого средневековья.

Чтобы полностью расстроить ряди противника, в самом начале сражения кочевники начинали стрельбу из луков [Кудряшов 1953, *203*], а затем, подойдя ближе, вступали в рукопашный бой, и роль такого боя у них неуклонно возрастала [Худяков 1986, *225*].

При рукопашном бое степняки орудовали в основном однолезвийными клинками (палашами, саблями), часто пускали в ход копья, но только в крайних случаях применяли боевые топоры. Это потому, что в пылу битвы, когда дорога каждая секунда, менять оружие очень трудно [Кирпичников 1971, *67*]. Всё это осуществлялось не строем, а лавиной. Судя по письменным источникам, раннесредневековые степняки юга Восточной Европы в боях всегда применяли арканы [Маврикий 1903, *16*; Латышев 1906, *338*; Чичуров 1980, *51*].

У кочевников во время боя каждый воин дрался отдельно за себя. При этом он хорошо и наиболее удобно сидел в седле, при необходимости немного или довольно сильно маневрируя: быстро передвигался, при наклонении сильно прижимался к лошади и т.д. И поэтому точно попасть или ударить по нему врагу было очень трудно.

Если противник, терпя поражение, спасался бегством, кочевники на лошадях долго преследовали его даже в сумерках, чтобы полностью разгромить врага и взять в плен его воинов.

Осада городов

При налётах у кочевников всегда было стремление быстро взять крупные города, которые обычно имели оборонительные сооружения в виде больших крепостных стен. Без применения осадной техники быстро взять укрепленные города практически невозможно, а длительными осадами кочевники не занимались, поскольку не хватало запасов продовольствия и фуража. В эпоху средневековья при набегах и войнах номады нередко применяли осадную технику.

Очень часто различные осадные приспособления при взятии городов применяли гунны. Именно они приспособились брать города, чего раньше делать не умели. [Прокопий 1880, *30*]. Чтобы подняться на самый верх крепостных стен, гунны использовали лестницы, а так же другие осадные орудия [Агафий 1953, *159*]. Для пролома каменных стен они применяли разные метательные машины [Иордан 1960, *110*], чтобы ворваться в город, стены пробивали лёгкими, обшитыми кожей таранами [Прокопий 1880, *408*]. Византийцем Приском Панийским (V в.) были хорошо описаны те лестницы и оборонительные сооружения, которые "скифы" (гунны) использовали при осаде византийского города Наисс, куда благодаря этому и ворвались. Они "… подвели к стене машины, именно прежде всего лежащие на колёсах брёвна вследствие удобства их для подвоза. Эти машины от огненосных прикрывались плетнями из прутьев с кожами и шкурами для защиты от прочих снарядов. Стали привозиться и так называемые бараны. Это было бревно, свободно висевшее на цепях между склоненными один к одному брусьями и имевшие острый наконечник покрышки. Именно люди сильно натягивали его канатами с заднего конца в противоположную сторону от предмета, который должен был получить удар, а затем отпускали так, что от силы удара уничтожалась вся подвергшаяся ему часть стены. Осаждавшие подвозили и лестницы, так что город был взят после того, как в иных местах стена была разбита баранами. Варвары пробирались в город через разбитую ударом барана часть ограды, а также и по лестницам, которые подвозились к неупавшей ещё части стены" [Латышев 1948, *246*].

Также различными "осадными сооружениями" пользовались авары, которых научили этому византийцы [Феофкалакт 1957, *66*; Чичуров 1980, *59*]. Это осадные лестницы, различные по формам и размерам деревянные башни, тараны. Судя по указанию византийского императора X века Константина Багрянородного, авары однажды захватили крепость не с помощью осадной техники, а хитростью – переодевшись в одежду противника [Константин 1982, *291*].

В конце XII века у половцев также появились метательные машины, которых ранее у них не было; при осаде городов половцы пользовались и греческим "живым" огнём [Строков 1955, *90*].

В целом военное дело средневековых кочевников Северного Причерноморья не отличалось от военного искусства степняков-номадов всей полосы Евразии. Ближайшее оседлое население вынуждено было перенимать военное искусство, особенно тактику, характерную для указанных кочевников.

Заключение

Необходимо отметить, что глубокое изучение истории Северного Причерноморья невозможно без специального исследования военной истории и военного дела населявших этот регион кочевников.

Еще не пришедшие к оседлости и не имеющие государственного объединения, кочевники не имели профессиональной армии. В кочевническое войско входили все, кто мог воевать, независимо от возраста и пола. Наиболее манёвренная у них была конница. Немногочисленная пехота, куда входили бедняки, имела вспомогательное значение.

Военная стратегия, зависевшая от стадии кочевания, состояла из нашествий по захвату чужих земель, набегов с целью ограбления, пленения противника, а также борьбы за политическое господство. Не выстроенное, а лавинное войско номадов, сражение начинает с дистанционного боя. Здесь нужно отметить, что в основном все кочевники отлично стреляли из лука, даже на скаку могли попасть в летящую птицу. В тяжелых битвах номады шли на хитрость – производили притворное отступление или бегство, которое заканчивалось наступательной засадой. При осаде городов применялась различная осадная техника, заимствованная у оседлых народов. Военное дело кочевников средневековья Северного Причерноморья было таким же, как у народов всей степной полосы Евразии.

ЛИТЕРАТУРА

Агафий. **О царствовании Юстиниана**. Москва–Ленинград, *1953*.

Артамонов М.И. **История хазар**. Ленинград, *1962*.

Амброз А.К. **Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв.** // Степи Евразии в эпоху средневековья // Москва, *1981*.

Бернштам А.Н. **Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков.** Москва–Ленинград, *1946*.

Бернштам А.Н. **Очерк истории гуннов**. Ленинград, *1951*.

Брайчевский М. Ю. **Утверждение христианства на Руси.** Киев, *1989*.

Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Новосибирск, *1990*.

Голубовский П.В. **Печенеги , торки и половцы до нашествия татар.**

История южнорусских степей IX–XIII вв. Киев, *1884*.

Григорьев В.В. **Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами** (ЖМНП, вып. 3). Москва, *1875*.

Затыркевич М.Д. **О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя русского государства в домонгольский период.** Москва, *1874*.

Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. 1. Москва, *1962*.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие, вып.1. **Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.** САИ, вып. Е1-36. Ленинград, *1971*.

Кун В.Н. **Черты военной организации военных кочевников народов Средней Азии** //Уч. зап. ТГПУИ. Серия общественных наук, вып.1 // г. Томск, *1947*.

Кучма В.В. **Идеологические принципы ранневизантийской военной доктрины** // Античная и средневековая археология. Свердловск, *1984*.

Кучма В.В. Военно-историческая мысль // **Культура Византии. Вторая половина VIII–XII вв.** Москва, *1989*.

Константин Багрянородный. Об управлении империей // **Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.** Москва, *1962*.

Кудряшов К.В. **Половецкая степь.** Москва, *1948*.

Кудряшов К.В. **Борьба русского народа с набегами кочевников причерноморских степей.** Москва, *1953*.

Латышев В.В. **Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе.** Санкт-Петербург, *1906*.

Латышев В.В. **Известия древних писателей о Скифии и Кавказе** // ВДИ, № 4. Москва, *1948*.

Маврикий **Тактика и стратегия: Первоисточник сочинений о военном искусстве императора Льва Философа и Н. Маккиавели.** Санкт-Петербург, *1903*.

Мавродина Р.М. **Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы).** Исторический очерк. Ленинград, *1983*.

Мордан. **О происхождении и деяниях готов.** Москва, *1960*.

Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, *1990*.**

***Плет**нёва С.А.* **Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях** // МИА № 62. *1958*.

Плетнёва С.А. **Хан Боняк и его время** //Проблемы археологии, вып. 2. Москва, *1978*.

Плетнёва С.А. **Хазары**. Москва, *1986*.

Плетнёва С.А. **Половцы.** Москва, *1990*.

Плетнёва С.А. **Печенеги, торки и половцы** // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва, *1991*.

Прокопия Кесарийского. **История войн римлян с персами, вандалами и готами.** Книга вторая. Санкт-Петербург, *1980*.

Распопова В.И. **Металлические исследования раннесредневекового Согда**. Ленинград, *1980*.

Раппопорт П.А. **Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв**. // МИА, № 52, *1956*.

“Повесть временных лет”, Т. 1. Москва–Ленинград, *1950*.
Строков А.Р. **История военного искусства** Т.1. Москва, *1955*.
Феофелакт Симокатта **История.** Москва, *1957*.
Хазанов А.М. **Очерки военного дела сарматов**. Москва, *1971*.
Худяков Ю.С. **Формирование военного искусства кочевников в условиях степного ландшафта** // Проблемы реконструкции в археологии. Новосибирск, *1985*.
Худяков Ю.С. **Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии**. Новосибирск, *1986*.
Чичуров И.С. **Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора.** Москва, *1980*.

О.О. Тортіка

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ПРОТОБОЛГАРСЬКИХ ПЛЕМЕН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДОХОЗАРСЬКІ ЧАСИ (V–VII ст. н. е.)

Хозарський цар Йосип (середина X ст.) писав у своїй відповіді кордовському сановнику Хасдаю Ібн Шафруту (обширна редакція), що на ранніх етапах своєї історії хозари "… вели війну за війною з багатьма народами, що були могутніші та сильніші від них. За допомоги божої вони прогнали їх і зайняли їхню країну, а деяких із них змусили платити данину до теперішнього дня. У країні, в якій я живу, жили колись В-н-н-тр'и. Наші предки, хозари, воювали з ними. В-н-н-тр'и були більш численні, так численні, як пісок у морі, але не могли встояти перед хозарами. Вони залишили свою країну і бігли, а ті переслідували їх, поки не настигли їх, до ріки на ймення Дуна. До теперішнього дня вони розташовані на ріці Дуна і поблизу від Кустандіни, а хозари зайняли їхню країну до теперішнього дня" [Коковцов 1932, *92*].

Цей факт підтверджує і візантійський хроніст Феофан, що писав у кінці VIII – на початку IX ст.: "… з глибин Берзилії, першої Сарматії, вийшов великий народ хозар і став панувати на усій землі по той бік аж до Понтійського моря. [Цей народ], зробивши своїм данником першого брата, Батбаяна, володаря першої Булгарії, одержує з нього данину і понині" [Чичуров 1980, *61*]. Очевидно, що перемога над протоболгарами й їх підпорядкування були дуже важливі для хозар та забезпечили їм можливість подальшого поширення свого впливу і влади на території Півдня Східної Європи. По суті, самий факт виникнення Хозарського каганату, численні дослідники пов'язують, насамперед, із розгромом та підкоренням протоболгарської конфедерації у Приазов'ї.

В період хозарського панування протоболгари, як це було заведено у кочових імперіях та каганатах, брали участь у війнах, що вели хозари, виставляючи певні військові контингенти на вимогу центральної хозарської влади. Так, наприклад, Ібн-Русте пише: "Цар їх (хозар) Іша, поклав на заможних і багатих із них повинність поставляти вершників скільки можуть вони по кількості майна свого і по успішності промислів своїх". І далі: – "Кінне царське військо складається з 10000 вершників, як зобов'язаних постійною службою, що знаходяться на жалуванні в царя, так і з тих, що виставляються (як сказано) [Известия о хазарах… 1869, *18*]. У даній цитаті мова йде про всі народи, що входили до складу Хозарського каганату і були зобов'язані хозарам військовою службою. У зв'язку з цим представляється цілком ймовірним, що і протоболгарські сотні або тисячі брали участь у військових акціях хозар. Вони використовувалися в набігах на Закавказзя і хозаро-арабських війнах, допомагали хозарам разом з аланами Подоння завойовувати територію Півдня Східної Європи і Криму. [Бубенок 2002, *18–28*], брали участь у підпорядкуванні й обкладанні даниною східнослов'янських племен (полян, радимичів, северян, вятичів) [Тортика 2002, *144–145*].

Після ослаблення Хозарського каганату та втрати ним впливу на території Східної Європи у 50-х – 60-х рр. X ст., раніше підлеглі племена протоболгар здобувають незалежність і знову, як і кілька століть тому, являють загрозу для хозар. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє: "[Знай], що так називана Чорна Булгарія може воювати з хозарами" [Константин Багрянородный 1991, *53*]. Таким чином, кочове протоболгарське населення було постійним і важливим (як зовнішнім так і внутрішнім) фактором, що впливав на розстановку військово-політичних сил у Східній Європі протягом усієї хозарської історії. У зв'язку із цим представляється актуальним вивчення військової справи протоболгарських племен у дохозарский період. Ті військові навички, якими володіли протоболгари в V–VII ст. визначили багато в чому і ту силу їхнього протистояння хозарам, про яку писав цар Йосип майже через 300 років після закінчення хозаро-болгарської війни,

і можливості для їх використання у складі хозарських військових контингентів у період підпорядкування Хозарському каганату.

Необхідно нагадати, що ім'я протоболгар уперше з'являється в письмових джерелах наприкінці IV – на початку V ст. н. е. у зв'язку із нападами останніх на візантійські області Фракії та Подунав'я. Швидше за все, як вважають дослідники [Артамонов 1962; Димитров 1987], протоболгари були нащадками гунів, що змішалися з більш раннім кочовим іраномовним населенням степів Східної Європи, а так само із іншими тюрко і угромовними кочівниками, що входили наприкінці IV – у першій половині V ст. н. е. в очолюване гунськими керманичами племінне об'єднання. З V по VII ст. протоболгари населяють степи півдня Східної Європи, кочують у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, степовому Криму, Передкавказзі та на Північному Кавказі.

Протягом цього часу протоболгари чинили набіги на осілі області Візантії, Ірану, Закавказьких та Північнокавказьких народів, воювали один з одним, брали участь в ролі союзників і допоміжних загонів у війнах між Візантією та Персією, входили до складу армій аварського і тюркського каганатів і, нарешті, у 70-ті рр. VII ст. потерпіли поразку від хозар та поступилися їм місцем і чільною роллю у східноєвропейських степах.

Про стратегію і тактику військових дій протоболгар, чисельність їхніх армій та загонів, манери ведення військових дій ми дізнаємося з ранньосередньовічних візантійських, сирійських і вірменських письмових джерел, серед яких варто виділити праці Пріска Панійського, Менандра Візантійця, Агафія Мірінейського, Йордана, Прокопія Кесарійського, Захарія Рітора та Мойсея Хоренського. Дані про озброєння і ступінь озброєності рядових кочівників і кочових загонів можна одержати переважно з археологічних джерел. Проте дане дослідження є історичним, а не археологічним, і побудоване воно в основному на фактах, що містяться у письмових джерелах. Висновки професійних археологів додаються до аналізу наративного матеріалу лише для характеристики типу озброєння кочових протоболгар.

Зібрані зведення вважається логічним і доцільним викласти в такій послідовності: 1) розглянути організацію війська, що у кочівників завжди була пов'язана із загальною соціальною організацією; 2) визначити середні розміри військових підрозділів, що брали участь у тих або інших видах бойових дій; 3) дослідити стратегію і тактику кочової війни; 4) з'ясувати тип озброєння і ступінь озброєності кочових протоболгарських підрозділів.

Організація суспільства та війська. Одне із перших свідчень про суспільний устрій кочівників гунського часу знаходиться в Готській історії Пріска Панійського та пов'язане з подіями, що відбувалися близько 448 р. "...У цього народу (акацирів) було багато начальників по колінах і родах; імператор Феодосій послав їм дарунки для того, щоб вони, по взаємній угоді відмовилися від спілки з Атилою та віддали перевагу спілці із римлянами. Але посланий із дарунками роздав їх не один по одному кожному з царків народу, так що Курідах, старший по владі, одержав дарунки другим і, як скривджений та позбавлений дарунків, що належали йому, закликав Атилу проти…" [Латишев 1948, *252*]. Протоболгари, як було вже вказано, вийшли з гунського середовища і в показаний період повинні були знаходитися на однаковому з ними рівні соціального розвитку.

У VI ст. н. е. гепіди та візантійці відправляють послів до "керманичів" протоболгарських племен утігурів та кутрігурів. Ватажок кутрігурів Санділх сам пише Юстініану про те, що родинні йому кутрігури управляються іншими "керманичами" [Прокопій 1950]. Усе це вказує на сильні пережитки родоплемінних відношень, що характерно для більшості кочових суспільств. Кочова аристократія – це, як і раніше, родова та племінна верхівка кочового суспільства, що виконує обов'язки військових керманичів, суддів, вершителів зовнішньої політики тощо. Водночас можна говорити про виділення вже в VI ст. найвпливовіших представників цієї кочової знаті, що могли претендувати на роль верховних керманичів або ханів. Вони ж виконують функцію верховних воєначальників. Це Санділх – керманич утігурів та Зімарх у кутрігурів. Тільки їхні імена згадуються в письмових джерелах і від їхнього імені говорять посли з візантійським імператором.

Ця кочова верхівка була вже розбещена розкішшю і багатством, її представники

потребували данини і різноманітних благ в осілих сусідів [Прокопій 1950], залишали багаті поховання з великою кількістю дорогоцінних виробів і золотих монет (пам'ятки перещепинського кола датуються другою половиною VII – початком VIII ст., але пов'язані саме з такими представниками родоплемінної кочівницької верхівки, як хани та правителі). Конкретизувати ці уявлення можна на основі спогадів візантійських авторів про таких протоболгарських керманичів, як Гостун, Органа та Кубрат. Більш повну картину можна також отримати на підставі інформації, яка міститься в іменнику болгарських ханів та завдяки знанню системи соціального устрою у першому Болгарському царстві [Димитров 1987; Йорданов 1997], Волзькій Булгарії [Генинг 1964] або в Хозарському каганаті [Михеєв 1991].

Певне, у протоболгар у VI–VII ст. був родовий принцип успадкування влади, коли ханський титул переходив до старшого в роді, не обов'язково до сина, а частіше до брата або племінника старого хана, як це відбулося у випадку із Кубратом. Можна говорити про один із варіантів хунусько-тюрко-монгольської системи, в основі якої лежала фратріальна дуалізація суспільства та його військова організація [Таскин 1968; Гумильов 1959; Хазанов 1975]. У цьому випадку виділявся господарський рід або плем'я, що відігравали роль центру або "внутрішньої", "великої" частини народу, господарського "еля" тюркютів [Кизласов 1984; Бернштам 1951|, "білих" хозар [Коковцов 1932], "золотого" роду Чингізідів [Рашид-ад-Дин 1952; Сокровенное сказание… 2002] або "білої кістки" казахських ханів [Толибеков 1955].

З іншого, "зовнішнього", боку знаходився кочовий народ, або простий народ, "будун" тюркютів, "чорні" хозари або в-н-т-ри (булгари) єврейсько-хозарського листування, унаган-богол монголів тощо [Владимирцов 1934]. Цей народ, як правило, складався із збіднілих одноплемінників та із переможених або підкорених свого часу кочових племен, не пов'язаних своїм походженням із легендарним тотемом або реальним першопредком – вовком Ашина, Атилой, Кубратом, Чингізханом тощо. Залежно від розташування при побудові у війську та територій розселення ці племена ділилися на ліве та праве крило, східну і західну частину. Усередині цих значних підрозділів звичайно практикувалася десяткова система розподілу на десятки, сотні, тисячі й тьми (десять тисяч). Не завжди ці цифри можна сприймати буквально, частіше вони тільки умовно відповідали родам, племенам або будь-яким іншим родовим одиницям.

Скоріш за все соціально-політичний та військовий устрій Болгарії Кубрата, (значного військово-політичного об'єднання), що змогли створити протоболгари в 630–660 р. н. е., був аналогічний устрою держави тюрок. Такий устрій властивий багатьом тюрко-монгольським кочовим народам від гунів до монголів Чингізхана і далі аж до казахських орд XVIII–XIX ст. Болгари Приазов'я нічим не відрізнялися від інших кочових народів свого часу, більше півсторіччя перебували під керуванням тюркських ханів та входили до військово-адміністративної системи тюркського каганату. Це дає можливість припустити ймовірність розподілу кочового протоболгарського народу на ряд адміністративних одиниць, роль яких у той час могли грати племена та спілки племен.

Виходячи із етнічного складу протоболгарського об'єднання, основними можна вважати кутрігурів та утігурів, що грали, відповідно, роль правих та лівих (у тюрок сторони визначалися не від півночі, а від півдня), західних і східних. Роль центру в такому разі повинна була виконувати господарська орда (плем'я) оно, або гуногундурів, що управлялася безпосередньо Кубратом, а потім його сином Аспарухом. Як відомо, утігури та кутрігури були родинними, "що розмовляють на одній мові та ведуть однаковий спосіб життя, але керуються різними вождями", спілками племен і самі могли складатися з кількох дрібніших груп кочового населення.

З точки зору організації тих або інших військових дій така соціальна структура мала як позитивні, так і негативні сторони. Кочівники були завжди готові до війни, моментально мобілізовувалися та утворювали спаяні родовими й племінними зв'язками, добре організовані та навчені загони. Беручи участь у бої на очах у своїх родичів та сусідів, кожний кочівник боявся вкрити себе ганьбою, що зробило б нестерпним його подальше життя, і намагався проявити усі можливі військові доблесті.

Але така ситуація зберігалася лише до того часу, поки війна здавалася вигідною всім кочовим колективам, що брали в ній участь, або поки зберігалася влада й авторитет хана, який організував похід. Варто тільки було хану загинути або померти, а серед його спадкоємців з'явитися кільком претендентам на владу, як відразу переможний похід зупинявся, а монолітне кочове військо розпадалося як картковий будиночок. Подібні приклади відомі в історії Центрально-азійських хунну, тюрків, авар, імперії монголів при спадкоємцях Чингіз-хана. Якщо ж у кочівників у цей період не було сильної центральної влади, то військові спілки трималися на інтересах короткочасної вигоди та легко руйнувалися при сутичці інтересів кочових груп або їхньої ханської верхівки.

Чисельність армій. Дані про військовий потенціал протоболгар періоду існування Великої Болгарії можна одержати, використавши еколого-демографічні методи дослідження [Тортіка 1999]. Виходячи з отриманих після певних (за формулою [Тортика, Михеев 2001, *156*]) розрахунків даних, населення Великої Болгарії мало приблизно 140–200 тисяч чоловік. З огляду на те, що конфедерація складалася, принаймні, з чотирьох племен, середні розміри кожного значного племені повинні були відповідати кількості від 35 – до 50 тисяч чоловік. При такій кількості населення протоболгари могли виставити від 25 до 40 тисяч воїнів-вершників, що було досить серйозною військовою силою. Такі значні військові контингенти не часто застосовувалися в той час, тим більше що в період існування Великої Болгарії не було значних війн, які б лише відображалися у письмових джерелах, то ж отриману цифру можна розглядати лише як ймовірний загальний військовий потенціал протоболгар.

Для зіставлення можна відзначити, що під час війни хозар із арабами в 737 р. армія Хозар-Тархану, що складалася, на думку М.І. Артамонова, із власне хозар, нараховувала 40 тисяч чоловік [Артамонов 1962]. Таким чином, загальна чисельність кочових хозар мала бути близько 200 тисяч [Михеев, Тортика 2001], тобто приблизно стільки ж, скільки і протоболгар до 678 р.

Така подібність щодо чисельності цілком вірогідна – вона випливає з отриманих розрахунків, підтверджується повідомленнями письмових джерел про труднощі, що випробували хозари при підпорядкуванні протоболгар і про те значення, яке вони надавали цій військовій перемозі навіть через три сторіччя [Коковцев 1932]. Чисельність можливо також пояснити, зіставивши площі степових територій, на яких проживали ці народи. Порівняно великі розміри хозарської армії пов'язані з небезпечним становищем, у якому опинився Хозарський каганат. В цей час, практично, вирішувалося питання про існування самої держави і тому цілком природно, що Хозар-Тархан був змушений скористатися всіма військовими силами хозарського кочового народу.

Для набігів і локальних війн на чужих територіях, а також для допомоги союзникам у їхніх військових підприємствах кочівники, зазвичай, використовували набагато менші військові контингенти. Так, у війні з Персією на Кавказі в 50-ті рр. VI ст. візантійці як союзну допоміжну силу використовували двохтисячний загін савірів [Агафій 1953, *88*]. Приблизно в ті самі роки на боці персів був загін із 12 тисяч таких же савірів [Прокопій 1950, *416*].

Кутрігури під час нападу на землі Візантії (Фракію, Грецію, власне область Константинополя) у 558 році розділилися на три групи. Їхній керманич Заберган із загоном у 7 тисяч чоловік пішов на Константинополь, отже, вся армія мала чисельність не менше 15–20 тисяч вершників. Цікаво, що в округах Константинополя він ще раз розділив своє військо. В результаті цього старий візантійський полководець Велізарій із чотирмастами ветеранів спромігся розгромити двохтисячний загін кутрігурів, чим посіяв паніку серед нападників і, по суті, зупинив кочову навалу [Агафій 1953, *155–158*].

Коли приблизно в ті ж роки VI ст. гепіди попросили кутрігурів допомогти їм у війні із лангобардами, кочовики надіслали їм загін кількістю 12 тисяч чоловік [Прокопий 1950, *434*]. Феофілакт Сімокатта згадує про сутичку між ромеями і десятьма сотнями булгар, що входили до складу армії аварського кагана [Феофилакт Симокатта 1957, *156*]. У 668 р. аварський каган "Ваян... наказав десяти тисячам Унів, називаних котрігурами, перейти ріку Саву, і розоряти Далматію..." [Византийськие историки… 1860, *391*]. У 80-ті рр. VI ст.

до аварів приєдналася додаткова військова сила, це були родинні їм "забендери" з народу уар і хуні в числі десятьох тисяч чоловік, що бігли від тюрків [Феофилакт Симокатта 1957, *163*]. І, нарешті, історик франків Фредегарт повідомляє, що в 631–632 рр. частина кутрігурів, що зазнали поразки від авар у боротьбі за ханський престол у числі 9 тисяч чоловік, переселяється в Баварію [Кулаковский 1915, *90*].

Таким чином, складається враження, що середніми розмірами кочової армії, що чинила набіги на осілих сусідів, були 10–12 тисяч чоловік. Це військові сили одного – двох кочових племен. Після перших перемог над прикордонними військами осілих государів ця армія розбивалася на 2–3 тисячні загони, що розосереджувалися по великій території, грабуючи і знищуючи невеличкі гарнізони осілих супротивників. Такий стан характерний для часу, коли роз'єднані кочівники кочують племенами або невеликими спілками племен, утворюють невеликі каганати зі стабільною територією та порівняно невисоким військовим потенціалом. Великі кочові армії з'являються на межах осілих держав, коли кочівники створюють величезні імперії, що охоплюють іноді до половини населення Великого Степу.

Стратегія і тактика кочових армій, з одного боку, мали цілу низку стандартних прийомів, обумовлених особливостями кочового побуту та способу життя, з іншого – дуже залежали від причин війни, розмірів та військового потенціалу кочової групи, цілей, заради яких розпочиналася війна. Якщо спробувати відтворити хоча б приблизну класифікацію тих війн або військових сутичок, що вели або в яких брали участь кочівники, то утворюється схема, що подається нижче.

Насамперед необхідно розділити війни на такі, що велися "усередині" кочового світу та такі, що велися з осілими народами та державами. Усередині кочового світу на рівні невеликих родових груп виникали регулярні сутички через сезонні пасовища. Частим явищем у кочовому світі так само була баранта – набіг або війна з метою крадіжки худоби. Все це стимулювало і підкріплювало кревну помсту та тримало чоловічу частину кочового суспільства у постійній бойовій готовності [Владимирцов 1934; Хазанов 1975].

Якщо кочовий народ достатньо посилювався, щоб спробувати розширити свою територію, а для кочівників в умовах екстенсивного скотарського господарства постійно існувала необхідність розширення пасовищної бази, то починалася масштабна кочова війна. Такі війни були найжорстокішими та безкомпромісними і велися до повного вигнання або підкорення переможених. В останньому випадку часто ліквідувалася правляча верхівка, керманичі, спроможні організовувати опір, а рядове населення поступово вливалося в племінну структуру переможців.

При рівності сил кочові війни мали затяжний характер і досить сильно послаблювали обидві протидіючі сторони. Агафій пише про те, як у 558 році на прохання візантійського імператора Юстініана I керманич утігурів Санділх починає саме таку тривалу війну із кутрігурами. "... Піднявши своє військо, він спочатку раптово напав на ворожу територію, вразив несподіваним нападом її мешканців, та перетворив у рабів велику кількість захоплених ним жінок та дітей. А потім зненацька зустрів тих, що поверталися із Фракії і тільки що перейшли Дунай та, перебивши множину, відібрав і всі гроші, і весь видобуток. Ті ж, яким вдалося вислизнути, коли із труднощами добралися до своїх та приєдналися до них, вступили у війну з ним. І потім протягом довгого часу були зайняті взаємною боротьбою, посилюючи ворожнечу між собою. То робили набіги та захоплювали видобуток, то вступали у відкриті бої, поки майже повністю не знищили один одного..." [Агафий 1953, *163*].

Напади на осілих сусідів могли мати масштаби дрібних прикордонних розбійницьких набігів. Вірогідніше за все, їх організовували на свій страх і ризик керманичі невеличких кочових підрозділів з метою грабіжництва та захоплення заручників, за яких можна було одержати викуп.

Масштабний набіг міг бути організований одним або кількома кочовими племенами також з метою пограбування, захоплення полонених та одержання контрибуцій. Його здійснювали армії чисельністю 10–20 тисяч чоловік. У випадку повного військового успіху кочівники надовго підкоряли собі осілий народ і жадали від нього регулярної данини та подарунків. Як правило, війна велася не за території, а, як пише

Агафій про вже згадуваний похід кутрігурів у 558 році, "дійсна причина походу була варварська кривда та пристрасть до збагачення... Тому що ніхто їм не виступив назустріч та не зробив опору, то вони спустошили країну, піддавши її жорстокому розграбуванню, награбували великий видобуток та захопили багато полонених" [Агафий 1953, *148–149*].

Війн більшого масштабу, із тотальним поневоленням або знищенням осілого населення, протоболгари не вели. Варто виділити лише факт переселення орди Аспаруха на Дунай і утворення Дунайської Болгарії. В даному випадку мова йшла про завоювання нової батьківщини оногурами (оногундурами), які були змушені залишити свої споконвічні землі під тиском більш сильного ворога – хозар. Як відомо, протоболгарам вдалося вступити до спілки зі слов'янами, відвоювати у Візантії значні території та закріпитися там, але незабаром після цього вони перестали бути кочівниками.

Основними стратегічними прийомами протоболгар кочівників були несподіваність нападу і велика швидкість при пересуванні по території супротивника. Майже завжди вони вигравали у часі в армій осілих держав та (або) захоплювали їх неготовими до бою та громили біля власних кордонів або ж взагалі не зустрічали жодного опору. Тоді, розділившись на невеличкі загони, вони проходили всередину території осілої держави, безкарно знищували дрібні гарнізони та грабували невеликі населені пункти, намагаючись, як правило, не вести тривалих облог. У цей момент кочова армія стає найбільше вразливою та беззахисною. Якщо кочівники занадто захоплювалися здирством, а воєначальник осілої держави встигав швидко зорієнтуватися в ситуації, кочова армія розсіювалася, починалася паніка і кочівники спішно залишали територію осілої держави. Якщо ж дисципліна в кочовому війську була сильною, а хан мав авторитет та був спроможний впливати на події, що відбувалися під час набігу, у разі потреби кочові загони моментально об'єднувалися і громили армії візантійців або персів.

Зазвичай, правителі осілих держав встигали зібрати достатні військові сили для протистояння кочовому набігові лише до того часу, коли пересичені здирствами й обтяжені видобутком степовики самі поверталися додому. Тільки тоді представники осілих народів могли наздогнати кочову армію, спробувати вступити до бою та відбити обози й полонених, але найчастіше кочівники відходили безкарно. Через якийсь час вони надсилали послів та, погрожуючи новим набігом, вимагали данину і викуп за полонених.

До армій протоболгар, що вторгалися на територію Візантії або були її спільниками у війнах із готами та персами, входили кінні лучники. Про це пишуть Йордан та Прокопій Кесарійський. Гуни "надзвичайно схильні до верхової їзди; ... спритні в стрілянині з лука" [Иордан 1997, *85*]. "... Гуни є гарними стрілками із лука верхом..." [Прокопій 1950, *159*]. Як видно, вони не застосовували ніякої чіткої військової побудови, а накочувалися на супротивника лавиною та обстрілювали його з луків. Якщо ж вдавалося зім'яти загони візантійської піхоти або завернути її у втечу, то вони могли колоти супротивника піками, рубати шаблями, брати у полон арканами.

У випадку ж, коли супротивник траплявся сильніший, кочівники, не задумуючись, тікали. Приклад такої поведінки під час невдалого для кочовиків бою знаходимо в Агафія: "…Відбулося велике побиття варварів, що втікали у безладді. Вони і приводи коней кинули і частими ударами бичів прискорювали їхній біг. Від страху їх покинуло навіть те мистецтво, яким вони звикли пишатися. Звичайно ці варвари, швидко тікаючи, уражають переслідувачів, повертаючись назад та стріляючи в них. Тоді стріли сильно уражають намічену ціль..." [Агафий 1953, *158*]. Виходячи з того, що пише візантійський автор, зрозуміло, що зазвичай, навіть відступаючи, кочівники могли завдавати серйозної шкоди ворогу.

Цей тактичний прийом могли використовувати і самі візантійці. Полководець Нарзес у бою з франками "... застосував якийсь варварський військовий викрут, особливо вживаний гунами: наказав своїм, повернувши назад, безладно відступати, начебто вони охоплені панікою та біжать; і тим затягти [супротивника до пастки – *О.Т.*]...", потім вони повернули коней і винищили захопленого переслідуванням ворога [Агафий 1953, *33*]. Як відомо, такий тактичний прийом ефективно застосовували в наступні історичні епохи печеніги, половці та монголо-татари.

Менандр Візантієць повідомляє про такий оригінальний військовий прийом (своєрідну "психічну" атаку), використаний аварами проти візантійської армії: "Авари, при початку бою, вирішили зробити змішаний і дикий звук, та разом із голосними кликами вдарити в тимпани і тим підняти такий шум, щоб вразити та злякати римлян..." [Византийские историки 1860, *398*]. Оскільки до війська авар входили в значній кількості протоболгари-кутрігури, то цілком можливо припустити, що і їм теж був добре знайомий цей військовий прийом.

Під час тривалих зупинок та перебування на одному місці, протистояння польовому таборові осілої армії, облоги осілих міст, ночівель на ворожій території та інш. кочівники споруджували укріплені табори. Так, Агафій повідомляє про те, що союзні візантійцям савіри (етнічно та культурно близькі протоболгарам ранньосередньовічні кочовики Східної Європи) під час війни із персами на Кавказі, ночували в таборі, оточеному частоколом [Агафий 1953, *88*].

Завдяки даним письмових джерел є можливість оцінити й облогову техніку протоболгар. Цікаво, що при облозі оточеного кам'яними стінами міста Херсонеса Фракійського "інша частина варварського війська [кутрігури під час тієї ж війни з Візантією в 558 р.]... часто нападала на стіни, присуваючи східця й інші облогові знаряддя, але постійно відбивалася римлянами, що знаходились усередині" [Агафий 1953, *359*]. Цього разу місто так і не було захоплене. Під час же війни Візантії з Персією в Лазіці в 60-ті рр. VI ст. на службі у візантійців були родинні протоболгарам кочівники – сабіри, які "... придумали спорудити таран, але не так, як він звичайно споруджується, а ввівши в нього описане далі нововведення. На цю машину вони не поклали ні прямих, ні поперечних деревин, але, сплівши товсті гілки, усюди прилаштували їх замість деревин; прикривши машину шкірами, вони зберегли форму тарана, підвісивши на мотузках, що вільно рухалися, посередині, як звичайно, одну тільки колоду, загострену і покриту залізом, як вістря стріли, щоб часто бити ним у стіни фортеці, й настільки легким зробили вони цю споруду, що не було жодної потреби в людях, що знаходилися всередині його, щоб тягти або штовхати його, але чоловік сорок, що повинні були, піднімаючи догори, розгойдувати колоду та бити нею в стіну, перебуваючи всередині цієї машини, прикриті шкірами, могли без усякого напруження нести цей таран на плечах. Варвари зробили три таких машини... По ту й іншу сторону кожної машини стояли інші воїни, у панцирах, прикривши голови з усією старанністю шоломами, тримаючи в руках тички, кінці яких були постачені залізними гаками. Це було зроблено з тією метою, щоб, коли удари тарана розхитають ряди каменів, можна було розтаскати цими тичками камені, що розсипатимуться, та відкидати їх..." [Прокопий 1950, *408*].

Ці дані спростовують досить поширену в науковій літературі думку про те, що кочівники Східної Європи до монголів Чингізхана були незнайомі з активною облоговою технікою. Вони не лише її використовували, але й навчали деяким новаторським прийомам досвідчених у військовій справі візантійців та персів.

Таким чином, стратегічні і тактичні прийоми протоболгар, досліджені в даній роботі, в цілому не виходять за межі військових традицій кочового світу. До них належать: несподіваність нападу; швидкість пересувань, коли кочівники були одночасно начебто на всій території осілої держави і завдавали їй шкоди, але водночас самі залишалися невразливими. Вони вміли психологічно впливати на супротивника перед боєм, залякуючи його погрозливими криками та грою на духових музичних інструментах (тимпанах), застосовували прийом кінної атаки лавиною, активно користувалися зброєю дальнього бою, використовували прийом хибного відступу і заведення в засідку. Протоболгари споруджували, так само як і їхні осілі супротивники, укріплені військові табори та володіли кількома елементами облогової техніки, вміли користуватися східцями та стінопробивними знаряддями. Їхнє військове мистецтво було на досить високому для свого часу рівні та відповідало потребам ведення різних типів бойових дій: короткочасним набігам та сутичкам, прямим зіткненням із загонами та арміями супротивника, наступам, відступам, облогам тощо.

Озброєння кочових протоболгар, його склад та еволюцію в часі можна реконструювати, спираючись на дані археологічного дослідження поховань кочівників

VII – початку VIII ст. Вони, вірогідніше за все, належали протоболгарам, насамперед, так звані пам'ятки типу Сівашівкі [Археология УССР 1985. – Т. 3; Этнокультурная карта... 1985; Димитров 1987; Приходнюк 2001, *39–40*]. Важливі для нашої теми висновки були отримані археологами на підставі аналізу матеріалу пам'яток Перещепинського типу, етнічна належність яких до останнього часу є об'єктом тривалої наукової дискусії, але культура яких дає уявлення про стан та рівень розвитку культури кочової верхівки (як хозарської так і протоболгарської) ранньохозарського часу [Айбабин 1999, *179 – 185*; Гавритухин, Обломский 1996, *144 – 148*; Приходнюк 2001, *25 – 39*]. Певне уявлення про рівень озброєння протоболгарського населення Хозарського каганату можна отримати, розглядаючи предмети зброї та обладнання, представлені на могильниках болгарського варіанту салтово-маяцької культури VIII–IX ст. [Аксенов 1998; Иванов 2002; Крыганов 1987; Крыганов 1991; Плетнева 1999 та інш.].

Очевидно, що протоболгарське військо складалося переважно з легкої кінноти. Скоріше за все серед воїнів-вершників можна виділити дві соціальні категорії, що відрізнялися військовим рангом, багатством поховання і складом озброєння. Перша, найчисленніша категорія – це рядові кочівники, основа війська. Вони не мали ніякого оборонного обладунку, принаймні металевого, хоча, цілком можливо, що рядові вояки використовували захисні сорочки із товстої шкіри або повсті. Їхньою головною зброєю був складний кочівницький лук зі стрілами, обладнаними залізними черешковими триперими наконечниками та, мабуть, волосяний аркан.

Як зброю ближньою бою вони могли застосовувати піку, кістень, невеличку, вузьку, із витягнутим обухом бойову сокиру на довгій дерев'яній ручці (останній вид зброї поширюється серед воїнів-вершників під впливом алан уже в період існування Хозарського каганату), кинджал, бойовий ніж. Певне, меч або шабля були досить дорогими видами зброї для рядових протоболгар та зустрічаються в матеріалі поховань досить рідко. Можливо деякі рядові вершники не мали такої зброї зовсім, ймовірно, також, що родина померлого часто не мала матеріальної змоги класти до небіжчика таку дорогу річ і шаблю успадковував його найближчий родич – син, брат або племінник.

Озброєння кочової верхівки відрізнялося наявністю оборонного обладунку: щитів, привізних (візантійських або перських) панцирів, шоломів. Як зброю ближнього бою вони використовували палаші або слабовигнуті шаблі, кинджали. Обов'язково мали і традиційний для кочівника лук зі стрілами. Описаний набір озброєння є досить традиційним і характерний для різних кочових народів Євразії епохи Середньовіччя.

Оцінюючи прийоми військового мистецтва протоболгар, необхідно мати на увазі, що його не можна розглядати ізольовано від військової справи інших кочових народів Євразії того ж хронологічного періоду. Вони знаходилися, в середньому, на тому ж рівні, що і в тюрок або авар, мабуть протоболгари запозичали деякі їхні військові прийоми та види озброєння. Наприклад, такі, як жорстке сідло, стремена, шаблю.

Водночас, вивчення історії протоболгар показує, що вони не були в названий історичний період найагресивнішим і найвойовничішим кочовим народом. Часто вони вступали в союзницькі відносини з осілими державами, в тому числі з Візантією, та тривалий час додержувалися умов укладеного договору. Як видно, рівень їхньої етнічної консолідації та соціального розвитку в V–VII ст. був ще недостатнім для створення самостійного, сильного й агресивного кочового каганату, що міг би істотно вплинути на розвиток геополітичної ситуації в регіоні. Саме тому в VI ст. джерела повідомляють лише про грабіжницькі набіги протоболгарських племен або племінних спілок, які були неприємні та небезпечні для осілих сусідів, але не приводили до катастрофічних результатів, таких, як повна втрата території або незалежності. В 60-ті. рр. VI ст. утігури та кутрігури стають заручниками візантійської політики та виснажують один одного міжусобними війнами. Після 668 р. кутрігури підкорюються аварам, а утігури входять до складу тюркського каганату. Недовгий період (630–660 рр.) існування Великої Болгарії, самостійної протоболгарської конфедерації закінчується поразкою від хозар у 678 р. та втратою незалежності більшістю протоболгарських племен.

Слід зазначити, що племена оногундурів та кутрігурів, які не підкорилися хозарам та

пішли на нові землі, продемонстрували високий рівень войовничості та військової майстерності. Оногундури на чолі із Аспарухом зуміли створити нову державу та відстояти свою свободу в численних війнах із Візантією, а кутрігури разом із савірами заснували Волзьку Булгарію, яка через декілька століть стала єдиною державою Східної Європи, що спромоглася стримати, принаймні, перший тиск монголів Чингізхана.

У загальному контексті історії Східної Європи у ранньому середньовіччі досліджений рівень розвитку військового мистецтва протоболгарських племен є досить показовим. Очевидно, що для кожного народу, який населяв степові або лісостепові райони Півдня Східної Європи вміння воювати було життєво необхідним та забезпечувало не лише можливість успішних нападів на сусідів, але й сам факт існування даного етносу. Племена та народи, що не вміли або не були спроможні відстояти себе зі зброєю в руках, втрачали незалежність, перетворювалися на рабів, асимілювалися, зникали назавжди із сторінок письмових джерел та етногеографічної карти регіону.

Варварська війна велась за жорстокими правилами. Переможці зазвичай знищували всіх дорослих чоловіків, захоплювали та робили рабами дітей та жінок. Ті народи, які не хотіли такої долі для себе та спромоглися вижити у складній ситуації раннього середньовіччя, зробили війну однією з постійних основ свого існування. Всі ланки суспільства від великої патріархальної родини до племені або союзу племен були побудовані за принципом військової організації. Кожний дорослий чоловік був воїном, який із дитинства через систему суспільного виховання, обряди вікових ініціацій та традиційний набір етичних цінностей готувався до виконання функції захисту свого родинно-етнічного оточення.

Тривалий час військові навички населення Півдня Східної Європи розвивалися в контексті воєнної техніки, суспільної організації та етнопсихології, притаманних кочовим народам Євразії – іранським, тюркським та монгольським. Лише з IX ст. завдяки проникненню через річкові шляхи Східної Європи войовничих та добре озброєних варяго-русів виникають симбіотичні форми озброєння та військового мистецтва, що поєднують найбільш вдалі елементи кочової та скандинавської (північноєвропейської) військової традиції [Кирпичников 1966; Кирпичников 1973]. Використання цих нових військових навичок та комбінованих видів зброї й обладунку дружинами давньоруських князів виявилося досить ефективним та призвело до змін у геополітичній ситуації в Східній Європі. Хозарський каганат завершив своє існування, а слов'янське населення лісостепової смуги (чи не вперше за всю історію регіону) набуло здатності на рівних конкурувати з кочовиками у військовому відношенні.

ЛІТЕРАТУРА

Агафий. **О царствовании Юстиниана** / Пер., статья и примеч. М.В. Левченко. Москва–Ленинград, *1953*.

Айбабин А.И. **Этническая история ранневизантийского Крыма.** Симферополь, *1999*.

Аксенов В.С. Об уровне вооруженности населения салтовской культуры: по материалам Сухогомольшанского и Красногорского могильников// **Вісник Харк. держ. ун-ту**. *1998.* № 396.

Артамонов М.И. **История хазар.** Ленинград, *1962*.

Археология УССР: В 3-х т./ АН УССР. Ин-т археол.; Гл. редкол. И.И. Артеменко. Т. 3. Киев, *1986*.

Бернштам А.Н. **Очерк истории гуннов.** Ленинград, *1951*.

Бубенок О.Б. Алани-аси Дніпро-Донського межиріччя на військовій службі в хозар // **Хазарский Альманах. Т. 1.** Харьков, *2002*.

Византийские историки: **Дексиппъ, Эвнапий, Олимпіодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Нонносъ и Феофан Византиец** / Перевод Спиридона Дестуниса; примечания Гавріила Дестуниса. Санкт-Петербург, *1860.* XIII.

Владимирцов Б.Я. **Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм.** Ленинград, *1934.*

Гавритухин И.О., Обломский А.М. **Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.** Москва, *1996.*

Генинг В.Ф., Халиков А.Х. **Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник**. Москва, *1964.*

Гумилев Л.Н. Удельно-лествичная система у тюрок в VI–VIII вв. // **Советская этнография.** *1959,* № 3.

Димитров Д. Ил. **Прабългарите по северното и западното Черноморие.** Варна, *1987.*

Иванов А.А. О комплексе вооружения кочевников хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья // **Хазарский Альманах. Т. 1.** Харьков, *2002.*

Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омара ибн-Даста / Д. Хвольсон. Санкт-Петербург, *1869.*

Иордан. **О происхождении и деяниях гетов**. Москва, *1960.*

Йорданов С. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата Тьолис-Тардуш й двудялбага "Българи – Котраги" в "Старата Велика България" // **Българите в Северното Причерноморие.** В. Тырново, *1997.*

Кирпичников А.Н. **Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв.** Москва–Ленинград, *1966;* Вып. 2. **Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени**. Москва–Ленинград, *1966.*

Кирпичников А.Н. **Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX–XIII вв.** Ленинград, *1973.*

Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка.** Ленинград, *1932.*

Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Пер. Г.Г. Литаврина. Москва, *1991.*

Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // **СА.** *1987.* № 3

Крыганов А.В. Кинжалы и боевые ножи раннесредневековых кочевников юга Восточной Европы // **Проблемы археологии Северного Причерноморья.** Херсон, *1991.*

Кулаковский Ю. **История Византии.** Т. 3. Киев, *1915.*

Кызласов Л.Р. **История Южной Сибири в средние века.** Москва, *1984.*

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе //**Вестник древней истории.** *1948,* № 4 (26).

Михеев В. К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII–X вв. (часть I) // **Археология славянского юго-востока.** Воронеж, *1991.*

Михеев В.К., Тортика А.А. Историческая география Хазарского каганата и экологически возможная численность населения кочевых хазар // **Вестник МСУ.** Сер. История. *2001,* № 3.

Плетнева С.А. **Очерки Хазарской археологии.** Москва–Иерусалим, *1999.*

Прокопий из Кесарии. **Война с готами** / Пер. С.П. Кондратьева. Москва, *1950.*

Приходнюк О.М. **Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.).** Київ–Чернівці, *2001.*

Рашид-ад-Дин. **Сборник летописей** / Пер. с персидск. Л.А. Хетагурова; Ред. и примеч. проф. А.А. Семенова; АН СССР. Ин-т востоковедения. *Т. 1.* Москва–Ленинград, *1952.* Кн. 1.

Сокровенное сказание монголов / Перевод С.А. Козина. Москва, *2002.*

Таскин В.С. Скотоводство сюнну по китайским источникам // **Вопросы истории и историографии Китая.** Москва, *1968.*

Толыбеков С.Е. О реакционной борьбе казахских султанов и батыров Младшего Жуза против добровольного присоединения к России // **Вестник АН Казахской ССР.** *1955,* № 6.

Тортіка О.О. **Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр. н. е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя** / Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Харків, *1999.*

Тортика А.А., Михеев В.К. Методика эколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ Евразии // **Археология восточноевропейской лесостепи: Вып. 15: Средневековые древности евразийских степей.** Воронеж, *2001*.

Тортика А.А. Восточнославянские племена Днепровского левобережья, Подонья-Придонечья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений // **Хазарский альманах. Т. 1.** Харьков, *2002*.

Феофилакт Симокатта. **История** / Реч. Н.В. Питулевской, пер. С.П. Кондратьева, примечания К.А. Осиповой. Москва, *1957*.

Хазанов А.М. **Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей.** Москва, *1975*.

Чичуров И.С. **Византийские исторические сочинения: Хронография Феофана, Бревиарий Никифора.** Москва, *1980*.

Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э. Киев, *1985*.

О.О. Чувпило

МІЖНАРОДНІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ (1914–1929 рр.)

Миролюбний зовнішньополітичний курс Індійської Республіки, творцями якого були її видатні сини М.К. Ганді та Дж. Неру, визначався і втілювався в життя партією Індійський Національний Конгрес (ІНК), що перебувала при владі в цій країні з 1947 по 1996 рік (з невеликими перервами) [про неї див.: Сінх 1949; Kandra 1996; Sitaramayya 1946]. Між тим в індологічній літературі ще недостатньо досліджено ставлення ІНК до міжнародних питань у роки Першої світової війни і в перше післявоєнне десятиліття, коли ця партія приступила до розробки зовнішньополітичної концепції визвольного руху і почали закладатися основи зовнішньої політики майбутньої суверенної індійської держави.

У даній статті висувається завдання певною мірою заповнити цю прогалину, звернувши увагу на аналіз рішень та дій ІНК з найважливіших зовнішньополітичних питань, що хвилювали в 1914–1929 рр. як індійську, так і світову громадськість.

Хронологічні рамки визначені виходячи з таких міркувань: 1914 рік – це початок Першої світової війни, який змусив ІНК звернути більш пильну увагу на події міжнародного життя, а в грудні 1929 р. ІНК ухвалив рішення про початок боротьби за повну незалежність Індії, з метою її досягнення розгорнувши у 1930 р. масову кампанію громадянської непокори, що започаткувала новий етап у конгресистській історії.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що Національний Конгрес, який очолював визвольну боротьбу найбільшої британської колонії, у перші три десятиріччя свого існування (1885–1914 рр.) мало уваги приділяв подіям, що відбувалися за межами Індії, будучи цілковито зайнятий внутрішніми проблемами. Прийняті в ці роки його щорічними сесіями (з'їздами) ІНК декілька стислих резолюцій з питань зовнішньої політики Британської Індії стосувалися переважно її відносин з деякими сусідніми державами [детально див.: Prasad 1960, *38–40*]. Лише під час Першої світової війни, в яку Індія була втягнута правлячими колами Великої Британії всупереч волі і бажанню її народів [про це детально див.: India and War… 1915], ІНК, в якій у той час домінувало угруповання поміркованих, на сесії у Мадрасі (грудень 1914 р.) робить спробу визначити своє ставлення до війни. У резолюції, запропонованій одним із визначних лідерів поміркованих С. Банерджі, Конгрес заявив про свою вірність Британії і тверду рішучість бути разом з імперією у важкий для неї час, сподіваючись у перспективі в знак вдячності за підтримку Лондона у війні отримати від нього самоврядування [Besant 1915, *585*].

Прийняття такої вірнопідданської резолюції різко загострило внутрішньопартійну боротьбу в ІНК і призвело до поділу конгресистів на прихильників і противників участі індійців у світовій війні. Тоді, як помірковані закликали жителів Індії вступати до англо-індійської армії і надавати Британській імперії усіляку допомогу в її боротьбі з силами Четверного союзу, угруповання крайніх (екстремістів), очолюване видатним борцем за незалежність Індії Б.Г. Тілаком [про них детально див.: Argov 1967], навпаки, повністю відмовлялося співробітничати з Англією у її військових зусиллях [Gopal 1956, *408*]. Так, під час багатолюдного мітингу в Пуні (червень 1918 р.) Б.Г. Тілак, категорично виступивши проти мобілізації у британську армію, що відправлялася на фронт, риторично запитував у присутніх: "Чому ми повинні захищати Індію, в якій позбавлені будь-яких прав і перетворені на рабів?" [Majumdar 1963, *532*]. Однак заради справедливості треба визнати, що тоді в партії переважали надії отримати самоврядування від британської корони в нагороду за допомогу їй у війні. Навіть М.К. Ганді [про нього див.: Bakshi 1996; Tendulkar 1951], прозваний пізніше "апостолом ненасилля", щиро вірив у це не тільки виступивши за підтримку Англії у війні, але й узявши активну участь у вербуванні солдатів-індійців для британської армії, за що його було нагороджe-

но кількома медалями [Tendulkar 1951, *280*].

Після закінчення Першої світової війни, коли М.К. Ганді очолив ІНК, а партія стала найбільшою політичною організацією Британської Індії (у 1921 р. нараховувалося близько 10 млн. членів), основними принципами багатогранної діяльності Конгресу стають ненасилля, беззастережне засудження колоніалізму, агресії і використання військової сили як у власне індійських питаннях, так і в міжнародних. Розроблена М.К. Ганді програма неспівробітництва, схвалена сесією ІНК у Калькутті (вересень 1920 р.), передбачала виключно мирні, ненасильницькі форми боротьби з англійським пануванням в Індії [див.: The Indian National Congress … 1924, *6–9*]. Тоді ж конгресисти ухвалили спеціальну резолюцію про зовнішню політику, в якій говорилося, що інтереси Індії на міжнародній арені не співпадають з інтересами Англії і що Індія ні в якій формі не збирається підтримувати загарбницькі плани метрополії, а намагатиметься співробітничати з іншими країнами, переслідуючи мету встановити дружні відносини насамперед із сусідніми країнами [The Indian National Congress … 1924, *70, 75–76*]. Втілюючи в життя дану резолюцію, Конгрес закликав індійців не вступати в британську армію, яку колонізатори посилали в Ірак для придушення місцевого національно-визвольного руху [The Indian National Congress … 1924, *6–9*]. Відтоді ІНК постійно і незмінно виступав на боці визвольних рухів, де б вони не відбувалися, повністю відмежувавшись від англійської зовнішньої політики. Поступово формувалася власна зовнішньополітична лінія Конгресу, котра, за словами Дж. Неру, базувалася “на ліквідації політичного й економічного імперіалізму в усьому світі та встановленні співробітництва між вільними країнами” [Неру 1989, *222*].

Які ж проблеми міжнародних відносин та міжнародного політичного життя перебували у центрі уваги ІНК, а також його лідерів у 20-ті роки XX ст.?

Насамперед, слід виділити колоніальне питання і різні аспекти політики західних держав з цього питання. Керівництво Конгресу уважно стежило за всіма перипетіями визвольної боротьби народів Азії та Африки, приймаючи відповідні рішення на їх підтримку. Такі резолюції солідарності з народами й країнами, що піднялися на боротьбу за національну незалежність, як правило, ухвалювалися майже одноголосно, хоча при обговоренні інших питань у лавах конгресистів виникали гострі розбіжності, які не раз загрожували цілісності партії [детально див.: Чувпило 1995]. В їх розробці активну участь брали М.К. Ганді, Ч.Р. Дас, М. Неру, Дж. Неру, С.Ч. Бос, Р. Прасад, В. Патель та інші широко відомі індійські політичні лідери.

Особливе значення надавалося засудженню агресії західних держав проти Туреччини, що почалася відразу ж після закінчення Першої світової війни, а також підтримці боротьби турецького народу за свободу й незалежність. ІНК та його керівні органи – Робочий комітет і Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК) спочатку виступили проти введення військ Англії і Франції до Туреччини, а потім – проти їхніх наполегливих спроб розчленити її, придушивши рух, очолюваний Кемалем Ататюрком. Солдатам-індійцям, яких посилали до Туреччини у складі британського військового контингенту, рекомендувалося не брати участі у військових діях проти турецьких патріотів [The Indian National Congress … 1924, *101–102*]. Крім цього, Конгрес активно підтримав халіфатистський рух, що розгорнувся серед індійських мусульман на захист порушених прав турецького султана, який був халіфом – духовним главою усіх мусульман – сунітів [про нього див.: Niemejer 1972]. Для керівництва халіфатистським рухом був створений Халіфатський комітет, на чолі якого стали відомі конгресистські діячі – брати Мухамед та Шаукат Алі [про них див.: Shach 1979]. У роботі комітету активну участь брав М.К. Ганді, а незабаром очолив його. Після підписання Севрського мирного договору (10 серпня 1920 р.), який викликав величезне обурення мусульман усього світу, оскільки за його умовами Туреччина фактично втрачала свою самостійність, халіфатистський рух в Індії досяг кульмінації. Паралельно з останнім ІНК розгорнув очолюваний М.К. Ганді масовий рух неспівробітництва, одним із найголовніших завдань якого було задоволення вимог халіфатистів [про нього див.: Taunk 1978]. Мусульмани Британської Індії брали в ньому активну участь [детально див.: Чувпило 2002, *89–99*] і невдовзі халіфатистський

та гандистський рухи неспівробітництва злилися в одне ціле [Niemejer 1972, *86–87*]. Визнання міжнародною спільнотою незалежності Туречини внаслідок підписання Лозаннського мирного договору (24 липня 1923 р.) Конгрес розцінив як перший значний успіх сил національного визволення. Привітавши дружній турецький народ у зв'язку з цією знаменною подією, він висловив упевненість, що утворення суверенної турецької держави стане провісником майбутнього визволення усіх колоніальних та залежних країн Сходу [The Indian National Congress … 1924, *305*].

Одночасно ІНК виявив неабияку зацікавленість долею арабських країн Південно-Західної Азії та Близького Сходу, що входили до кінця Першої світової війни до складу Османської імперії, а після її розпаду отримали статус підмандатних територій Англії (Ірак, Трансіорданія, Палестина) та Франції (Сирія і Ліван). Мандатна система Ліги Націй використовувалася правлячими колами Англії та Франції для встановлення свого панування у колишніх турецьких володіннях, населення яких у 20-ті роки XX ст. розгорнуло визвольну боротьбу. На знак солідарності з мусульманами Британської Індії і всього світу, що вимагали вигнання європейців із місць, де знаходилися святині ісламу, Конгрес активно виступив за відміну мандатної системи, розцінивши її як прикриття колоніалізму, і вимагав надання арабським країнам повної незалежності [The Indian National Congress … 1924, *305*]. У свою чергу М.К. Ганді в редагованій ним газеті "Янг Індіа" назвав політику західних держав у близькосхідному регіоні імперіалістичною і звернувся до арабських країн із закликом чинити їй усілякий супротив [Young India 1920, September 8; 1921, April 27]. ІНК також висловив співчуття і підтримку арабам Північної Африки, особливо єгиптянам, котрі так само як індійці, перебували під британським гнітом. У 1924 р. ВІКК звернувся до них із дружнім посланням, у якому говорилося, що конгресисти гаряче підтримують боротьбу єгипетського народу за звільнення від колоніалізму і висловлювалася надія, що єгиптяни зуміють отримати в ній перемогу [Prasad 1960, *70*].

Конгрес та його керівництво дуже непокоїлися розвитком подій у сусідньому Афганістані, народи якого зуміли вистояти у протиборстві з англійськими колонізаторами, відстояти національну незалежність і під керівництвом Аманули-хана розпочали проведення важливих реформ, що відкривали цій країні шлях до світового співтовариства. У травні 1921 р. М.К. Ганді заявив: якщо Англія розпочне четверту загарбницьку війну проти незалежної афганської держави, то він вважатиме її злочинною, відкрито скаже про це індійському народові і звернеться до нього із закликом не надавати агресору ніякої допомоги у веденні військових дій [Young India 1921, May 4]. Коли восени 1928 р. в Афганістані вибухнуло організоване британською агентурою реакційне повстання, яке призвело до падіння уряду Аманули (у січні 1929 р. владу в Кабулі захопив Бачаї Сакао), то ІНК, відкрито симпатизуючи Аманулі та його реформам, сприйняв переворот в афганській столиці як поразку прогресивних сил [Prasad 1960, *75*].

Значне місце у міжнародній діяльності ІНК відводилося підтримці боротьби китайського народу проти іноземного панування та внутрішньої реакції. При цьому Конгрес не обмежувався висловленням симпатій визвольному руху у Китаї, а намагався налагодити з ним тісні відносини і надавати посильну практичну допомогу. Оскільки колоніальні власті в Індії усіляко перешкоджали здійсненню цієї допомоги, то з великими труднощами у 1927 р. вдалося організувати лише невеличкий медичний загін із добровольців для відправлення у Китай, який, однак, так і не зміг дістатися туди через відмову уряду Британської Індії видати лікарям закордонні паспорти [Prasad 1960, *74*]. Конгресисти також не змогли перешкодити відправленню в Китай з Індії каральних військ для розправи над китайськими патріотами, хоча й організували по всій країні мітинги й демонстрації солідарності із китайським народом, під час яких висувалася категорична вимога "жодного солдата, жодної рупії – для війни проти Китаю". Тоді ж Мадраська сесія ІНК (грудень 1927 р.) виступила із вимогою негайного виведення усіх індійських військових частин із Китаю і закликала індійців не брати більше участі у боротьбі з китайською революцією [Sitaramayya 1946, *317*].

Враховуючи свої украй обмежені можливості щодо здійснення хоча б якогось реального впливу на зовнішню політику Ве-

ликої Британії, а тим паче на розвиток міжнародних відносин, керівництво Конгресу виступило з ідеєю створити Федерацію народів колоніальних та залежних країн для спільної протидії колоніалістській політиці західних держав, а також для активного позитивного впливу на міжнародне життя. Думку про спільність історичної долі та інтересів гноблених країн і народів одним із перших висловив М.К. Ганді у 1920 р. [див.: Young India 1920, April 14]. Інший визначний діяч ІНК Ч.Р. Дас у президентському зверненні до сесії у Гая (грудень 1922 р.) зробив спробу конкретизувати цю думку, вказавши на необхідність створення Федерації Азійських країн у вигляді союзу гноблених народів Азії, одним із засновників якого мала стати Індія [Congress presidential addresses … 1934, *579–580*]. Лідер халіфатистів М. Алі на сесії ІНК у Коканаді (грудень 1923 р.), де він головував, висловився на користь утворення Східної Федерації, до складу якої входило б набагато більше країн, ніж передбачав Ч.Р. Дас [Congress presidential addresses … 1934, *707–711*]. На сесії в Гаухаті (грудень 1926 р.) президент ІНК С. Айєнгар заявив, що індійці повинні безпосередньо зайнятися організацією Федерації Азійських народів [Congress presidential addresses … 1934, *813*]. Його наступник на посаді президента ІНК М.А. Ансарі, через рік звертаючись до делегатів Мадраської сесії, значну частину своєї доповіді присвятив власне проекту створення Азійської Федерації [Congress presidential addresses … 1934, *845–847*]. А Дж. Неру висловив думку, що до її складу могли б увійти Китай, Індія, Бірма, Цейлон, Афганістан та деякі інші країни Азії [Неру 1955, *637*]. Проте втілити всі ці ідеї і задуми в життя на практиці виявилося неможливо, адже індійський колоніальний уряд постійно відмовлявся видати в'їзні візи представникам азійських країн, які виявили бажання взяти участь у розробці проекту створення Азійської федерації разом із представниками ІНК. Двічі (у 1927 і 1928 рр.) власті Британської Індії відмовилися видати в'їзні візи навіть дружині Сунь Ятсена – Сунь Цінлін. Незважаючи на це, у 1928 р. Конгрес усе-таки створив свій іноземний відділ і в 1930 р. вирішив скликати в Індії першу сесію Паназійської Федерації для остаточного вирішення питання про шляхи і засоби об'єднання країн Азії [Hull, Hist 1930, *137–138*; Sitaramayya 1946, *328*], але масова кампанія громадянської непокори, що розпочалася в Індії 26 січня 1930 р., завадила її проведенню.

З метою встановлення і розвитку тісних зв'язків із визвольними рухами інших країн ІНК уповноважив Дж. Неру, який з березня 1926 р. перебував у Європі, взяти участь у роботі Міжнародного конгресу проти колоніального гноблення та імперіалізму, скликаного в Брюсселі у лютому 1927 р. Під час роботи конгресу представник ІНК відігравав помітну роль: Дж. Неру обрали до складу президії, він узяв активну участь в усіх неофіційних засіданнях, а також головував на одному з офіційних засідань. Виступаючи на відкритті конгресу, Дж. Неру не тільки різко засудив британське панування в Індії, але й зробив спробу розкрити його мотиви, характер і методи діяльності. У складеній Дж. Неру резолюції про Індію висловлювалася гаряча підтримка делегатів конгресу щодо визволення Індії від колоніального гноблення; до того ж це вважалося найважливішим кроком у справі визволення народів усього світу. У спільній декларації індійської та китайської делегацій, автором якої теж був Дж. Неру, говорилося про тісні зв'язки між народами Індії та Китаю, на англійські правлячі кола покладалася відповідальність за досить сильні антикитайські настрої в Індії і наголошувалося на необхідності вести активну боротьбу проти британського імперіалізму одночасно на двох фронтах. Потім індійська і китайська делегації переконали англійську делегацію, представлену КПВ, Незалежною робітничою партією і лівими лейбористами, висловити свою підтримку боротьбі колоніальних країн за повну незалежність і виступити проти будь-яких форм їхнього гноблення [Гопал 1989, *101–103*].

Для координації дій та об'єднання сил, що боролися проти імперіалізму як у колоніях, так і в метрополіях, Брюссельський конгрес прийняв рішення створити Антиімперіалістичну лігу [про неї див.: Соркин 1965]. Разом з А. Ейнштейном, Р. Ролланом і Сунь Цінлін Дж. Неру було обрано одним із почесних голів Ліги, а також членом її виконкому. Дж. Неру переконав конгресистське керівництво вступити до Ліги як асоційований член, сподіваючись через Лігу налагодити тісне співробітництво ІНК із визвольними рухами світу. Тому він був

представлений і на другому конгресі Антиімперіалістичної ліги, що проходила у Франкфурті. Однак надії, що покладалися на Лігу Дж. Неру й ІНК, не справдилися, оскільки невдовзі в ній стали домінувати комуністи, які відмовилися від співробітництва з Національним Конгресом, вважаючи його буржуазною партією, що начебто відмовилася від боротьби за незалежність, а Дж. Неру звинуватили в зраді справи визволення Індії [Гопал 1989, *213*].

Важливе місце у зовнішньополітичній орієнтації Індійського Національного Конгресу відводилося європейському континентові. Ще у 1927 р., за 12 років до початку Другої світової війни, Конгрес не лише передбачив її можливість, але й визначив до неї своє ставлення. Він заявив, що Індія не може брати участь в імперіалістичній війні, і що ні за яких обставин не можна примушувати її вступати у будь-яку війну, не отримавши згоди її народу [Sitaramayya 1946, *317*]. У 1928 р. ІНК категорично заперечував, щоб Англія використовувала Індію у своїх імперіалістичних планах стосовно інших народів [Джавахарлал Неру … 1989, *176*]. Симпатії конгресистів цілковито були на боці європейських сил миру, що виступали проти війни і фашизму, який набирав все більшої сили. Між тим до мирних ініціатив, що надходили від політичних діячів Заходу, лідери ІНК, особливо М.К. Ганді й Дж. Неру, ставилися з певною недовірою, сумніваючись у щирості їхніх заяв, які не без деяких підстав розцінювалися ними як досить вдале маскування агресивних задумів і планів стосовно один одного або окремих країн Сходу. Показовою щодо цього була позиція Конгресу стосовно укладення 27 серпня 1928 р. провідними європейськими країнами пакту Келлога, який декларував їх відмову від війни як засобу національної політики. Погодившись з основними положеннями пакту, ІНК, не вірячи у щирість багатьох політиків, що його підписали, не вважав за необхідне для Індії брати участь у пакті Келлога і відмовився вести пропаганду серед індійського народу на його користь. Точку зору партії відносно пакту висловив М.К. Ганді, який визначив його як спробу партнерів – гнобителів країн Азії та Африки мирним шляхом вирішити питання щодо подальшого їх гноблення та експлуатації [Young India 1929, July 4].

Що стосується ставлення ІНК до СРСР та його внутрішньої і зовнішньої політики, то воно було неоднозначним, у різні часи різним, і змінювалося залежно від часу та політичних обставин. Воно переважно визначалося такими чинниками: а) ставленням до СРСР М.К. Ганді, Дж. Неру та лідерів провідних угруповань у Конгресі; б) співвідношенням сил у керівництві партії на тому чи іншому етапі її діяльності; в) результатами гострої ідейно-політичної боротьби у лавах конгресистів; г) станом англо-радянських відносин; д) конкретними діями радянського керівництва всередині країни і на міжнародній арені. Якщо ж спробувати дати йому узагальнюючу характеристику, абстрагуючись від цих та деяких інших, менш суттєвих чинників, то можна зробити такий висновок – до 1927 р. у Конгресі взагалі переважало негативне ставлення до СРСР, спричинене тим, що більшовицький режим викликав у М.К. Ганді й більшості конгресистів відразу, тому що “він базувався на насиллі та запереченні Бога” [Young India 1924, December 11]. Становище дещо змінилося, починаючи з осені 1927 р., коли Дж. Неру, що ідеалізував тоді внутрішню та зовнішню політику Радянського Союзу [див.: Чувпило 1994, *177–186*], розгорнув серед індійської громадськості пропаганду окремих його досягнень [див.: Nehru 1929] і закликав до встановлення та розвитку всебічних радянсько-індійських зв’язків [Forward 1927, October 26]. Він, зокрема, запропонував, щоб ІНК мав свого постійного представника у Москві (а також у Парижі, Нью-Йорку, Анкарі та Токіо) для налагодження тісних зв’язків з прихильниками незалежності Індії і спостереження за всім тим, що там відбувалося [Forward 1928, October 6]. Варто також звернути увагу на такий важливий і значною мірою визначальний чинник як підтримка Радянським Союзом визвольних рухів народів Азії та Африки і, насамперед, антибританської боротьби в Індії. Враховуючи ці чинники, ставлення конгресистів, і особливо М.К. Ганді, до СРСР досить швидко почало змінюватися. Так, у 1928 р. М.К. Ганді спочатку надрукував у трьох номерах “Янг Индіа” схвальну статтю Дж. Неру про систему освіти в СРСР [див.: Young India 1928, August 9, 16, 23], а потім заявив, що радянський режим навряд чи довго протримається через свою

схильність до насилля, але більшовицькі ідеали не можуть пропасти даремно, тому що за ними стоїть благородний приклад самовідданості і повного самозречення величезної кількості людей, які віддали в ім'я цих ідеалів усе, що в них було [Young India 1928, November 15]. Ставлення ж Конгресу до зовнішньої політики СРСР та англо-радянських протиріч, що призвели до розриву дипломатичних відносин між Англією та СРСР у 1927 р., визначалося, як стверджував Дж. Неру, тим, що переслідуючи власні інтереси, СРСР простягав руку дружби гнобленим народам [Nehru 1972, *364*], тобто був союзником національно-визвольних рухів. Тож розрив англо-радянських відносин був засуджений Дж. Неру та іншими керівниками ІНК, які піддали гострій критиці британську зовнішню політику, повністю склавши відповідальність за погіршення англо-радянських відносин та за їх розрив на британські правлячі кола [Prasad 1960, *85–86*].

Таким чином, період 1914–1929 рр. став важливим етапом у формуванні зовнішньополітичної доктрини ІНК. Уже тоді почали вимальовуватися її окремі характерні риси: відмова від застосування насилля у міжнародних відносинах, засудження насилля, агресії та війн, намагання врегулювати усі спірні питання мирним шляхом, сприяння справі загального миру, засудження політики колоніальних держав стосовно гноблених ними народів, протидія їй і підтримка національно-визвольних рухів, виступ із вимогою ліквідації імперіалізму, колоніалізму, всіх форм гноблення людини людиною і надання незалежності країнам Азії та Африки, встановлення і розвиток співробітництва з народами, що вели боротьбу за національне визволення, прагнення самостійно визначати свою позицію у міжнародних питаннях. Після завоювання політичної незалежності ці риси стали основою зовнішньої політики суверенної Індії, яка відігравала величезну роль у міжнародних відносинах, будучи активним учасником Руху неприєднання, а також автором багатьох ініціатив, спрямованих на збереження миру та безпеки на Землі.

ЛІТЕРАТУРА

Гопал С. **Джавахарлал Неру. Биография.** Москва, *1989*. Т.1.

Джавахарлал Неру … Джавахарлал Неру. Воспоминания. Исследования. Москва, 1989.

Неру Дж. **Автобиография**. Москва, *1955*.

Неру Дж. **Открытие Индии.** Москва, *1989*. Кн.2.

Сінх Т.Р. **Кангрес ка сарал ітіхас**. (Популярна історія Конгресу). Делі, *1949* (мовою гінді).

Соркин Г.З. **Антиимпериалистическая лига** (1927–1935). Москва, *1965*.

Чувпило А.А. Эволюция взглядов Джавахарлала Неру на "советскую модель социализма" // **Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века):** Материалы международной научной конференции. Харьков, *1994*. Т.1.

Чувпило О.О. **Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. XX ст.).** Докторська дисертація. Харків, *1995*.

Чувпило О.О. **Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.)** // Вісник Харківського національного університету, *2002*, №566, Історія, Вип.34.

Argov D. **Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885–1920.** London, *1967*.

Bakshi S.R. **Gandhi and the Congress.** New Delhi, *1996*.

Besant A. **How India wrought for freedom.** Madras, *1915*.

Congress presidential addresses … Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934.

Forward 1927, 1928.

Gopal R. Tilak. A Biography. Bombay, *1956*.

Hull W.J., Hist S. **India's political crisis.** Baltimore, *1930*.

India and War … **India and War.** London, *1915*.

Kandra T. Glimpses of Indian National Congress. **From inception to attainment of freedom (1885–1947).** New Delhi, *1996*.

Majumdar R.C. **History of the freedom movement in India.** Calcutta, *1963*. Vol.2.

Nehru J. **Soviet Russia.** Bombay, *1929*.

Nehru J. **Selected Works.** New Delhi, *1972*. Vol.2.

Niemejer A.C. **The Khilafat movement in India (1919–1924).** S.-Gravenhage, *1972*.

Prasad B. **The origins of Indian Foreign Policy.** Calcutta, *1960*.

Shach M. **Freedom movement in the India (The role of Ali Brothers).** New Delhi, *1979*.

Sitaramayya B.P. **The history of the Indian National Congress.** Bombay, *1946*. Vol.1.

Taunk B.M. **Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924).** Delhi, *1978*.

Tendulkar D.G. Mahatma. **Life of Mohandas Karamchand Gandhi.** Bombay, *1951*. Vol.1.

The Indian National Congress … **The Indian National Congress. 1920–1923.** Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Commitee and of the Working Commitee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, *1924*.

Young India 1920, 1921, 1924, 1928, 1929.

З.К. Алієва

ВІН ПРОЙШОВ КРІЗЬ СЕРЦЕ А. КРИМСЬКОГО

Я ваш, о мусульмани!
А.Кримський

В автобіографії, написаній у 1958 році, А. Кримський пише, що після того, як його з політичних мотивів було звільнено з посади Неодмінного секретаря УАН, він усеціло віддався науковій роботі. "Сюди належить, – пише він, – моя історія тюрко-татарських мов і тюрко-татарських літератур: османської, азербайджанської, кримської, волзько-татарської, казахської, башкирської, туркменської та ін." [Інститут рукописів Ф. І. № 22404]. Як зазначено вище, вчений наполегливо працював над історією іранської літератури, зокрема спадщиною Фірдоусі (до ювілею у 1935-му) та азербайджанського поета і мислителя XI–XII століття Нізамі Генджеві до ювілею, що планувалося відзначити у 1941 році. Останній приваблював ученого різнобічністю таланту поета, історика, філософа, медика, математика, астронома й талановитого арабіста.

Як справедливо вважають орієнталісти, найвагомішим внеском в азербайджанську літературу з численними аналогіями до української варто вважати фундаментальну працю А. Кримського "Нізамі і його сучасники", приурочену 800-річчю з дня народження поета, надруковану в Баку майже через 40 років після смерті вченого. Це фундаментальне дослідження є широким науковим узагальненням, що сягає витоків давнього персо-таджицького регіону, пластів культурних надбань арабського та інших народів. Проблеми культурних надбань східних народів А. Кримський розглядає на тлі релігійних уподобань та народної ментальності. Адже відомо, що до мусульманської релігії ці народи наблизилися не одразу. За повної відсутності фанатизму та нетерпимості серед арабів і тюрків їм доводилося пройти знайомство з іудейською релігією, яка була відкинута через зашкарублий націоналізм. Розповсюджувалось там і християнство, але воно для широких мас було надто догматичне: догмати про єдиного Бога у трьох особах, про втілення, смерть та воскресіння з мертвих Христа, про перетворення хліба й вина в тіло і кров і т.п. здавались тим народам незрозумілими і навіть були причиною надто колючих насмішок з боку напіватеїстичного народу. Поруч з іудейством та християнством формувалася нова секта "халіфів", які відкидали догмати християнства й іудейства, проповідуючи практичну (етичну) монотеїстичну релігію: віру в єдиного Бога (Аллаха) без догматів, з ученням про спокуту [Див.: 8,3].

На цьому тлі всі сходознавчі дослідження А. Кримського є органічними вкрапленнями у сферу духовності мусульманських народів без найменших відхилень, аномалій та кривотолків. Це можна пояснити величезним талантом ученого, кмітливістю та оточенням. Але був ще один фактор інтелекту А. Кримського – астральний: в його генах були й тюркські домішки. У листі, адресованому Б. Грінченкові 1901 року, читаємо: "До речі, питаєтеся, яким робом з мене татарин? Наскільки мені вияснилося, перший наш прадід, виходець із ханства, мав охреститися більше-менше 1698 року у Мстиславі в Могилівщині" [Кримський 1973, *360*].

Зацікавлення А. Кримського азербайджанською літературою посідає в його наукових надбаннях одне з чільних місць. Будучи автором більш ніж 300 статей орієнтального профілю в "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Єфрона, вчений прямо чи опосередковано звертався до проблеми азербайджанського регіону, могутнього своїми культурними явищами і не менш важливими морально-етичними аспектами. Саме їх А. Кримський вважав найточнішим компасом в дослідженнях східної цивілізації.

Розглядаючи суспільно-політичні та культурні обставини сельджукської імперії XII ст., вчений зауважує, що в галузі літературної творчості цього часу монопольно зацарював панегіризм. Великі таланти, про-

живаючи в адміністративних центрах, саме на цьому ґрунті практично занепадали. На щастя, оддалік цього улесливого ремесла, під Гянджою, у спілкуванні з релігійним братством ремісничо-цехового ордена, поміж рицарями-працелюбами дозрівав справжній художній талант. "Він своєю особистістю, – зауважує А. Кримський, – своїм життям і творчістю специфічного романтичного спрямування зайвий раз підтвердив спостереження великого Гете, що характер напрацьовується виключно у боротьбі, а талант дозріває у затишші. Це і був шейх Нізамі" [Кримський 1973, *183*].

Задовго до завершення монументальної праці про великого Нізамі А. Кримський оприлюднив дослідження про нього в серії "Труды Лазаревского института восточных языков" та Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона [Низами.., *41*] ілюструючи свої наукові висновки уривками з його численних творів, зокрема "П'ятериці" та "Семи красунь".

Як відомо, до 800-літнього ювілею Нізамі готувалися орієнталісти усього світу. У складних умовах ажіотажу з'являлася продукція низької якості, здатна завести наукову думку в лабіринти бездуховності та небажаних фальсифікацій. Тому український вчений усе, що з'являлося про ювіляра, пропускав крізь сувору критику, часто й дослідження авторитетних сходознавців. Про це свідчать численні архівні документи, що зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Серед них – велика кількість ескізів майбутньої монографії про славетного сина Азербайджану, яка донині не має гідного суперника на всіх світових обширах, тим паче в російській орієнталістиці. Якнайвище оцінили дослідження Кримського західно-європейські вчені. Попри свої приголомшливі винаходи в галузі точних наук, вони схиляли голови перед відкриттями А. Кримського, який відкрив світові таємниці східної мудрості, подарувавши людству почуття зачарованості Сходом, зокрема тюркським світом, вони дійшли одностайної думки, що врятувати раціональний західний світ здатні мудрість і краса першовитоків східної цивілізації, де одне з чільних місць посідав Нізамі Гянджеві. Європейці збагнули, що тільки Схід на повну силу проілюстрував духовну могутність людини, грандіозну силу її думок і почуттів. Без Сходу, – писав академік С. Ольденбург, – ми б цього не знали, оскільки наші починання в період глибокої давнини – дитячий лепет порівняно з досягненнями Сходу. Ми намагаємося поставити Схід ближче до широких кіл, оскільки знаємо, що Давній Схід, великий творець у галузі духу, дав нам вічні взірці, які ніколи не зможуть утратити свого значення для людства і вже ніколи не будуть спроможні повторитися.

Наукові чуття А. Кримського знаходили у творчості великого азербайджанця неземні імпульси. На це не спромігся жоден учений світу. Досліджуючи, наприклад, "П'ятерицю" поета ("Хамсе"), що складається з п'яти поем: "Скарбниця таємниць", "Хосров і Ширін", "Лейла і Меджнун", "Сім красунь", "Іскандер-наме", А. Кримський віднаходив у них сакральні небесні коди на всі випадки життя – героїчного, жертовного, ліричного, інтимного.

Як відомо, частина недоброзичливих дослідників творчості Нізамі намагалася причислити його винятково до класиків іранської літератури, ізолюючи від Азербайджану, часто приписувала йому як прототипові героїв його ж поем аморальність та розпусту. Аби перешкодити намаганням такого гатунку, А. Кримський пише: "Наближається 800-ліття з дня народження Нізамі. Ця дата порушила й оживила зацікавлення поетом серед широких кіл СРСР. Як завжди, в такій урочистій обстановці трапляється, що у казані передсвяткового кипіння може з'явитися і зовсім непригодний накип, всякого гатунку безвартісна балаканина" [Інститут рукописів, № 677]. Застерігаючи вчених від ремісництва в цій важливій справі, А. Кримський закликав їх підходити до спадщини великого азербайджанця як до міжнародного надбання, здатного впродовж віків облагороджувати світову цивілізацію.

В умовах псевдонаукового підходу до літературного процесу певна частина вчених виступала проти традиційного залучення Нізамі до іранської літератури, вважаючи такий крок "реакційним посяганням буржуазних сходознавців". "Варто тверезо усвідомити й визнати, – радить А. Кримський, – що азербайджанець Нізамі, само собою зрозуміло, є рідним азербайджанським поетом, яким Азербайджан має право гордитися, однак він є і гордістю та окрасою також іранської літератури, яка ні в

якому разі не може вилучити його зі своїх рядів, з-поміж числа своїх світил, незважаючи на його "азербайджанізм" та "тюркоподібність" [Інститут рукописів, № 677].

Цю незаперечну тезу А. Кримський ілюструє прикладом з історії російської літератури, де М.В. Гоголь, українець за походженням, зайнявши почесне місце серед російських письменників, не позбавлений громадянства і в рідній українській культурі. Щиро люблячи рідний народ та його творчість, він, послуговуючись російською мовою, відтворив сюжети з українського життя. Незважаючи на те, що його твори написані російською мовою, дивно було б, якби українці надумалися вилучити Гоголя із власне російської літератури де ним, українцем Гоголем, створений особливий "гоголівський період російської літератури". Так само азербайджанець Нізамі створив у іранськії літературі "нізамійський" період.

"...Азербайджан, – пише А.Кримський, – пишно святкуючи вісімсотлітній ювілей свого рідного Нізамі, не повинен сердитися і вбачати "реакційність" у тому, що великий народ Ірану теж пишається безсмертним Нізамі і зараховує його... до іранської літератури. У дні ювілею Іран з повним правом дружньо приєднає до азербайджанських гімнів свої іранські, і це буде не відлучення Нізамі від Азербайджану, а одним з виявів бажаної дружби двох народів, які мають однаковісінькі права на цього світового поета" [Інститут рукописів, № 677].

Монографія А. Кримського "Нізамі і його сучасники" має глибоко виражений синтетичний характер. Намагаючись зібрати в єдине ціле розпорошені історичні та літературні факти, вчений створив монументальний образ великого азербайджанського поета, що випередив своєю психологічною майстерністю та актуальністю гуманістичних ідей наступні століття. А вже через цей монумент А. Кримський намагався запримітити ідеологічні та естетичні процеси не лише на батьківщині Нізамі, але й у сусідніх з нею країнах. Силове поле естетики Нізамі охопило величезні регіони, але його дивовижна притягуюча сила, на жаль, не отримала ще належної наукової екзегези. Причина, очевидно, в тих антиісторичних підходах, з позицій яких літературознавці намагалися трактувати Нізамі. А тим часом, як справедливо зауважують учені різних галузей науки (біологи, фізики, астрономи, астрологи), справжній талант, наукові відкриття, естетичні шедеври мають астральний характер. Візьмімо, наприклад роздуми українського вченого О. Чижевського, що базуються на метафізичних принципах.

"Шори геоцентричних уявлень, – пише він у книзі "В ритме солнца", – звузили у свідомості людей межі світу, оточили землю уявною стіною, що відокремила її від одвічної стихії – Всесвіту, надавши Землі ореол неіснуючої винятковості, спрямували наукові пошуки на заздалегідь запланований безплідний шлях" [Чижевський 1968, *8*].

Виходячи з цього, ми впевнені, що численні символи у творчості Нізамі, його глибинні думки йдуть від Творця та святої книги мусульман – Корану. В цьому плані немає нічого спільного з так званою "наукою про винаходи думок", на канонах якої древній автор життєписного зведення "Серцевина талантів" ("лубат ал-албаб") Ауфі намагався тлумачити не лише біографію, але й талант Нізамі. "Ауфі, – вважає А. Кримський, – не знаючи реального життя Нізамі, химерно й пишномовно розіграв перед своїми читачами "науку винаходу думок" на клавішах заголовків окремих поем Нізамі" [Крымский 1980, *27*]. Однак, попри все це, загадкова й таємнича особистість Нізамі спонукала до життя такі ж загадкові висловлювання про нього коментаторів його творчості, в тому числі й біографів. Не становить винятку в цьому плані й великий ерудит Джамі, який відзначав, що достоїнство й досконалість Нізамі не потребують найменших роз'яснень. Адже ніхто не зумів би розгорнути стільки "приємностей" та "трактувань", як у нього, оскільки все це за межами можливостей людського розуму. Однак, оповитий таємницями і легендами Нізамі так чи інакше залишається неперевершеним художником слова, що хвилює земну людську душу. Як вважає А. Кримський, він стоїть набагато вище за своїх послідовників як красою змальованих картин, так і незрівнянною словесною силою зображення. "Як моральна сила й особистість, – доводить А. Кримський, – Нізамі перед нами двоїться. З одного боку – він небезкорисний панегірик сильних світу цього, наслідувач класичного арабського панегіриста Мутанаббі (X ст.),

тільки значно природніший, ніж його арабський попередник; з іншого боку, Нізамі – містик-суфій, що сприйняв різноманітні суфійські ідеї. Поєднання цих двох рис в одній особі – справа на Сході звичайна" [Крымский 1980, *57*].

Випередивши своїми досягненнями у галузі естетики наступні епохи, Нізамі як поет-епік здобув почесне право вважатися учителем високої моралі, пропагандистом мусульманської народної етики в кращому розумінні цього слова. У процесі штудіювання творчої особистості Нізамі А. Кримський пройшов досить довгий шлях. Ще в 1897 році він умістив у 41-му томі енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона обширну наукову статтю про Нізамі. Досить вичерпний розділ про азербайджанського класика знаходимо і в його історії Персії та її літератури.

О.Чижевський, один із основоположників геліобіології , не обійшов у своїх дослідженнях і складних поетичних процесів, зокрема суфіїв, що ставали на шлях шаріату згідно з приписами мусульманської релігії, щоб досягти досконалості арифа (такого, що пізнав Творця). Поети, які пройшли всі стадії пізнання, усвідомлювали рівноправність усіх релігій, втілюючи свої почуття у творчість. І одна з причин того, що великі українські письменники – І. Франко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський – у певних випадках віддавали переваги мусульманському віросповіданню. "До теперішнього часу, – пише А. Кримський, – дервішиство має у східно-мусульманському світі величезну силу серед простого народу, а серед більш інтелігентних прошарків перського суспільства суфізм існує як конкретна вільнодумна філософія, як у питаннях метафізики подає рішення пантеїстичне, у питаннях етики – скептичне, і допомагає людині помірно насолоджуватися життям, не стаючи рабом насолоди, байдуже ставлячись до думки про можливість позбутися всього цього" [Низами.., *63, 133*]. Саме тому своїх улюблених поетів трактують в Азербайджані в алегоричному змісті.

А. Кримський не раз твердив, що поезія – це шлях пізнання істини та самого себе, оскільки поет творить за велінням Творця. Живучи на Землі не вперше, поет успадковує талант з попереднього життя, і продовжує боротьбу між прекрасним і потворним, між добром і злом.

Відбувається, як прийнято називати на Сході, боротьба протилежностей між Ін і Ян. Очевидно, зміст життя та перемоги добра над злом і полягає в азербайджанському побутовому танці – інабі.

У постановці розкриття таємниць небесних кодів Нізамі А.Кримський опирався на таку науку, як астрологія – ту загадкову схему, розгадати яку рідко кому вдається. Саме з тих причин так званим радянським літературознавцям не таланило розшифрувати найважливіші символи у творчості не лише Нізамі, а й Т. Шевченка, Г. Сковороди та ін. Більше того, ми до сьогодні не маємо вдалих перекладів цих геніїв людства мовами європейських народів, а Т. Шевченка – навіть мовою росіян.

На чому все-таки базуються успіхи А. Кримського в розгадці сакральних таємниць азербайджанського генія? Поза всяким сумнівом, на розумінні його образів, символів та підтексту. В той час, як навіть іранські вчені (звичайно, радянської доби) сприймали вичурність його творів прямолінійно, подаючи до них коментарі з позицій вульгарної соціології, віруючі мусульманські літературознавці докорінно змінили підходи. Інакше сприймав ці сегменти й А. Кримський, вважаючи сигнітивне наснаження творів Нізамі присутністю Духу. На його думку, в цьому аспекті маємо справу з суфізмом, якому властивий символічний стиль. Адже закономірно вважати, що за спиною вина, відвертого гедонізму та закликами до насолоди життям ховається небесна красуня, її локони, рожеві уста, спопеляючий погляд. Порівнюючи її з сонцем чи свічкою, а себе – з метеликом, що згоряє в її полум'ї, а свій стан описуючи як наркотичний, Нізамі і серцем і душею був на небесах. Кохання в нього – це божественна істина, локони улюбленої – земні спокуси, бурхливе море – тілесні бажання, блискавка – божественне просвітління, краса молодого тіла – абсолютна божественна досконалість. Оскільки стан екстазу Нізамі порівнює зі сп'янінням, значна увага в його ліриці приділяється поезії вина. Недосвідчений читач сприймає вірші Нізамі приземлено, а досвідчений – як алегорію небесного. Саме у двоплановості земного і містичного – таємниця особливої принади образів його лірики.

Наприклад, у дидактико-філософській поемі "Скарбниця таємниць" поет стає на

захист знедоленої людини, пропускаючи через мікроскоп свого серця порухи її душі, ставлячи людину праці на вищий щабель у порівнянні з багатіями. І робиться це за допомогою глибоких символів. В основі романтичної поеми "Хосров і Ширін" А. Кримський віднайшов найбільше сакрального елемента, закодованого до такої міри, що розшифрувати його вдасться хіба що з допомогою досконалих приладів, хоч на його поверхні – тема фанатичного кохання, що надихає на героїчні вчинки. У поемі "Сім красунь" на тлі жорстокої дійсності поет вивів неперевершені народні страждання, у змагання з якими вступав неозброєний трудівник, часто долаючи супротивника силою честі й порядності. На противагу прибічникам теорії відчуженості між народами, тим більше належності до різних віросповідань, Нізамі вивів образ сміливої і мужньої дівчини з Роксоланії, тобто з України-Руси, висловивши надзвичайну прихильність до її співвітчизників. Подібні мотиви не важко віднайти і в Поемі "Іскандер-наме" про походи Олександра Македонського через половецьку землю на Русь–Україну, де зустрічаються описи туземного населення (роксоланів – З. Керім-заде), їхніх звичаїв, функціонування шкіряних грошей. У наявності цих фактів А. Кримський вбачав не лише пізнавальне, духовне, але й історичне значення для написання об'єктивної історії України та її дипломатичних взаємин зі східним світом, зокрема з Азербайджаном. Прибічники шовіністичних фальсифікацій міжнародних зносин таке твердження трактують як звичайнісінькі вигадки. Тоді в цьому плані їм належить знищити архівні документи і свідчення, зафіксовані у праці "Світові чудеса", виданій 1702 року перською мовою в Афганістані, де наявні цікаві відомості про українські пам'ятки X–XI ст. та Києво-варязьку Русь X ст. Усе це робилося Соболевським та його послідовниками, щоб розпалити ворожнечу між християнами і мусульманами. Тим часом А. Кримський писав: "Іслам, як і всяка інша релігія, може бути пристосований до будь-якого світогляду. Тим часом іслам трактують як релігію, що не терпить поруч із собою іншої релігії. А тим часом араби, визнаючи іслам як виключну релігію, вважають себе братами та єдиною нацією з арабами-християнами... Немає найменших підстав вважати, що буцімто в релігійному світогляді та расових особливостях наших мусульман закладено щось вороже до християнства і щось таке, що виправдовує неіснуючу війну "Хреста" з "Півмісяцем" [Столичная молва 1912, 21 листопада].

ЛІТЕРАТУРА

Інститут рукописів... Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. НАН України. Ф. І. № 22404.

Кримський А.Ю. Твори: у 5 т.– Т.V. Кн.1. Київ, *1973.*

Низами, персидский поэт // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Полутом 39; Т. 63.

Інститут рукописів... Інститут рукописів ЦНБ ім.В. Вернадського НАН України. Ф. 3б, № 677.

Чижевський А. **"В ритме Солнца".** Москва, *1968.*

Крымский А. **Низами и его современники.** Баку, *1980*.

Столичная молва. *1912*, 21 ноября.

В.А. Бушаков

ЛОКАЛІЗАЦІЯ І ХРОНОЛОГІЗАЦІЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ В ІСТОРИЧНІЙ ТОПОНІМІЇ КРИМУ

Під орієнтованими топонімами розуміються назви географічних об'єктів, в яких відбито розташування у просторі одного географічного об'єкта відносно іншого або розташування двох чи більше однорідних географічних об'єктів відносно один до одного: с. *Межиріччя, Залісся, Засічна Слобода, Нижні Борки, Пригородне, Чукали-на-Вежні, Чукали-на-Нуї*, мікротопоніми *Близьке поле, Дальня майданка, Нижній кінець, Перший яр, Третій яр, Перша дорога*. У багатьох орієнтованих топонімах використовуються опозиційні пари слів зі значеннями "верхній" – "нижній", "ближній" – "дальній", "передній" – "задній", що утворюють відповідні ряди співвіднесених один з одним імен [Гребнева 1986].

При номінації географічних об'єктів в історичній топонімії Криму використовується орієнтування по сторонах горизонту та за місцевими ознаками, що вказують на їхнє співвідношення по висоті (*верхній – середній – нижній*) і розташуванню (*передній – середній – задній, внутрішній, протилежний*). Селища з однаковими іменами можуть розрізняються за відносним часом появи (*старий – новий*) та величиною (*великий – малий, численний – нечисленний*).

При орієнтації відносно інших географічних об'єктів або ж усього півострова в топонімах вжито такі слова:

alt ~ ast низ, нижня частина, **astčnda** під (*чимось*) – с. *Кая-Алти (Каясти)-Канли, Каясти, Каясти-Кипчак Дірек-Алти-Кипчак*; ліс *Аст* біля с. Дуванкой, пас. *Кая-Асти* поблизу с. Бештерек, ур. *Борлук-Астинда, Каралган-Астинда*;

art спина; задня сторона, задня частина (*чогось*); зад; зворотний (протилежний) бік; простір, що знаходиться позаду (*когось, чогось*); задній, дтюрк. нагір'я, верховина; гірський перевал – дж. *Балан-Арди*, яр *Каян-Арди* "За скелею" (ліве відгалуження яру Куян-Таш-Узень біля с. Коз), *Узун-Алан-Артина-Ратларин-Су* (**artčna** позаду, за), паг. *Дарсан-Арди* в Ялті, ур. *Кулесін-Арди* поблизу с. Капсіхор, місцина *Чагирлик-Арди*, б. *Артна-Дере*, кол. *Артна-Кую*;

iö внутрішня частина; внутрішній, **iöki** внутрішній – *Ічель*, частина Південнобережжя від Байдарських воріт до Алушти (**el** країна, край; пор. *Устель* та назву турецького вілаєту Îö*el* на південному сході Малої Азії), с. *Іч-Ель*, кадилики *Ашага-* та *Юкари-Ічкійській* в Акмечетському каймакамстві;

orta середина; середній – територія *Orta yolaq* "Середня смуга", що охоплює північні передгір'я, узв. *Орта-Сирт* на Карабі-Яйлі, г. *Орта-Тау, Ортачик* – верхівка г. Хабурга-Кая на Карабі-Яйлі, с. *Орта-Аул, Ортаель (Орта-Елі, Ортали), Ортаєр, Орта-Кісек-Отаркой, Орта-Кісек-Улукул, Орталан (Орта-Лан), Орта-Юрт*;

qarĩč протилежний; проти, навпроти – г. *Карши-Даг* біля с. Уппа, *Каравли-Карши* поблизу с. Коз, ск. *Карши-Кая* біля с. Біюк-Каралез, ліс *Карши-Даг* поблизу Алушти та с. Деґерменкой, *Карши-Орман* біля с. Тав-Бадрак;

ters протилежний; кривий; неслухняний, непокірний; зворотний бік (пор. хмонг. **тэрс** противний, ворожий) – г. *Терс, Терс-Топе* біля с. Бешуй, *Кершітерс* поблизу Судака, дж. *Терес-Агач* в ур. Бабу, печ. *Терс-Коба* поблизу Бахчисарая, ур. *Терскунда* біля с. Чавке, с. *Тер(е)с-Багалак* (пор. *Аббас-Багалак*);

tĖben кт. ниць; перекинутий, ног. **tĖmen** низький, невисокий; низько, нижче; в ойконімах одночас "нижній" – г. *Томен-Байир* біля с. Манґуш, с. *Тебен-Асма* (*Ашага-Асма*), *Тебен-Лема* (*Ашага-Лема*), *Тубен-Елі, Тобенкой, Тобен(Тюбень)-Сарай*, солоне оз. *Туз-Тубен*;

uzaq далекий; довгий – гал. *Узак-Алан* біля с. Аргин;

İst верх, верхня частина; поверхня; верхній, *Устель* – степова частина Криму між Чонгаром та Феодосією (пор. *Ічель*), г. *Урмани-Усту* (**orman** ліс);

İyle кт., ног., **ĖĆle** тур., **Ėylê** дтюрк. південь, полудень – ск. *ãlle qaya* "Полуден-

на скеля" біля с. Хайто (*Кайту*): коли сонце було над скелею, селяни сідали обідати;

yak тур. близький, ближній – г. *Як-Ярлар* біля с. Шелен (**yar** яр);

yaqın близький – с. *Yaqın Baybuğa* (тепер *Ближнє*).

У тюркських та монгольських народів орієнтація на місцевості відбувається за сонцем. У тюрків передньою стороною вважається схід, а в монголів – південь, тому перші ставлять юрти дверима на схід, а другі – на південь. У халха-монгольській мові поняття "передній" (**QмнQх** передній), "задній" (**ар** задня (*тіньова*) сторона; північна сторона (*гори*); зад, спина; тил, тильна сторона, північ; північний), "лівий" (**зYYн** лівий, східний; схід), "правий" (**баруун** правий, західний; захід) сполучені з поняттями сторін світу – "південний" (**QмнQ** південь; південний, **урд** південь; передній), "північний" (**хойт** північний; задній), "східний", "західний" в одній лексемі. У киргизів **сол** означає "лівий" і "північний", "північ". У туркменів **yoqarı** означає "верх", "вгору", "схід", **aşaq** – "нижня частина, низ", "захід", **ileri** – "передня сторона", "вперед", "південь", **qayra** – "назад", "північний схід" [Мурзаев 1990; Жуковская 1988, *156–157*]. У ногайців слово **sırt** спина має ще значення лінійної орієнтації "задня сторона", "північ".

За сторонами світу та за лінійним напрямком топоніми орієнтують: яр *Бати*, що впадає із заходу в р. Шелен у с. Капсіхор і, можливо, г. *Айбатли* (***Ay batılı** "(Гора), за яку заходить місяць") – **batı** захід; західний; г. *Конделен-Йол* біля с. Кутлак (**yol** дорога, шлях), пас. *Конделен* поблизу с. Копірлі-Кой – кт. **köndelen**, ног. **köldenen** упоперек (пор. хмонг. **хQндлQн(г)** упоперек, через; поперечний, горизонтальний; ск. *Кешлеме-Кая* (на ній знаходиться укріплення Кокія-Ісар), яр *Кешлеме-Дересі* – тур. **köşeleme** навскоси, по діагоналі, від **köşe** кут; ріг < перс. گوش **guşe** кут (П. Кеппен зазначив, що татарське слово *кешлеме* означає "південний захід" [Кеппен 1837, *208, прим. 303*]); г. *Хибла-Даг* біля р. Аджибей, камінь *Хибла-Таш* біля с. Юкари-Тайган, гал. *Хибла-Алан* біля с. Аджибай, ліс *Кибла-Даг*, півострів *Кибла-Тюп* на півн. узбережжі Сиваша – **qıble** кибла (*бік, в який обертаються обличчям під час молитви – напрям до Кааби*); південь, південна сторона (< перс. قبله **qeble** кибла < араб. قبلة **qiblat** тс.).

Відносне місцерозташування селищ з однаковою назвою визначається прикметниками **aşağı**, **töben** нижній – **orta**, **μέσος** середній – **yuqarı** верхній, **ilgeri** передній – **orta** – ***artqarı** задній (пор. ног. **artqı** задній, останній), **sırtqı** (**sırt**) задній, котрі утворюють відповідні ойконімні ряди: с. *Ельґері-Аблан* (*Аблан-Ілґері-Кесек*) – *Орта-Аблан – Джума-Аблан, Ашага-Аїрґуль – Юхари-Аїрґуль, Ілґері-Аджи-Ахмат – Сирт-Аджи-Ахмат, Орта-Айданіль, Ашага-Айтуган* (*Мавлуш-Айтуган*) – *Орта-Айтуган – Юхари-Айтуган* (*Ілґерю-Айтуган*), *Ашага-Аратук – Джума-Кісек-Аратук, Ашага(Тебен)-Асма – Юхари-Асма, Орта-Аул, Ашага-Бакса – - Орта-Баксан – Юхари-Баксан, Юхари-Баши, Белбек-Бахтіар-Кесек, Белбек-Орта-Кесек, Ельґері-Бій-Булуш – Бій-Булуш, Ашага-Дайир – Юхари-Дайир, Ельґері(Ілґері)-Джайляк – Суртку (Сирт)-Джайляк, Ельґері-Джаманак – Сирт-Джаманак, Ашага-Джамі – Юхари-Джамін, Ілґері-Дюрте – Дюрте, Тубен-Елі – Ортаель (Орта-Елі, Ортали), Ельґері-Каракчора – Сертке-Каракчора, Ашага-Каралез – Орта-(Кісек)-Каралез – Юхари-Каралез, Аткари-Карса, Ельґері-Каспір – Сортай-Каспері, Ашага-Керменчік – Юхари-Керменчік, Ашага-Кипчак – Юхари-Кипчак, Ельґері-Кипчак, Ельґері(Ґері)-Коджалкі – Аткари-Коджалкі (Откари-Коджанкі), Сиртке-Коджалкі, Ашага-Конечі – Юхари-Конечі, Ельґері(Ілдері)-Конрат, Орталан (Орта-Лан), Ашага(Тебен)-Лема, Орта-Мамай, Ашага-Мамут-Султан – Юхари-Мамут-Султан, Ілґері-Меркіт, Орта-Кісек-Отаркой, Ашага-Сабли – Орта-Сабли – Юхари-Сабли, Тобен(Тюбень)-Сарай, Ашага-Тайган – Юхари-Тайган, Ortatama* (пор. *Yalıtama*), *Місхор* (**Μεσοχώρα* ~ **Μεσοχώρι*), *Ельґері (Кучук)-Чуча – Сирткі-Чуча, Ельґері-Шакул – Шакул, Орта-Юрт.*

Кочовики завжди утворювали аули й кишлаки за родоплемінним принципом. При переході до осілості за всіма селищами, заснованими представниками однієї родоплемінної групи, зберігалися їхні назви або вони називалися іменем родоначальника. Щоб розрізняти селища з однаковою назвою вживаються спеціальні визначення. На це

явище в турецькій ойконімії звернув увагу Д. Єремєєв: “Існують рідкісні, але цікаві випадки, коли осідання відбувається одночасно на літовищі й зимовищі, що спричиняє утворення подвійних сіл (напр., с. Сеїдлер ніби розділене навпіл: одна частина знаходиться в горах, друга в – долині). ... є багато таких подвійних сіл, заснованих дуже давно. Звичайно, гірське село називається *верхнім* (**yukar**č), а село в долині – *нижнім* (**aÃaĆč**)” [Еремеев 1969, *49*]. А ось що писав В. Кондаракі: “*Каралезами* іменуються три татарських села, розташованих на одній лінії по течії р. Бельбеку*. Верхнє селище для відмінності іменується *Юхари-Каралез*, середнє – *Орта*, а нижнє – *Ашага*. За словами тубільців, Каралези засновані якимось мурзою Кара-Ільясом невдовзі після перенесення кримськими ханами столиці в Бахчисарай” [Кондараки 1873, *102*]. На те, що подібні поселення дійсно вважалися частинами одного селища, вказує вживане в їхніх назвах слово **kesek** частина: *Сари-Гафис-Джарман-Кесек* “Частина *Джарман* села *Сари-Гафис*”, *Сари-Гафис-Сарай-Кесек, Сари-Гафис-Татар-Кесек, Кият-Сарай-Кесек, Кият-Пазарджик-Кесек, Кият-Бакаджик-Кесек, Кият-Онджи-Кесек, Тали-Кесеґі-Лак, Джума-Кесеґі-Лак* “Частина *Джума* села *Лак*”.

Ряд термінів **ilgeri** – **orta** – **s**č**rtq**č так само, як і ряд прикметників **aÃaĆč**, **tËben** – **orta** – **yuqar**č, орієнтує села не за сторонами світу, а за річками чи балками, по яких розташовані всі кримські села. Наприклад, на мапі генерал-майора Мухіна [Военная топографическая карта полуострова Крыма] видно, що села Ілґерю-Айтуган, Ортай-Айтуган та Мавлуш-Айтуган (*Юхари-Айтуган, Орта-Айтуган* та *Ашага-Айтуган*), Ілґері-Чеманак та Чеманак (*Ельґері-Джаманак* та *Джаманак*) розташовані за річищем зверху вниз, тобто “передньою стороною” є виток річки (пор. **baÃ** голова; вершина; верхів‘я, виток). І не має значення, що в першому випадку річка тече з півдня на північ, а в другому – із заходу на схід.

Однакові етно- та генооіконіми розрізняються також топографічними визначеннями, що локалізують селища відносно відповідних орографічних чи гідрографічних об’єктів: *Агиз(Ауз)-Кенеґез, Ауз-Кирк* – **aĆčz ~ avuz** гирло річки; початок, розгалуження або перехрестя доріг; *Бой-Канли, Бой-Казак* – **boy** берег річки; *Денґіз-Байчи* – **deËiz** море; *Джага(Яка)-Аліке, Джага-Бешкуртка, Джага-Качик, Джага-Кипчак, Джага-Кущи, Джага-Мін* – **caĆa ~ yaĆa** берег; *Чокракли-Кирк* – **öoqraq** джерело; *Кир-Аліке, Кир-Аратук, Коль-Алчин* – **kËl** озеро; *Отар-Бешаран, Отар-Бочала, Отар-Карджав, Отар-Мойнак, Отар-Ойрат* – **otar** пасовище; *Каяли-Кенеґез, Каяли-Сарт, Кая-Алти(Каясти)-Канли* “*Канли* під скелею”, *Каясти-Кипчак* “*Кипчак* під скелею” – **qaya** скеля; *Кир-Байлар, Кир-Джурчи – Ой-Джурчи-(Юртчи), Кир-Ечеґе – Ой-Ечеґе, Кир-Ічкі – Ой-Ічкі, Кир-Ішунь, Кир-Канли, Чукур-Карач, Кир-Кият – Ой-Кият, Кир-Кояш – Чукур-Кояш, Кир-Кульчук, Кир-Мангит, Кир-Найман, Ой-Мамшак* – **q**č**r** височина, **öuqur** низовина, лощина, **oy** улоговина; *Томак-Киргиз* – **tamaq** гирло річки; *Таш-Алчин, Таш-Іляк, Ташли-Дайир, Ташли-Кипчак* – **taÃ** камінь; *Тюп-Алгази* і *Чурук-Алгази* – **t|p ~ dip** півострів, **ö|r|k** гнилий, *Тюп(Діп)-Абаш, Тюп(Діп)-Канли, Тюп(Діп)-Кенеґез, Тюп(Діп)-Мамай*; *Яли-Мойнак, Яли-Тама* – **yal**č берег моря або ріки, – або визначеннями, що вказують на наявність дерев і кущів: *Коґенлі-Кият* – **kËgen** терен; *Курулу-Кенеґез, Курулу-Кипчак* – **qoru** гай; *Тали-Кесеґі-Лак* (*Тали-Іляк*) – **tal** верба, лозняк; *Діреклі-Ель, Діреклі-Елі, Тереклі-Абаш, Тереклі-Ішунь(Уйшунь), Тереклі-Карса, Тереклі-Китай, Тереклі-Конрат, Тереклі-Шейх-Елі* (два ойк.) (біля с. Тереклі-Шейх-Елі в Сімферопольському повіті росли верби та в’язи) – **terek ~ direk** дерево; фруктове дерево (дтюрк. **terêk** тополя), *Дірек-Алти-Кипчак* “*Кипчак* під тополями”, – наявність колодязів: *Ак-Кую-Бітак* “*Бітак* з білим колодязем”, *Таш-Кую-Кенеґез* “*Кенеґез* із кам’яним колодязем”, *Уч-Кую-Кипчак* “*Кипчак* із трьома колодязями” – **quyu** колодязь, – наявність певної будівлі: *Ак-Мечеть-Найман, Мечетлі-Китай,*

* Ці села розташовані по Каралезці, притоці Бельбеку.

Мінарелі-Шибан – **mescit** мечеть, **minare** мінарет.

З наведених вище пар ойконімів видно, що орографічні терміни **qčr - oy** (ö**oqur**) утворюють ойконімний ряд.

Продуктивним засобом розрізнення сіл з однаковим іменем є вказівка на відносну кількість їхніх мешканців, що визначається парами прикметників **bİyİk**, **ulu**, ног. **İyken** великий – **kİöİk**, **kiökine** малий, **kĖp** багато; численний **– az** (**azĆana**) мало; малий нечисленний, прикметником "великий" та демінутивним афіксом **-cčq** (**-cik**, -öč**q**, -ö**ik**): *Біюк-Актачи – Кучук-Актачи, Аргин* (*Улу-Аргин*) *– Аргинчик, Біюк-Асс – Кучук-Асс, Кучук-Байлар* (*Кир-Байлар*), *Біюк-Бешаран, Коп-Бешкой, Бея[в]ут – Кучук-Беявут, Біюк-Бараш – Кучук-Бараш, Біюк-Бочала, Біюк-Бузав – Кучук-Бузав, Біюк-Бурчи – Кучук-Бурчи, Бустерчі – Кучук-Бустерчі, Галкали* (*Біюк-Алкали*) *– Кучук-Галкали, Джабу – Біюк-Джабу, Біюк-Джайляк – Кучук-Джайляк, Біюк-Кабан – Кучук(Кічкіне)-Кабан, Біюк-Кабач – Кучук-Кабач, Юкен-Калач - Тогайли-Калач, Карджав – Кучук-Карджав* (*Карджавчик*), *Коп-Кари – Азгана-Кари, Керей – Кучук-Кірей, Керлеут – Кучук-Керлеут, Кенеґез – Кучук-Кенеґез, Кенеґез – Коп-Кенеґез, Коп-Кипчак, Китай – Кучук-Китай, Буюк-Кият – Кучук-Кият, Коп-Кият, Азгана-Коджалар, Буюк-Конрат – Кучук-Конрат, Кондратчик, Кондраджик, Коп-Кочеґень, Кирк – Кучук – Кирк, Біюк-Кудьяр – Кучук-Кудьяр, Мангит – Коп-Мангит, Біюк-Меєк – Кучук-Меєк, Менлер – Менлерчік* (*Менґелер – Менґелерджік*), *Біюк(Юкон)-Мін – Кучук-Мін, Мурзаджик, Мурзачик, Біюк-Найман – Кучук-Найман, Коп-Уйсул – Кучук-Уйсул, Біюк-Онлар – Кучук-Онлар, Османчик, Коп-Отуз - Аз-Отуз, Сараймін – Коп-Сараймін, Біюк-Соллар – Кучук-Соллар, Біюк-Сунак – Кучук-Сунак, Біюк-Сюйрен – Кучук-Сюйрен* (*Сюренчік*), *Коп-Такиль – Яниш-Такиль, Таганаш – Біюк-Таганаш, Біюк-Тарпанчи – Кучук-Тарпанчи, Біюк-Токсаба – Кучук-Токсаба, Токтарли – Кучук-Токтарли, Біюк-Тузакчи – Кучук-Тузакчи, Кучук-Шибан, Біюк-Шірін – Кучук-Шірін, Біюк-Ходжалар – Кучук-Ходжалар, Чавке – Кучук-Чавке, Чуча – Кучук-Чуча* та інші, **–** а також словами **baĩ** головний та **bay** багатий: *Баш-Киргиз – Кучук-Киргиз, Баш-Ойрат* (два ойк.), *Бай-Онлар* (пор. *Кучук-Онлар*), *Бай-Кият* (пор. *Коп-Кият – Кучук-Кият*).

Села з однаковою назвою можуть розрізнятися також *у хронологічному плані* визначеннями "новий" або "старий" (**yaĒč, yeĒi, yaĒ, caĒ** новий – **eski** старий), що вказують на відносний час їхнього заснування: *Ескі-Алі-Кеч – Єні-Алі-Кеч, Джанкой-Бешкуртка, Джабаач – Ескі-Джабач, Ескі-Джандевлет – Яни-Джандевлет, Яни-Кат, Яни-Мангит, Джанкой-Ортель, Ескікой-Тама, Eski Qčrčm* (*Старий Крим*; по місту, що було адміністративним центром юрту, той отримав назву *Qčrčm*, а місто для відмінності згодом стали називати *Eski Qčrčm*), – але в ойконімах, утворених від термінів, що означають тип поселення, ці визначення мають абсолютне, а не порівняльне значення: *Єні, Ескі-Ель, Єні-Кале, Джани-Кесек, Джанкой* (три ойк.), *Єнікой (Єнкой, Джанкой)* (кілька - ойк.), *Яникой, Янкой, Ескі-Кой, Ескі-Орда, Єні-Сала* (три ойк.), *Єні-Сарай, Ескі-Юрт, Yeñi Bazar* (нині *Армянськ*).

Тюркський прикметник **eski** відображений у назві урочища *Ескікой*, гідронімах дж. *Ескі-Койнун-Су* "Вода *Старого села*" на г. Демерджі, канава *Ескі-Дермен* "Старий млин" та в оронімах *Ескі-Богаз* "Старий гірський прохід", балка *Ескі-Юрт* у Судацькій дол. Топоніми *Ескікой, Ескі-Койнун-Су* та *Ескі-Юрт* вказують на існування в минулому у цих місцях селища.

Прикметник нгр., дгр. ¬ħ-sl= -~l= --¬ новий представлений в імені столиці скіфського царства k£ğ®-ª§s="Нове місто" (локалізується на городищі Керменчік у Сімферополі) та kħ-¬=q£ī¡-s="Нова фортеця" (ототожнюється з Неаполем Скіфським), а нгр. ®~ª~§--= (перша частина складних слів) старий, нгр., дгр. ®~ª~§ısl= -ğl= -ı, нгр. ®~ª§ısl= -ğl -ı давній, старий – у топонімах паг. *Палікур ~ Палекур* у Массандрі, ур. *Палекура* на мисі Св. Іоанна біля Ялти, *Палеміларес* поблизу Верхньої Оріанди, *Палеоклісі* біля с. Буюк-Ламбат, *Полаклесія* в Лівадії, укріплення *Палеокастрон* поблизу с. Магарач (пор. оронім m~ªĒ~F§- -к~¼ m~ªĒ~F§- -к~=ĒÏbª§©ij¬F, ойк. *Палеохора, Палеокастрон* у Греції, m~ª~§-¡ij°~ на Кріті).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

араб. – арабська мова
г. – гора
гал. – галявина
дж. – джерело
дол. – долина
дтюрк. – давньотюркська мова
кирг. – киргизька мова
кит. – китайська мова
кт. – кримськотатарська мова
монг. – монгольська мова
ног. – ногайська мова
ойк. – ойконім
паг. – пагорб
перс. – перська мова
печ. – печера
пл. – плем'я
р. – ріка, річка
рос. – російська мова
с. – селище, село
ск. – скеля
тур. – турецька мова
укр. – українська мова
ур. – урочище
хмонг. – халха-монгольська мова
чол. – чоловічий

ЛІТЕРАТУРА

Военная топографическая карта полуострова Крыма (1:170000) ген.-м. Мухина. *1817*.

202. *Гребнева А.М.* Ориентированные микротопонимы // **Ономастика Поволжья** / Морд. ун-т им. Н.П. Огарева. Саранск, *1986*.

241. *Еремеев Д.Е.* **Юрюки: (Турецкие кочевники и полукочевники).** Москва, *1969*.

249. *Жуковская Н.Л.* **Категории и символика традиционной культуры монголов.** Москва, *1988*.

289. *Кеппен П.И.* **Крымский сборник: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических.** Санкт-Петербург, *1837*.

307. *Кондараки В.Х.* **Универсальное описание Крыма.** Ч. 1. Николаев, *1873*.

402. *Мурзаев Э.М.* Географическая ориентация у тюрко-монгольских народов // **Топонимика СССР.** Москва, *1990*.

V.S. Rybalkin

THE LINGUISTIC LEGACY OF AL-KHALÓL IBN AËMAD (719–791)

When one speaks about the early Arabic linguistic thought one can hardly avoid mentioning Sċbawayhi's (d. 796) celebrated grammatical treatise entitled "The Book" (*al-Kitèb)*. Some writers go so as far as to refer to it as the "Qur'èn of Arabic grammar." At the same time, it was not Sċbawayhi, but his predecessor and teacher al-Khalċl ibn AĈmad (719–791), who put Arabic linguistic studies on a solid scholarly foundation. His intellectual legacy is available to us in several recent editions.

There are at least three branches of Arabic linguistics which were systematized and developed by al-Khalċl, namely, lexicography, grammar and the doctrine of '*ar*ĵú. In the field of Arabic grammar, Sċbawayhi simply brought to its logical conclusion and final articulation the system that he had inherited from his teacher. Likewise, in the field of Arabic lexicography its purported founder, al-Laith b. al-Muzaffar (d. 805), is said to have simply finalized the lexical theory first introduced by al-Khalċl. It also seems that prior to Sċbawayhi there had been no such discipline as *ar*ĵú, and consequently the first '*ar*ĵú theory which has come down to us dates back to the 10th century [Фролов 1991, *189*].

The earliest treatise on Arabic prosody ("Kitèb al-'arĵú"), mentioned by many medieval authors [Fihrist, 92; BD I, 495; BuĆya, I, 560 etc.] is no longer extant. however, one can gain a general idea about it from some later commentaries and quotations [Frolov 1999]. Two other works of al-Khalċl are thematically similar to this treatise – "Kitèb an-naĆm" ("The Book of musical tones") [BD I, *496*] and "Kitèb al-'ċqè'" ("The Book of rhythm") [Fihrist, *92*; BuĆya I, *560*]. However, we know even less about them than about the "Kitab al-'arĵú".

Today it is obvious that al-Khalċl was the first genuine Arab grammarian. Observations of his predecessors were sporadic and disorganized, and, as it is clear from the sources that have come down to us, al-Khalċl classified and imposed order on this early material. Unfortunately, the authenticity of his grammatical works is sometimes called in doubt by Western Arabists. This is especially true of his recently edited treatise "Kitèb al-Ćumal fċ-n-naĈw" ("The Book of [Syntactic?] Units") [Рибалкін 1994; Ryding 1992; 1998] and of his versified grammar titled "al-Manĺĵma fċ–n-naĈw" ("Didactical poem on grammar") [Manĺĵma].

Al-Khalċl's preface to his dictionary "Kitèb al-'Ayn" [Rybalkin 1987] can also be viewed as an independent grammatical treatise. Hamza b. al-Ëasan al-Isfèhènċ (893–970) noted that al-Khalċl composed a dictionary which "contains the language of all people; this lexicon became most useful material for Sċbawayhi, because al-Khalċl had supplied him with the grammatical data on the basis of which Sċbawayhi created his well-known "Book". It became an ornament of Islam" [BD I, *495*].

"Kitèb al-'Ayn"

Arabic lexicography as a scholarly discipline takes its origin in al-Khalċl's lexicon "Kitèb al-'Ayn." It had a profound impact upon all subsequent explanatory dictionaries. This treatise also contains discussions of a number of general theoretical issues without which is difficult to understand some tendencies in the development of medieval Arabic linguistics [Рыбалкин 1987, *108*; 1990, *47*, *49*].

A complete multi-volume academic edition of al-Khalċl's dictionary was prepared in the 1980s by well-known Iraqi scholars Mahdċ al-Mahĺĵmċ and Ibrèhĉm al-Samarrè'ċ ['Ayn[2]]. In their editorial preface, they argue that "the history of the Arabic language testifies that ancient linguistic science was guided by the scientific means, procedures and principles that remain valid until today" ['Ayn[2] I, *6*]. We now have another one-volume edition of the dictionary with the re-arrangement of entries in the standard alphabetic order ['Ayn[3]].

Al-Khalċl was the first Arab scholar to deal with the entire lexical structure of AL, instead of simply addressing one of its parts (such as, e.g., rare word forms, unusual name patterns, etc.). The main problem that he faced was the necessity to avoid repetitions of Arabic roots, on the one hand, and their omissions – on the other hand. The usual alphabetic order,

in Khalĉl's opinion, did not offer the best solution to these two problems; therefore he invented a new phonetic alphabet order. In his preface to his lexicon al-Khalĉl argues that the order of sounds in his work is determined by the positions of their articulation. The guttural sounds, produced in the "deepest" place of the speech organ, come first, while the labial sounds articulated by the lips, i.e. at the very "edge" of the speech organ, appear at the very end of his alphabet. Within the framework of his phonetic alphabet sounds are grouped also in 9 phonetic groups, or articulation zones: 1) ', Ĉ, *h*, Ġ, Ć; 2) *q*, *k*; 3) Ć, ĩ, ú; 4) Ĩ, *s*, *z*; 5) ĭ, *d*, *t*; 6) Í , Í, ī; 7) *r*, *l*, *n*; 8) *f*, *b*, *m*; 9) *w*, è, *y*, '(*hamza*).

From the phonetic alphabet representing such a clearly defined linear sequence of consonants al-Khalĉl selects two, three, four and five letters. They form the foundation of a registry of roots constituting the *lemmata* of "Kitèb al-'Ayn". Al-Khalĉl arranges the roots of Arabic words by combining selected letters as described in the final part of the lexicon's preface.

In mathematical science, combinations obtained by rearrangement of discrete elements (they appear as root letters in Khalĉl's case) are referred to as anagrams, while the process of their combination is called permutation. The application in "Kitèb al-'Ayn" of the phonetic alphabet and permutation can thus be described as "phonetic-permutative". This term, however, does not reflect another initial technique of al-Khalĉl's theoretical system, the root classification. According to al-Khalĉl, it has the following types:

1. "Doubled biliterals".
2. "Regular triliterals".
3. "Weak triliterals", i.e. which include one "weak" letter.
4. "Doubly weak roots", i.e. which include two "weak" letters in its structure.
5. "Quadriliterals and quinquiliterals".

By selecting roots for his lexicon's word-list al-Khalĉl exhausts all combinations with two letters (the 1st root type): the first in the phonetic alphabet which is '*ayn*, with stage-by-stage introduction of subsequent letters. Sounds with which '*ayn* can not combine by virtue of mutual proximity in their place of articulation are excluded from his repertoire. That is, he excludes the letters and sounds that are located in the 1st phonetic group or the articulation zone of which falls into the same category as the sound '*ayn*. Roots obtained in such a way are mainly geminitive, being in fact tri-literal, and reduplicative. Biliteral particles and prepositions like '*an*, *hal* here are considerably rare in occurrence.

Treating certain letter combinations in this manner, al-Khalĉl looks for specific words with the given root structure. The arrangement of words within the limits of a root entry and their explanation has no further system. After all biliteral combinations of '*ayn* with the letters of the phonetic alphabet are exhausted, al-Khalĉl proceed to discuss not the biliteral combinations of the letters that follow '*ayn* in the phonetical alphabet, but the triliteral combinations of '*ayn*. His selection of letters follows a clear logical pattern. A strict sequence of selections allows al-Khalĉl to avoid recurrence of sets of letters. Omissions of some of them indicate either the incompatibility of some Arabic sounds, or the absence of such combinations in living language.

Biliteral roots have only two rearrangements: R_1R_2 and R_2R_1 whereas triliteral roots produce six possible anagrams (or rearrangements). Al-Khalĉl treats them by means of permutation of letters selected from the phonetic alphabet in clearly defined sequences: 1) $R_1R_2R_3$; 2) $R_1R_3R_2$; 3) $R_2R_1R_3$; 4) $R_2R_3R_1$; 5) $R_3R_1R_2$; 6) $R_3R_2R_1$. The assignment of serial numbers to the roots is performed according to the sequence of their order in the phonetic alphabet from the beginning. For example, in the chapter "'*ayn*, *q*è*f* and *l*è*m*" the order of root arrangement is presented in the following manner: 1) '*QL*; 2) '*LQ*; 3) *Q*'*L*; 4) *QL*'; 5) *L*'*Q*; 6) *LQ*', in the chapter "'*ayn*, *q*è*f* and *b*è'" – 1) '*QB*, 2) '*BQ*, 3) *Q*'*B*, 4) *QB*', 5) *B*'*Q*, 6) *BQ*' etc. Those roots that are not attested in the language or which are theoretically possible, but unused (*muhmal*), are omitted from such system.

The necessity to list possible combinations in a coherent sequence is obvious, when we are dealing with hand-written copies of dictionaries. The absence of any indexes in such works significantly complicates word search. The situation becomes even more complicated when it comes to quadriliterals, as the number of such combinations in comparison to triliterals, doubles. In such cases it is obvious that any arbitrary (speculative) combinations may result in repetitions and omissions of roots.

Having exhausted all triliteral sets of *‘ayn* and combinations of letters within the limits of these sets, al-Khalĉl proceeds to the root types 3, 4 and 5. After all possible combinations of quinquiliteral roots (type 5) have been exhausted, he proceeds to discuss the next letter of the alphabet – Ĉè*’*. The process of letter selection and their subsequent permutations follows the same procedure as that of *‘ayn*. Naturally, the letter *‘ayn* no longer appears in these operations, because all possible combinations with it have already been listed.

As he progresses from one letter to another, he finds an ever decreasing number of possible combinations. Thus, the last letter of the alphabet is completely omitted from this process.

Since the letter *‘ayn* is the first letter of the phonetic alphabet and serves as the foundation of the largest section of al-Khalĉl’s lexicon, he adopted it as the title of his entire work. However, he did not make this decision from the outset. It appears that for sometime he hesitated between *‘ayn*, *hamza* and Ĉè*’*. he rejected *hamza* because of its permanent transformations, and placed it among “weak” letters. The letter *‘ayn* was given preference because this sound, unlike Ĉè*’*, is voiced, it is more clear in articulation, and its articulation resembles the bleat of a camel. Finally, the word which serves as the name of this letter, is polysemantic and symbolic. It carries several meanings, including that of the “eye”, which penetrates into the essence of things and phenomena, and the “source” or “essence” (of all existence) [‘Ayn[2], *34*].

In the remaining “books” of *Kitèb al-Ayn*, all subsequent letters of the phonetic alphabet are used as titles, except the last four, that is, *w*, è, *y* and *’*. Al-Khalĉl called them *hawè’ĉya* (“airy”), indicating, that they cannot be attributed to any specific place of articulation. Therefore, there are only 26 “books” (*kitèb*) in the lexicon. Each “book” is divided into five sections (*bèb*), according to the types of roots named above. The title of a section is the name of the corresponding type of the root.

The sections are divided into chapters. The capital letter of the ”book” is included in the name of each chapter (*bèb*) in combination with the letters selected from the phonetic alphabet for subsequent permutation, for example: *bèb al-‘ayn wa-l-kèf wa-l-mĉm* (“the chapter of *‘ayn*, *kèf* and *mĉm*”). Finally, chapters are divided into root families, or root entries whose elements are “bare” roots devoid of any meaning and obtained with the help of permutation of selected letters.

This is the classical form of the phonetic-permutative principle (PPP) used in the first comprehensive Arabic explanatory dictionary. The system introduced by al-Khalĉl is not easy to understand and use, but one can hardly overlook its harmony and logic. Therefore, it is not surprising that it is often mentioned and employed in the subsequent development of Arabic linguistics.

The same PPP was used as the arranging principle of the lexicon “al-Bèri‘ fĉ-l-luĆa” [Bèri[1]; Bèri[2]] compiled by Andalusian lexicographer Abj ‘Alĉ Ismè‘ĉl b. al-Qèsim al-Qèlĉ al-BaĆdèdĉ (901–967), who was trained in the tradition of the Baghdadi philological school. Following Khalĉl’s system, al-Qèlĉ introduced some variations. He used the following order of letter arrangement in the phonetic alphabet: *’, h,* Ĉ, *‘,* Ġ, Ĉ, *q, k,*=ú, Ć, ĩ, *l, r, n,* ĭ, *d, t,* Ĩ, *z, s,* Í, Í, ī, *f, b, m, w,* è, *y* [Bèri‘[2], *70*].

Al-Qèlĉ introduced a slightly different classification of roots; he also used different terminology, namely:

1. “Biliterals in writing, but actually triliterals” (that is diminutive).
2. “Regular triliterals”.
3. “Triliterals whose structure includes one “weak” letter”.
4. “Wild words,” or “rubbish” (literally: *al-Ĉawèĩib ’aw al-’awĩèb*). Al-Qèlĉ defines them as words the roots of which contain either two “weak” letters, or those in which letters are repeated in the same word [Bèri‘[2], *446*], for example: *W*d*Y, T*d*T*d, d*W*d*Y* [Bèri‘[2], *447–448*].
5. “Quadriliterals”. It should be noted that al-Qèlĉ placed reduplicatives among them, while al-Khalĉl considered this category to be bilateral, for example: d*R*d*R*, *R*d*R*d, *QRQR*, *NQNQ*, *QBQB* etc.
6. “Quinquiliterals”.

Unlike al-Khalĉl, al-Qèlĉ lists anagrams in a free sequence: I. d*RB* [Bèri‘[2], *301–316*]:

1) d*RB* = $R_1R_2R_3$; 2) *B*d*R* = $R_3R_1R_2$; 3) d*BR* = $R_1R_3R_2$; 4) *R*d*B* = $R_2R_1R_3$; 5) *RB*d = $R_2R_3R_1$; 6) *BR*d = $R_3R_2R_1$.

II. d*LM* [Bèri‘[2], *276–281*]:

1) d*LM* = $R_1R_2R_3$; 2) *ML*d = $R_3R_2R_1$; 3) *L*d*M* = $R_2R_1R_3$; 4) d*ML* = $R_1R_3R_2$; 5) *M*d*L* = $R_3R_1R_2$; 6) *LM*d = $R_2R_3R_1$ etc.

PPP was also applied in the lexicon “Tahİĉb al-luĆa” the contemporary of al-Qèlĉ the lexicographer from Herat Abj Manĩjr MuĈammad b. Ahmad al-Azharĉ (895–980). In fact, he did not add anything new to Khalĉl’s method, but only separated quinquiliterals from quadriliterals by creating a special section for each of them. Al-Azharĉ focused mainly on supplementing “Kitèb al-‘Ayn” and the correction of mistakes and discrepancies he discovered in the works of his predecessors. Unlike Khalĉl’s lexicon, “Tahİĉb al-luĆa” was widely used by subsequent lexicographers, in particular by Ibn Manİjr (1232–1311) in his well-known dictionary “Lisèn al-‘arab”.

PPP was used also in the dictionary “al-MuĈĉĩ fĉ-l-luĆa” compiled by vizier Ismè‘ĉl b. ‘Abbèd, nicknamed al-Ýèĉib (938–995).

Ibn ‘Abbèd’s phonetic alphabet does not differ from that of al-Khalĉl, however, his order of anagrams is arbitrary. He too uses the same classification of roots and linguistic terms as al-Azharĉ. In general Ibn ‘Abbèd’s interpretation of PPP lays no claim to originality. His task was to complement the dictionary with unusual words (*Ćarĉb*), which had been omitted by his predecessors. To this end, he took data mainly from Ahmad b. Muhammad al-Buĩtĉ al-İarzandğĉ’s (941–1017) dictionary “Takmilat Kitèb al-‘Ayn” (“Supplement to Kitèb al-‘Ayn“).

Almost one century later, another Andalusian lexicographer ‘Alĉ b. Ismè‘ĉl b. Sĉda (d. after 1066 at the age of 60) employed PPP in his dictionary “al-MuĈkam wa-l-muĈĉĩ al-’a‘İam fĉ –l-luĆa” [MuĈkam]. There he presented PPP as a classical example. Ibn Sĉda’s aim was to collect all lexical units scattered in various dictionaries, and at the same time, to correct mistakes in grammatical explanations made by his predecessors. Ibn Manİjr considered that dictionary to be the most comprehensive one [Lisèn I, *2*] and made extensive use of its data in his famous “Lisèn al-‘arab”.

The other two lexicographers who used the PPP method were al-Tanjĉĉ (1249–1323) in the dictionary “Tahİĉb at-tahİĉb” and al-Fĉrjzèbèdĉ (1329–1415) in his uncompleted work “al-Lèmi‘ al-mu‘allam al-‘uĆèb al-Ćèmi‘ bayn al-MuĈkam wa-l-‘Ubèb”.

Upon some essential modifications, Khalĉl’s system was also borrowed by Ibn Durayd (837–934) in his dictionary “al-Eamhara fĉ-l-luĆa” and Ibn Fèris (d. 1005) in his two lexicons “al-MuĆmal fĉ- l-luĆa” [MuĆmal] and “al-Maqèyĉs fĉ-l-luĆa” [Maqèyĉs], which were arranged according to the same principle.

However, the PPP also led to a number of negative consequences. First of all, having delved into the cumbersome and confusing system of anagrams, lexicographers ended up putting too much emphasis to the techniques of root arrangement. Simultaneously, they paid little attention to the important problems of internal construction of vocabulary entries. Because al-Khalĉl was mainly interested in phonetic experiments and mathematical combinations, he became detached from the living reality of the language he described. In particular, he established rules of incompatibility of certain sounds within the limits of a word and tended to uncritically rely upon them. Already the first pages of his lexicon testify to this phenomenon. Thus, he omitted several roots, such as ‘Ò‘Ò and *‘H‘H*. At the same time, in dealing with some earlier philological authorities (such as al-Farrè’, al-Naúr b. òumayl, Abj al- Dukayĩ, Ibn Durayd) al-Azharĉ mentioned specific word-forms with such root skeletons, emphasizing that al-Khalĉl considered them nonexistent [Tahİĉb, *50–51*].

For the same reason az-Zubaydĉ, a disciple of al-Qèlĉ, identified 5683 words absent in al-Khalĉl’s dictionary [Bèri‘, *72*].

Subsequent dictionaries, compiled with the help of the PPP, offered a high possibility of composing nonexistent roots and their invented derivatives. The method itself prompted the lexicographer to engage in their formation. The lexicographer was never quite sure whether the word forms of a given root were indeed present in the language. On the one hand, in these instances, “bare” root forms were emerging in dictionaries, lacking meanings and not proving to be true derivatives (without *ĩawèhid*). On the other hand, one could find many words with substitution and transposition of root letters [Рибалкін 1993, *65–70*]. Their initial meaning was mechanically transferred onto derivative which was created by means of permutation (*qalb*) or substitution (*’ibdèl*).

The dictionaries compiled in accordance with the PPP are not user-friendly, even for individuals who are intimately familiar with the system in question. For example, where could the root d*R*d*R* be found? In al-Khalĉl’s dictionary it is located in the section of doubled biliterals (*aī-īunè’ĉ al-muúè‘af*), whereas al-Qèlĉ placed it among quadriliterals.

Nevertheless, one should take into consideration that PPP enjoyed a much wider acceptance in the Arabic's medieval lexicographic practice than is generally believed [NaĨÎè° 1956; 'Ayn[2], Darwċĩ's preface; Hàywîîd 1960, 1975]. Having been in use for more than five centuries, it exerted a profound and lasting influence on the ALT. Many lexicographers did not simply resort to the PPP in order to arrange their *lemmata*. The lexical data accumulated in PPP dictionaries served as a basis for some lexicographic works which relied on other principles of root arrangement – analytic-morphological, regular alphabetic etc.

At the same time one should remember that PPP, to some extent, appeared to be a turning point in so far as it shifted lexicographers' attention from actual lexical data to artificial constructions and theories.

The concept of *musta'mal/muhmal* in al-Khalċl's theoretical system

The permutations of consonant sets that form the basis of any Arabic root led al-Khalċl to believe that it is possible, in principle, to form a certain part of root skeletons that do not exist in the actual language. His system allowed creating a "reservoir" of some possible combinations that are not yet attested in actual linguistic usage. It seems, that this fact caused him to introduce the concept of *musta'mal* ("in use") and *muhmal* ("not used", "hypothetic"). When applied to lexical units of the AL the term *musta'mal* means the entire lexicon of the living language. As a grammatical unit *musta'mal* should meet certain basic requirements. Any deviation from this requirement automatically relegates it to the category of *muhmal*. Words or roots which are not in use (*muhmal*), on the contrary, represent a heterogeneous multitude, because "not using" can be caused by a number of factors, both linguistic, and extra-linguistic.

Having taken permutation as a starting point of root arrangement, al-Khalċl "generated" a number of roots *a priori*. However, for letters *'*, *Q* and *F* among its six combinations *F'Q* should be possible. Al-Khalċl, however, failed to find a single word form, whose skeleton would represent this root. Therefore the following indication opens the chapter: "*'QF, 'FQ, Q'F, QF', FQ' – musta'malatun*". It means that there are real derivatives only from these roots. The root *F'Q* is omitted.

The usage label *musta'mal* introduces almost each chapter of al-Khalċl's dictionary, e.g.: *HK' – musta'malun faqat"* ['Ayn[1], *112*, the chapter *'HK*] ("the only root *'HK* is used"); *"'ÆH musta'malun faqat"* ['Ayn[1], *114*, the chapter *'ÆH*] ("the only root *'ÆH* is used"); *"'ZH, HZ' – musta'malèni"* ['Ayn[1], *115*, the chapter *HZ'*] ("the two roots *'ZH, HZ'* are used"); *"'TH – musta'malun"* ['Ayn[1], *120*, the chapter *'HT*] ("the root *'TH* is used"); *"'HL, 'LH, HL', L'H – musta'malètun"* ['Ayn[1], *123*, the chapter *'HL*] ("the roots *'HL, 'LH, HL', L'H* are used) etc. While in "Kitèb al-'Ayn" only the usage label *musta'mal* is used, the label *muhmal* (mainly in verbal forms) also is very frequent in Ibn Durayd's dictionary "al-Eamhara", e.g.:

"*T*ÝE – *'**uhmila** wa-ka*Íè*lika* Ĉè*lu-h*è *ma'a -l-*Ĉè*' wa-l-*Ĝè*' wa-d-d*èl *wa-*Í-Íè*l"* [Eamhara II, *2*, the chapter *t*è*'* and ĩè*'* in combination with subsequent letters of the alphabet in a regular triliteral root] ("[combination] *T* and Ý [as the actual root] is not used, as well as with *s*, ĩ, Ĩ, ù, ĭ, Í, and Ć"); "*TÝM – 'uhmilat f*ċ ĩ-ĩ*u*lèĩċ Ĩ-Ĩ*a*ĈĉĈ" [Ibid , *3*] ([combination] *T* and Ý with *M* in a regular triliteral root is not used"); "*TÝH – 'uhmilat*" [Ibid, *3*] ("[combination] *T* and Ý with *H* [as a root] is not used"); "*TH*w – *'uhmilat*" [Ibid, *3*, chapter *T* and *H* with another letters in a regular triliteral root] ("[combination] *TH*w [as a root] is not used"); "*R'*d – *muhmalun*" [Eamhara II, *380*, chapter *R* and ' with another letters] ("[combination] *R* and ' with d [as a root] is not used") etc.

Ibn Fèris described the concept of *musta 'mal/muhmal* in "the Chapter about the essence of speech" in his treatise "aĨ-ÝèĈibċ fċ fiqh al-luĆa" ("Laws of the language, [devoted] to al-ÝèĈib [b. 'Abbèd]") as follows: "People state that speech is that which is heard and understood, like our statements "Zayd stood up", "Amr went". People say: "Speech is the connected sounds which determine the meaning". For us these two statements are very similar, because what we hear and understand, can only exist in [the form] of connected sounds specifying meaning. One expert in Baghdad told me: "Words (*kal*è*m*) are of two kinds: *muhmal* and *musta'mal*. A *muhmal* is that which is not invented (*lam yu*ú*a'*) for use, a *musta'mal* is that is established to be useful. I explained to him that his statement was wrong. A *muhmal* happens to be of two kinds: one is when in the

Arab speech the combinations of some sounds are not allowed, like Ć and *k*, or, on the contrary, *k* and Ć; ‘ and Ć; Ĉ and *h*, or Ć etc. Another is when the combinations of some sounds are possible, but Arabs do not use them, for example, if to say *‘aúaĠa*. Such combination of sounds is theoretically possible, but it is unpleasant: don’t you see that out of these three sounds the Arabs use the [combination] *Ġaúa‘a*, but they do not say *‘aúaĠa*. These are two types of *muhmal*. There is also a third type. It is when somebody wants to produce a word with five [consonant] sounds which does not include any “smooth” (i.e. alveolar and labial) (*n, m, l, f, r, b*) or velar (Í, ĭ, ú, Ĩ) sounds (*Ĉurĭf aÍ-Ìalaq ’aw al-’iĭbèq*).

If a word belongs to any of these three kinds, it can not be called a [real] word, even if it is audible and formed by joining letters – it is [still] useless. Lexicologists and lexicographers do not mention *muhmal* among parts of speech, but they mention it among those structures which are not used in the language of Arabs” [ÝèĈibĊ, *82*].

In the treatise “al-Ìaĩè’iĩ” (“Properties”), Ibn EinnĊ describes Ibn Faris’s ideas in the following manner: “Non-use is that which is disregarded in versions (*qismè*) of constructions (*tarkĊb*) allowed in some imagined or used roots (*al-’uĩĭl al-mutaĩawwara ’aw al-musta‘mala*). The larger part of such versions is neglected because of difficulty (*li-l-’istiīqèl*) in [their] pronunciation, the rest [of the forms] are joined with them and follow them. This applies to those [words], whose use is to be avoided because of the closeness of its sounds, for example: *saī, ùas, Íaī, ùaĩ, ĩaú*. This statement makes sense because such combinations can be hardly perceived. Other examples – *qaĆ, Ćaq, kaq, kaĆ, Ćak*, as well as the guttural sounds placed further from mutual compatibility in comparison with the majority of other sounds because they are articulated in a similar way. I mean oral sounds (*Ĉurĭf al-fam*). If two of them are combined, the stronger sound is located before the weaker, for example: *’ahl, ’aćad, ’àĠ, ‘ahd, ‘ahr.* The same happens, when two relatively articulated sound meet: the stronger is always positioned before the weaker, for example: *’urul*, watid, waĭĊd*. Evidently, *rè’* is stronger than *lèm*, and the ‘stop’ (*qaĭ‘*) on it is stronger than the ‘stop’ on *lèm*. <…>

I believe that out of two relatively articulated sounds, they have forefronted the stronger one because a combination of close sounds burdens the soul and, when they dare to pronounce them, they have forefronted the stronger of them for two reasons. One is that the rank of the stronger sound is always higher and it is more preferable. The other is that they [Arabs] place the stronger sound in the first position, and the weaker one at the end, because the speaker is more active and stronger in spirit at the beginning of speech, he is in the best condition, – thus, from the two sounds the stronger is forefronted” [Ìaĩè’iĩ I, *55–56*; see also: Muzhir I, *240–241*].

Ibn EinnĊ supplemented and elaborated on Ibn Faris’s ideas which apply restrictions to the usage of roots. He emphasized that separate, potentially widely used sound combinations are reduced to “bare” roots, not attested in derivatives [Ìaĩè’iĩ I, *56*, line 9] and that laws of the use or non-use of a hypothetical sound combination, are similar to logical laws of mutual subordination of predicate and judgment [Ibid, lines 12–13]. In Ibn EinnĊ’s opinion, it is logically connected with the existence of three types of roots: triliteral, qadriliteral and quinquiliteral. Unlike al-KhalĊl, he omits biliteral roots, but adds the following statement: “the most widely used are triliteral roots, which I consider to be compounded (*tarkĊb*)”.

Ibn EinnĊ argues that this obvious predominance of trilateral roots could be explained by the fact that each root must necessarily have “a letter with which it begins, a letter with which it is been filled (*yuĈĩè bihè*) and a letter with which it ends” [Ìaĩè’iĩ I, *56*, lines 14–15]. There’s little doubt that this is a direct citation from al-KhalĊl’s “Preface” [‘Ayn[1], *55*], although the author does not acknowledge his debt to his predecessor.

The predominance of triliteral patterns, in Ibn EinnĊ’s opinion, may be explained by “obstacle of filling” (*ĈaĆz al-Ĉaĩw*) which is *‘ayn* (in conventional root pattern *F‘L* – V.R.). It is placed between *fè’* and *lèm* [Ìaĩè’iĩ I, *57*]. Ibn EinnĊ believed that *‘ayn* acts as some

* The name of the mountain. – *V.R.*

sort of buffer between R_1 and R_3, which are opposed and "hostile" to each other (*ta'èdċ l-Ĉèl*). "Don't you see, that the first letter always happens to be voiced, and the (second) requires "rest" (or quiescence) (*sukįn*). When a mutual contradiction emerges from their positioning, they [Arabs] place *'ayn* between them as an obstacle, in order not to "be surprised" by the contrast" [Ìaĩè'iĩ I, *57*].

The convenience of a triliteral root was later explained by al-Suyįĭċ [Muzhir I, *242*] in a very similar way.

Ibn Einnċ elaborately analyzed the role of Ĉ*arak*è*t* (vowels) in the triliteral root. In his opinion, they, too, impose certain restrictions on the use/non use of a word. It is emphasized, in particular, that R_1 under no circumstances can take *sukįn* etc. [Ìaĩè'iĩ I, *57–62*]. Clearly, Ibn Einnċ borrowed from al-Khalċl his idea of combinations of the initial set of root letters (permutation, or transposition). Evidently, it was taken from the preface to the dictionary "Kitèb al-'Àón". Like al-Khalċl, Ibn Einnċ lists all six possible anagrams for given letters, e.g.: E, ' and *L*, namely: E'*L*, E*L*', 'E*L*, '*L*E, *L*E' and *L*'E. Al-Khalċl perceived such instances as sample anagrams from letters Æ, *R* and *B* [Рыбалкин 1987, *118*]. But for quadriliteral and quinquiliteral combinations Ibn Einnċ used the exact same examples as al-Khalċl: transpositions from the sets '*QRB* and *SFR*E*L*. He treated all their possible combinations by means of a similar algebraic operation that is, obtaining a factorial from appropriate figures: 3!=3x2x1=6, 4!=4x3x2x1=24, 5!=5x4x3x2x1x=120 [Ìaĩè'iĩ I, *62–63*].

Ibn Einnċ was guided by the same logic as al-Khalċl. He considered the frequent usage of triliteral combinations (*musta'mal*) to be natural. Likewise, for him, the fact that some potential combinations are not present in the language (*muhmal*) is an evidence of the opposition between "lightness" and "heaviness" Ġ*iffa/'istiīqèl*). The most frequent type of "heaviness" is incompatibility of sounds, as described above.

The number of combinations used in the language (*musta'mal*) greatly decreases with transition from triliteral combinations to quadriliteral and practically comes to naught with the transition to quinquiliteral. The only attested form of the root SFREL is *safar*Ćal ("quince", collective, sing.: *safar*Ćala), whereas the other 119 forms are labeled *muhmal*.

"Some people may occasionally say *zabadra*Ć. In this case, the transposition of the initial form of the word was used for specific poetic purposes and cannot serve as a basis for analogy"*.

The excessive length of quinquiliteral combinations in Ibn Einnċ's view, is determined by the fact that Arabs avoided them, giving preference to shorter forms. We may find evidences of quinquiliteral derivatives, in particular, in the diminutive form *sufayra*Ć ("small quince" and in the plural form *saf*è*r*iĆ ("quinces"). In both cases the last *l*è*m* was omitted for the sake of reduction (*tar*Ġċ*m*) of the word's length [Ìaĩè'iĩ I, *63–64*].

The concept of *musta'mal/muhmal* appeared to be a continuing phenomenon in Arabic linguistics. Some philologists were engaged in estimating the quantity of theoretically possible anagrams in order to compare them with their actual use in the Arabic language. In al-Zubaydċ's "MuĠtaĩar al-'Ayn" ("Extraction from the "Book of al-'Ayn") the total number of used and unused root combinations was approximately 6,659,400; 5,620 of them are *musta'mal*; 6,653,780 – *muhmal*. The total number of biliteral roots is 750; 489 of them are *musta'mal*; 261 – *muhmal*. The total number of triliteral roots is 19,650; 4,269 of them are *musta'mal*; 15,381 – *muhmal*. The total number of quadriliteral roots is 303,400 (*musta'mal* – 820, *muhmal* – 302,580), quinquiliteral – 6,375,600 (*musta'mal* – 42, *muhmal* – 6,375,558) [TèĆ I, *6–7*].

Similar estimates provided later by the Indian philologist Bahèdįr vary insignificantly. According to his data, there is a total of 6,699,400 bi-, tri-, quadri- and quinquiliteral possible roots. Only 5,620 of them are actually used [Haywood 1956, *168*].

*"Al-*Ë*ur*į*f"* ("Letters")

A small treatise attributed to al-Khalċl "al-Ëurįf" ("Letters"), or "Ma'ènċ al-Ëurįf" ("Meanings of letters") was edited by R. 'Abd at-Tawwèb in 1982 and in 1969 [Ëurįf]. In the first edition notes are placed at the end of

* *Fa-'amm*è *qawl ba'*úi*-him zabadra*Ć*, fa-qalbun li-*Ĉ*aqq al-kalima* úar*įratun fċ ba'd a*ĩ*-*ĩ*i'r wa-l*è *yuq*è*su* [Òaĩèʼiĩ I, *63*]. In general use – *zabar*Ćad («chrysolite»).

the text of treatise, in the second—in the footnotes.

In the regular alphabet (*'abtas̲*), the names of Arabic letters occurring in the AL are listed with other (mainly metaphorical) meanings, for example:

"*Alif* – a poor, weak person" [Ëurįf, *34*].
"Ñ*m* – a strong camel" [Ëurįf, *35*].
"*Dèl* – a corpulent woman" [Ëurįf, *37*].
"*Rè'* – little monkey" [Ëurįf, *38*].
"Ý*èd* – a rooster floundering in a dust" [Ëurįf, *39*].
"Æ*èd* – a hoopoe" [Ëurįf, *40*].
"*M*ĉ*m* – wine" [Ëurįf, *44*].
"*N*į*n* – a big fish" [Ëurįf, *45*].

Al-Khalĉl used short fragments (1-2 verses) from poems by various authors as illustrations (ĩ*awèhid*) of these meanings. The names of the poets he quoted vary in different manuscripts which R. al-Tawwèb used for his edition of "al-Ëurįf". Very often these citations are not attested in any other written sources. Therefore al-Khalĉl's treatise is of great interest for literary and textual criticism.

From the linguistic perspective, "al-Ëurįf" presents the emerging idea of *tarkĉb*. It was only intended for presentation in al-Khalĉl's works, but was taken up and developed by Ibn Einnĉ (d. 1002) two centuries later. Briefly put, the theory of *tarkĉb* suggests that each letter of AL carries certain semantic connotations and that the common meaning of a root is determined by a combination of relative [?] meanings of letters/sounds constituting it.

The idea of composing treatises on the letters of the Arabic alphabet ("al-Ĉurįf") appeared to be productive. It was practiced for several centuries in various works composed by al-Kisè'ĉ [GAS IX, *131*, No 10], al-Farrè' [GAS IX, *132*, No 4], az-Zağğèğĉ [GAS IX, *94*, No III] and many others. Experimenting with this genre, later philologists on many occasions not only quoted verses from al-Khalĉl's work, but also made extensive use of his entire theoretical heritage.

Therefore in later philological writings we find long passages which are very similar to al-Khalĉl's preface to his dictionary "al-'Ayn", and even directly borrowed from it. The treatise "al-Ëurįf" by AĈmad b. MuĈammad b. al-MuÍaffar b. al-Mu̲h̲tar ar-Rèzĉ (d. around 631/1234) is a case in point. In particular, this work draws on the fifth section which contains classification of sounds according to the place of their articulation [Ĉurįf, *139*]]. The author used not only the same terminology, but also the same sequence of sounds as al-Khalĉl ['Ayn[3], *10–11*]. The only fundamental innovation ar-Rèzĉ introduced was that he discarded the "airy" (*hawè'ĉya*) sounds *'alif*, *wèw*, *yè'*, *hamza* from Khalĉl's classification. he then proceeded to distribute them among the guttural (Ĉ*alqĉya*) – *'alif*, *zayn*, labial (ĩ*afahĉya*) – *wèw* and (ĩ*ağarĉya***) – *yè'*

"Kitèb al-Eumal fĉ -n-naćw" ("The Book of Syntax Units")

The 1985 Beirut edition of the treatise "Kitèb al-Eumal [fĉ n-naĈw]" ("The Book of [syntax] Units" attributed to al-Khalĉl [Eumal] raised many questions concerning the history of Arabic linguistics. First, was al-Khalĉl the author of this book? Many sources have attributed its authorship to Abį Bakr b. òuqayr (d. 927), a later Kufian grammarian.

The editor of the work F. Qabèwa provides several irrefutable proofs in support of al-Khalĉl's authorship. In our opinion, some arguments in favor of al-Khalĉl can be found in the text itself. The absence of references to philologists and their treatises from the end of 8th – the first quarter of 10th centuries, the analytical style of the text, the specificity and level of development of terminology places it squarely into the period prior to the 9th century.

The importance of "Kitèb al-Eumal fĉ –n-naĈw" is in the fact that it is the earliest extant work in which the theory of *i'rèb* is articulated for the first time in the history of Arabic linguistics. The main concept of the treatise deals with the problematic of mutual subordination of sentence units in the Arabic syntax – a cornerstone of the subsequent linguistic tradition.

The theory of governing of sentence units was introduced in its final form only in the treatise of 'Abd al-Qèhir al-Eurğènĉ (d. 1078) "al-'Awèmil al-mi'a" ("The hundred Regents"). Its basic idea is that all syntactic units of the sentence are in the state of mutual subordination. This phenomenon exists due to a number of different types of governing factors. The majority of researchers look for sources of this

** Because they begin at the ĩ*ağr* or side of the mouth, that is, its entrance [Haywood 1960, *35*].

concept in Ibn Einnĉ (d. 1002); others believe that it appears already in the works of his teacher al-Fèrisĉ (d. 987), but nobody traces it back to an earlier period. The main reason is that even today the most important linguistic texts of that period remain unedited. Nonetheless, the editor of "Kitèb al-Eumal" Z.Badrèwĉ notes: "One should not forget that intellectual endeavors and theories of this nature were already available in al-Khalĉl's writings" [al-Badràwĉ 1987, *45*]. Another Egyptian scholar ò.Æayf seems to be the only contemporary Arabic researcher who has come to the unequivocal conclusion that "everyone who studies "The Book" of Sĉbawayhi attentively certainly comes to the conclusion that al-Khalĉl had laid the foundations of "the theory of governing factors"" [Æayf 1989, *38*]. It is noteworthy that ò.Dayf used the term '*awèmil* (!), which never occurs in al-Khalĉl's works. However, it is more appropriate to gather relevant evidence from the text of "Kitèb al-Eumal" itself:

[33] "In the name of Allah, the merciful, the compassionate! Al-Khalĉl ibn AĈmad, may God have mercy on him, says: "This is the book, in which the set of *i'rèb* [is presented] (*Ćumlatu -l-i'rèb*), because the entire syntax is limited to the *raf'*, *naĩb*, *Ćarr* and *Ćazm*. We have composed this book, collected in it the sets of types (*Ćumlatu wuĆ¡hi-*) of *raf'*, *naĩb*, *Ćèrr* and *Ćazm* and units (*Ćumalu-*) [of letters] *'alif*, *lèm*, *hè'*, *fè'*, *wèw*, as well as that which consists of *'alif*s and *lèm*s. We have explained each meaning in the appropriate section (*bèb*) and supported it with illustrations from the Qur'èn and poetic citations.

Anyone who knows these types (*wuĆ¡h*) and who has familiarized himself previously with our extractions from the syntax will not have any need for many books on the syntax. Only God has power and force!

We begin with *naĩb* because in the [science of] *i'rèb* it has most methods (*ĩuruq*) and types (*wuĆ¡h*).

[34] *Naĩb* has 51 types: the *naĩb* of the direct object, the *naĩb* of the *masdar*… <Then names of all types of *naĩb* are listed (pages 34–35) and explained in detail in further passages, e.g.>:

[36] The *naĩb* of a direct object: *'Akramtu Zayd*^{an} ("I treated Zayd with respect"); *'a'ĩaytu MuĈammad*^{an} ("I gave to MuĈammad") <...>

[37] The *naĩb* of the [absolute] *masdar*: *haraĆtu hur¡Ć*^{an} ("I came out [definitely]")"

It is evident from the text just cited that al-Khalĉl used the term *Ćumla* (pl.: *Ćumal*) in the sense of "set, unit, assembly", and but not in its later meaning, that of "sentence".

"Units" (*Ćumal*) include "types" (*wuĆ¡h*), but sometimes both terms are used interchangeably. It is obvious that al-Khalĉl treated them as synonyms in the same way as al-Eurğènĉ used the term '*awèmil* about three centuries later. First, al-Khalĉl, listed 51 types of *naĩb* (pages 34–116) and illustrated its usage with examples. Each type constitutes a separate chapter. Then, he proceeds to list 22 types of *raf'* (pages 117–171), followed by 9 types of *Ġafú* (pages 172–189) and, finally – 12 types of *Ćazm* (pages 190–225). In all, al-Khalĉl has identified 94 types of government.

The next stage of the "units" classification which influences the distribution of inflections (now not only in a final position of a word, but also in initial and sometimes in medial), al-Khalĉl puts into practice by selecting the non-root affixes, particles and some prepositions. Once again they are not differentiated or described by special terms which would appear later, namely, *zawè'id* ("affixes"), *Ĉur¡f* ("particles, prepositions"). Al-Khalĉl perceives them as syncretic "sets, units" (*Ćumal*) of appropriate letters, namely:

"sets of *'alif*s" (pages 225–248) – 20 types in total;

"sets of *lèm*s" (pages 249–264) – 30 in total;

"sets of [letters] *hè'* (pages 264–273) – 10 types in total;

"sets of [letters] *tè'"* (pages 274–284) – 15 types;

"sets of [letters] *wèw*" (pages 284–295) – 10 types;

"units of [combinations] of [letters] *lèm* and *'alif*" (pages 295–304), meaning the ligature *lèm+'alif=lè* and the combination *'alif+lèm+'alif='illè*;

"variety of meanings of *mè'"* (pages 304–310) – specific character of the use of particles *mè*, *'ammè* and *'immè* is explained;

"explanation of [versions of letters] *fè'"* (pages 311–313) – 7 types;

"explanation of [versions of letters] *n¡n*" (pages 313–315) – 10 types;

"explanation of [versions of letters] *bè'"* (pages 315–316) – 4 types;

"explanation of [versions of letters] *yè'"* (pages 316–319) – 8 types;

"section [about the adverb] *ruwayda*" (page 319);

"section about difference between *'am* and *'aw*" (pages 319–321).

Al-Khalĉl examines each letter mentioned above and each combination of letters, in all possible formal situations regardless of their positions in the word with a view toward their influence on various types of inflection. Let us consider one example from the letter *t*è' section. It contains the following explanations:

"1) *t*è' as part of a root, as in the words *tamr* ("dry dates") or *tĉn* ("fig");

2) *t*è' as an indicator of the feminine gender [nominal plural forms] can function in this manner only after *'alif* and is vocalized with *kasra* in ĉ*af*ú and *naĩb* and with ú*amma* in *raf*': *Ġalaqa l-l*è*hu s-samaw*è*ti wa-l-'ar*ú*a* ("God created heavens and earth");

3) *t*è' of a feminine [past tense] verb is always used with *Ćazm*; before *'alif—l*è*m* of the definite article it accepts *kasra*: *ĠaraĆat* ("she came out"), *q*è*mat* ("she rised"), but: *ĠaraĆati -l-mar'atu* ("the woman came out");

4) *t*è' of the 1st person [past tense, singular] stands always in *raf*': *Ġaragtu* ("I came out"), *Íahabtu* ("I went");

5) *t*è' of the 2nd person [past tense, masculine gender, singular] stands always in *naĩb*: *'anta ĠaraĆta* ("you came out"), *'anta Íahabta* ("you went");

6) *t*è' of the 2nd person feminine gender [past tense] is always vocalized with *kasra*: *'anti haraĆti* ("you (female) came out"), *'anti ra'ayti* ("you (female) saw");

7) *t*è' [as a part of a root], similar to *t*è' of feminine gender [plural nominal forms] can have any kind of vocalization: *sami'tu 'asw*è*tahum* ("I heard their voices");

8) *t*è' of connection: *l*è*ta 'aw*è*na, l*è*ta Ĉĉna* ("there is no time"), where *l*è*ta* is used as the general negation *l*è;

9) *t*è' which may replace *'alif*: in some dialects they say *tal*è*na* in the meaning of *'al'*è*na* ("now");

10) *t*è' which may replace *sĉn*: *tast* instead of *tass* ("basin");

11) *t*è' which may replace *d*è*l* like *t*è' in the word *sitta* ("six") where the root letter is *d* and should be: *sidsa*;

12) *t*è' which may replace *w*è*w*;

13) *t*è' of oath: *ta-l-l*è*hi* ("I swear by Allah");

14) *t*è' as the verb affix of the present-future tense: *tahruĆu* ("you leave");

15) *t*è' which may replace *Ĩ*è*d*; in some dialects of the tribe *�i* they say *t*è' instead of *Ĩ*è*d*, for example, *luĩ*ĵ*t* instead of *luĩ*ĵ*ĩ* ("thieves")" [Eumal: 274–284].

Other letters are treated in the same manner. However, al-Khalĉl was forced to deviate from the subject of the treatise since the functions of the letters that form a word are not limited to the task of imposing inflections. Moreover, they often have no influence on their distribution in a word (see, for example, items 1, 9–12, 15 above). Under different "sets" of letters al-Khalĉl treats not only letters associated with a certain type of inflection, but also those letters, that are being defined by one of three *harakat*s or *suk*ĵ*ns* (as, for instance, specified in item # 3 above, namely, the "*t*è' of the past tense of the feminine verb is always used in *Ćazm*"). In some chapters, we find the repetition of one and the same data. It happens, for example, in the situation when the *t*è' of oath (item 13) "imposes" the final *kasra* (ĉ*af*ú) on a given word. However, it has already been mentioned in the chapter on the "types of *Ġaf*ù" along with two other functionally identical particles *bi-* and *wa-* (page 187). In fact, the latter particle is also mentioned for a second time under the heading "sets of *w*è*w*" and in the subsection the "*w*è*w* of oath". Here it is stated that "this letter belongs to particles (Ĉ*ur*ĵ*f*) of *Ġaf*ù" (page 287).

For this reason, it is not easy to calculate the exact number of specific types of government described by al-Khalĉl. Anyhow, due to repetitions, it is not equal to the total sum of all mentioned types or situations of government. In any case, this number exceeds 94, if the "sets of letters" are to be added. Later on, al-Eurĝènĉ distinguished 100 types of government in order to arrive at a "round" number.

*"Al-Man*Íĵ*ma fĉ –n-na*Ĉ*w"*
("Didactical poem in Syntax")

In 1995, Dr. AĈmad 'Afĉfĉ (the University of Cairo) edited the poetic composition "al-ManÍĵma fĉ –n-naĈw" ("the Didactic poem in Syntax"). It is also attributed to al-Khalĉl [ManÍĵma]. In preparing the critical edition of the text A. 'Afĉfĉ used ten different manuscripts, including some from Oman, the native land of al-Khalĉl. As with the dictionary

"al-'Ayn" and the treatise on syntax "Kitèb al-Ćumal", this publication generated heated debates concerning its authenticity and authorship. Afċfċ provided cogent arguments to prove that the work was written by al-Khalċl. Let us consider some of them.

In 1970s I. al-Tanġḫċ edited an early grammatical treatise "al-Muqaddima fċ –n-naĈw" ("Introduction into syntax") [at-TanġĠċ 1961]. It was attributed to Ìalaf al-'AĈmar (d. 796) [GAS IX, *126*], a relatively obscure scholar. The analysis of its content by Ibn 'Aĩġr [Ibn 'Aĩġr l963–1964] and the editor himself [at-TanġĠċ 1964] showed to be a relatively minor contribution to Arabic grammatical theory. However A. 'Afċfċ in al-Ahmar's treatise was aimed at mentioning of the grammatical *qaĩċda* of al-Khalċl [at-TanġĠċ 1961, *85–86*] and citing from its two verses (entire poem consists of 293 verses) with minimal lexical variations in comparison with the texts which he included in his edition. In the view of al-Ahmar, the younger contemporary of al-Khalċl, the authorship of "The Didactic poem" was not in doubt.

F. Sezgin [GAS IX, *48*], referring to al-AĈmar, mentions (this work) under the title "al-Qaĩċda fċ –n-naĈw".

In his preface to the edition of the text, A. 'Afċfċ notes, that in al-Khalċl's "Kitèb al-Eumal" and "al-Manĺġma fċ –n-naĈw" a coherent system of grammatical system was already developed. It was then appropriated by Sċbawayhi in his "Book" [Manĺġma, *52*]. It appears to be homogeneous enough in all three treatises, although it is often interspersed with Kufan grammatical terminology. For instance, the word *nasaq* (the "order") and its verbal derivatives are known to be employed by Kufian grammarians. This term and its derivatives figure prominently in Khalċl's writings, especially, in his dictionary "al-'Ayn" (the root article *NSQ*), "The Book of Units" [Eumal, *128–130*, *285–286*, *302* etc.] and "Didactic Poem" [Manĺġma, verses 156–158]. As a result, 'Afċfċ came to the conclusion that this term was appropriated by later grammarians from al-Khalċl's literary heritage.

The same applies to the term *ğaĈd/ğuĈġd* ("denial"), which frequently appears in the works of Kufan grammarians al-Farrè' and Sa'lab. Taking into account that they both studied at Basra, 'Afċfċ proposes to consider this term to be of Basrian origin. In his opinion, in the early grammatical doctrines this term was synonymous to the term *nafy*, which gradually supplanted it.

Several terms associated with the governing (*'amal*) of final inflections, *hafú*, *raf'*, *naĩb*, *ğazm*, appear both in titles of some sections from the "Manĺġma" and in "The Book of Units". Finally, al-Khalċl treated separate letters in "the Didactic poem" in a very formal manner, namely as mere agents influencing the way in which syntactic relations in the sentence are actualized. Therefore it is hard to avoid the conclusion that both treatises are closely related and that the "Manĺġma" appears to be a versified version of "The Book of Units" in spite of the differences in the structure and contents of these two works.

Furthermore, if al-Khalċl is the real author of "the Didactic poem", he can be seen as the founder of a new genre in the Arab literature, that is, "grammatical poem." This original and convenient method gained wide circulation in the subsequent centuries. As a pedagogical genre a grammatical poem has reached its peak in Ibn Mèlik's (d. 1274) celebrated treatise "'Alfċya" ("Poem in one thousand verses") [Крымский 1905, *2–48, 263–265*].

Thus, al-Khalċl can be seen a key figure in the history of Arabic philological science. He was simultaneously the founder of the theory of Arabic versification (*'arġú*), the author of the first general explanatory dictionary of AL and the creator of the Arabic grammatical theory.

Although it is tempting to severely criticize al-Khalċl's dictionary arrangement as somewhat confused and cumbersome, we should give him credit for compiling the first Arabic lexicon. The necessity to develop a certain system of root arrangement was for the first time realized in Arabic linguistics, and the problem of circumscribing the vast realm of lexical units of the language was resolved. Al-Khalċl's analysis of the peculiarities of the Arabic root and complex phonetic inquiries opened up new vistas of research for Arab linguists.

The linguistic aspect of al-Khalċl's literary heritage has remained neglected until recently. A comprehensive study of it is now in order. It will provide us with a better understanding of the principal concepts and ideas of the Arabic linguistic tradition which emerged from al-Khalċl's theories and has developed under his influence ever since.

REFERENCES

‘Ayn. Al-Layī al-Muĺaffar. Kitèb al-‘Ayn fċ -l-luĆa / Taćqċq Anastès Mèrċ al-Karmalċ. – BaĆdèd, 1914.

‘Ayn[1]. Al-Farèhċdċ, Al- Ì alċl ibn Aćmad. Kitèb al-‘Ayn: Awwal Mu‘Ćam fċ l-luĆati l-’arabċyya / Taćqċq ‘Abdullè Darwċī. – BaĆdèd, 1967.

‘Ayn[2]. Al-Farèhċdċ, Al- Ì alċl ibn Aćmad. Kitèb al-‘Ayn / Taćqċq d.Mahdċ al-MaĠĺ ¡mċ wa-Ibrèhċm as-Samarrè’ċ. – E.1–7. – Qum, Irèn: Dèr al-hiğrah, 1405 h.

‘Ayn[3]. Ì alċl ibn Aćmad. Kitèb al-‘Ayn. áab‘ah ğadċdah fanniyah muĩaććahah wa-murattabah wifqan li-t-tartċb al-’alifbè’i. – Bayr¡t: Dèr Ićyè’ al-Turès al-‘Arabċ, 2001. – *1077* ĩ.

Al-Badràwċ, Zahrèn. ‘Ālim al-luĆa ‘Abdulqèhir al-EurĆanċ. – áab‘a 4. – Al-Qèhira: Dèr al-Ma‘èrif, 1987.

At-Tan¡ĠĆ I. Ì alaf al-Aćmar al-Baĩrċ: Muqaddima fċ -n-naćw / Taćqċq wa-murèĆa‘a. – Dimaĩq, 1961.

At-Tan¡ĠĆ I. Naĺra ‘alè naĺra // **RAAD**. – 1964. – No 39. – *P.240–253.*

Bèri‘. Al-QèlĆ. Kitèb al-Bèri‘ fċ l-luĆa / Taćqċq hè-ĩim aĭ-áa‘‘èn. – Bair¡t, 1975.

BD. Ibn Khallikan’s Biographical dictionary. Translated from the Arabic by Mac Guckin de Slane. – Vol.1. – Paris, 1843.

BuĆya. As-Suy¡tċ. BuĆyat al-wu‘èt fċ ĭabaqèt al-luĆawiyċn wa-n-nućèt / qahqċq Abċ al-Faùl Ibrèhċm. – áab‘a 2. – E. 1–2. – Al-Qèhira: Dèr al-fikr, 1399/1979

Æayf h. Al-Madèris an-naćwiya. – Al-Qèhira, 1968; áab‘a 6. – Al-Qèhira1: Dèr al-Ma‘èrif, 1989. – *378* ĩ.

Fihrist. Al-Fihfist li-bn an-Nadċm / Taćqċq Nahid Abbès ‘Uīmèn. – Ad-D¡ća, 1985.

Frolov D. V. Classical Arabic verse: history and theory of ‘ar¡d. – Boston: Brill, 1999. – 375 p.

Eamhara. Ibn Durayd. Kitèb al-Ćamhara fċ -l-luĆa. / Taćqċq Mućammad as-S¡ratċ wa F.Krenkow. – Ì aidarèbèd, 1344–1352. á. Eadċda bi-ufsċt. – BaĆdèd: Maĭba‘at al-Muīannè, 1971.

GAS. Sezgin F. Geschichte der arabischen Schrifttums. Bd. VIII: Lexikographie bis ca. 430 h. – *389 S.*; Bd. IX: Grammatik bis ca. 430 h. – *406 S.* – Leiden: Brill, 1982, 1984.

Eumal. Al- Ì alċl ibn Aćmad al-Farèhċdċ. Kitèb al-Ćumal fċ n-naćw / Taćqċq ad-dukt¡r FaĠruddċn Qabèwa. – áab‘a 1. – Bayr¡t: Mu’assasat ar-risèla, 1985.

Ì aĩè’iĩ. Ibn Einnċ, Ab¡ –l-Fatć ‘Uīmèn. Al- Ì aĩè’iĩ / Taćqċq M.A.an-NaĆĆèr. – 3 mĆld. – áab‘a 3. – Al-Qèhira, 1986–1988.

Haywood J.A. An Indian contribution to the study of Arabic lexicography: The BulĆa of Siddiq Khan Bahadur (1832-1890) // JRAS. –1956. – *P.165–180.*

Haywood J.A. Arabic lexicography: Its history and its place in the general history of lexicography. – Leiden: Brill, 1960. Second ed. – Ibid, 1968.

Haywood J.A. hèm¡s // **EI²**. – Vol. IV. – 1975. – *P.524–528.*

Ëur¡f. Al- Ì alċl b. Aćmad al-Farèhċdċ. Al-Ëur¡f / Taćqċq Ramaùèn ‘Abd a-Tawwèb. – áab‘a 1. – Al-Qèhira: Maĭba‘at Eèmi‘at al-‘Ayn, 1969. – 51 ĩ. Переизд.: // Salèsat kutub fċ –l-ćur¡f li-l- Ì alċl b. Aćmad wa-’bn as-Sikkċt wa-r-Rèzċ. – Al-Qèhira: Maktabat al-hènğċ; ar-Riyèù: Dèr ar-Rifè‘ċ, 1982. – p.*11–48.*

Ibn ‘Aĩ¡r M.T. Naĺra fċ -l-kitèb al-mu‘anwan Muqaddima fċ -n-naćw al-manĩ¡b ’ilè -l-’imèm Ì alaf al-’Aćmar // **RAAD**. – 1963. – No 38. – p.*576–590;* 1964. – No 39. – p.*152–163*.

Lisèn. Ibn Manĺ¡r, Eamèluddċn Mućammad. Lisèn al-‘arab. – áab‘a 1. – E.1–20. – B¡lèq, 1300–1307/1883–1890.

Manĺ¡ma. Al- Ì alċl b. Aćmad al-Farèhċdċ. Al-Manĺ¡ma fċ –n-naćw / Taćqċq ’Aćmad ‘AfċfĆ. – áab‘a 1. – Al-Qèhira: Dèr al-Kutub, 1416/1995. – *264* ĩ.

Maqèyċs. Ibn Fèris. Maqèyċsu –l-luĆa / Taćqċq ‘Abdus-Salèm Hèr¡n. – E.1–6. – Al-Qèhira, 1366–1371/1947–1952.

Mu‘Ćam. Yèq¡t al-Ëamawċ. Mu‘Ćam al-’udabè’. –Al-Qèhira, 1923. (= Irĩèd)

MuĆmal. Ibn Fèris. Al-MuĆmal fċ –l-luĆa / Taćqċq Mućammad Mućyaddċn ‘Abdulćamċd. – Al-Qèhira, 1947.

Mućkam. Ibn Sĉda. Al-Mućkam wa-l-mućĉĭ al-'a'Íam fĉ –l-luĆa / Taćqĉq MuÕĭafè as-Saqè' wa-Ëusayn NaÕÕèr. – E.1–5. – Al-Qèhira, 1958–1971.

Muzhir. As-Suyĵĭĉ. Al-Muzhir fĉ 'ulĵm al-luĆa wa-'anwè'i-hè / Taćqĉq Mućammad Eèr wa-Abĉ –l-Faùl Ibrèhĉm wa-'Alĉ Mućammad al-BaĆèwĉ. – E.1–2. – paydè-Bayrĵt: al-Maktaba al-'aÕrĉya, 1987.

NaÕÕèr Ë. Al-Mu'Ćam al-'arabĉ – naÕ'atu-hu wa-taĭawwuru-hu. – E.1–2**. –** Al-Qèhira, 1956. áab'a 2: Al-Qèhira, 1968.

Ryding K. S. Introduction // Early Medieval Arabic: Studies on al-Khalĉl ibn Ahmad / Ed. By Ryding K.C. – Washington: Georgetown University Press, 1998. – *P.1–15.*

Ryding K. S. Morphosyntactic analysis in al-Jumal fii l-naćw: Discourse structure and metalanguage // **PAL**. – 1992. – No IV. – *P.263–277.*

pèćibĉ. Ibn Fèris. AÕ-pèćibĉ fĉ fiqh al-luĆa wa-sunan al-'arab fĉ kalèmihè / Taćqĉq MuÕĭafè aÕ-Üuwaymĉ. – Bayrĵt, 1382/1963.

TèĆ. Murtaùè az-Zabĉdĉ. TèĆ al-'arĵs min Ćawèhir al-Qèmĵs. – E.1–10. – Al-Qèhira, 1306–1307/1889–1890.

TahÍĉb. Al-Azharĉ. TahÍĉb al-luĆa / Ed. K.V. Zetterstéen // **MO. –**XIV/1–2(1920). – *P. 1–106*.

*Крымский А.*Е. Семитские языки и народы**:** Лекционные обработки (по Т.Нельдеке) и лекции А.Крымского // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом восточных языков. – Вып.V, ч.2. – М., 1905.

Рибалкін В.С. Класична арабська лексикографія (VIII–XIII ст.) // **СС**. – 1993. – № 2. – *С.65–73*.

Рибалкін В.С. «Книга різновидів» ал-Халіла ібн Ахмада // **СС**. – 1994. – № 1-2. – *С.68–72*.

Рыбалкин В.С. Предисловие словаря ал-Халила «*Kitèb al-'Ayn*». Исследование, перевод, комментарий // **ППВ** (1978-1979)**. –** М., 1987а. – *С.108–122.*

Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – К.: Стилос, 2003. – *406 с.*

Фролов Д.В. Классический арабский стих**. –** М.: Наука, 1991. – *359 с.*

В.И. Рыжих

О ПРАВИЛЬНОСТИ НЕКОТОРЫХ “НЕПРАВИЛЬНЫХ” ГЛАГОЛОВ

Неправильные глаголы в арабской грамматике представляют собой одну из основных трудностей не только для изучающих арабский язык, но и для тех, кто уже активно работает с ним. Неправильные корни занимают более 40% в общем лексическом запасе арабского литературного языка. В соответствии с классификацией, принятой в восточнославянской арабистике, “с точки зрения морфологических особенностей основ, относящихся к разным корням глаголы делятся на правильные и неправильные” [Гранде 1988, *195*], а неправильные, в свою очередь, делятся на сильные и слабые. Сильные глаголы состоят из хамзованных и удвоенных. Неправильность хамзованных глаголов заключается в изменениях, происходящих в правописании хамзы, а неправильность удвоенных глаголов – в слиянии одинаковых согласных в одних глагольных формах и в отсутствии такого слияния в других. Эти неправильности создают определенные трудности при спряжении таких глаголов, однако они вполне преодолимы и не представляют большой проблемы при изучении арабского языка. Более того, ошибки, возникающие, например, при оформлении хамзы, – весьма распространенное явление даже в арабских средствах массовой информации.

Совсем иначе обстоит дело со слабыми глаголами. Их неправильность заключается в том, что слабые буквы в этих глаголах пропадают, преобразуются в другие слабые или даже сильные буквы, ассимилируются, в результате чего глагольная форма становится трудно распознаваемой в обычном арабском тексте, из нее трудно выделить истинный корень, необходимый для лексического анализа слова. Для многих арабистов и переводчиков арабского языка большую трудность представляет образование различных глагольных форм от некоторых типов слабых глаголов. Эта трудность связана прежде всего с большим многообразием слабых глаголов. И здесь имеется в виду не только классификация слабых глаголов на подобноправильные, пустые и недостаточные, каждый из которых имеет свои особенности при спряжении, но, прежде всего, резкое увеличение различных типов слабых глаголов в производных породах, а также в случае сочетания различных неправильностей в одном глаголе. Такое многообразие слабых глаголов с трудом поддается какой-либо систематизации, которая могла бы облегчить их изучение. При разработке общих правил в этой области приходится делать ряд исключений, которые еще больше усложняют процесс спряжения слабых глаголов. Какие же пути имеются для решения этой проблемы? Одним из способов, который может облегчить систематизацию глаголов, а, следовательно, и разработку общих правил спряжения, является сокращение типов неправильных глаголов, которые можно исключить из понятия “неправильные”. В соответствии с принятой в восточнославянской арабистике классификации все слабые глаголы считаются неправильными, но так ли это на самом деле? Понятие “неправильные глаголы” имеется не только в арабском языке. Оно существует в английском, французском, испанском и многих других языках, и везде под неправильными глаголами понимаются такие, спряжение которых отличается чем-то от остальных глаголов, которые принято считать правильными. К сожалению, в арабистике этот принцип нарушен и к неправильным стали причислять глаголы не по принципу наличия в них каких-либо отличий от остальных глаголов при спряжении, а по принципу всего лишь наличия в них слабых букв. А между тем, наличие слабой буквы не всегда приводит к образованию неправильных форм. Некоторые глаголы, имеющие в своем корне слабые буквы, не обнаруживают неправильных форм ни при каких обстоятельствах. Это и есть тот резерв, который можно использовать для сокращения общего количества неправильных глаголов. Более того, наличие определенных типов слабых глаголов среди неправильных делает несостоятель-

ными некоторые положения уже общепризнанных правил. Например, никто не подвергает сомнению положение о том, что “однородные звукосочетания стягиваются в один соответствующий долгий звук” [Ковалев 1998, *550*]. Это положение, действительно, реализуется в большинстве случаев, например:

يَدْعُوُ → يَدْعُو, [yōōy] → [ȳ] “он приглашает”;

تَرْمِيِينَ → تَرْمِينَ, [uīī] → [ī] “ты (жен. р.) бросаешь”.

Однако, в другом случае, например, от глагола تَوَاصَلَ “продолжаться” при образовании форм страдательного залога однородное слабое звукосочетание не подвергается никаким преобразованиям [Гранде 1988, *522*]:

تَوُوصِلَ → تَوَاصَلَ, [yōōy].

Схема 1

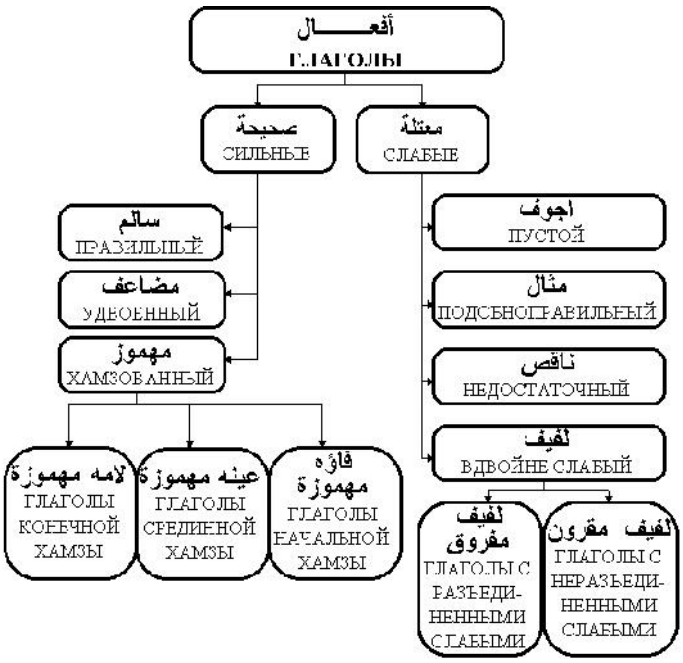

Если проанализировать другие формы от этого глагола, то обнаружится, что ни в одной из них не происходит никаких преобразований в слабых звукосочетаниях. Так есть ли основания относить такой глагол к неправильным? Имеются ли другие слабые глаголы в других породах и с другими неправильностями, которые также остаются правильными во всех формах спряжения? Каким образом или на основании каких правил или закономерностей можно обнаружить и исключить из понятия “неправильных” такие глаголы? Как эти проблемы рассматриваются арабскими грамматистами? На эти и некоторые другие вопросы автор пытается ответить в данной статье.

Прежде всего следует обратить внимание на то, что слабые глаголы (أفعـــال معتلـــة) в арабской грамматической литературе, в соответствии с принятой классификацией (схема 1), никогда не называются правильными или неправильными[6]. Наличие слабой буквы в корне делает глагол слабым, но это еще не предполагает, что он неправильный. Такая классификация в арабской грамматике исключает проблемы правильности неправильных глаголов, возникшие в русскоязычной восточно-славянской арабистике.

При исследовании слабых глаголов арабскими грамматистами основное внимание уделяется тем из них, в которых происходят определенные преобразования. Слабые глаголы, в которых никаких преобразований не происходит, просто не требуют отдельного рассмотрения, тем более для носителей языка.

Арабские грамматисты при анализе слов, имеющих в своем составе слабые буквы, используют два термина: مُعتَلٌّ и مُعَلٌّ [7]. Чаще всего нам приходится сталкиваться с понятием معتَلٌّ, которым обозначают любое слово, имеющее в своем корне слабую букву, например:

وَضَعَ “класть”, قَوْلٌ “высказывание”,

أَرَادَ “хотеть”, دَلْوٌ “ведро” и т. д.

Значительно реже встречается другой термин معلٌّ, которым также обозначают слова, имеющие в своем составе слабую согласную, но при условии, что эти слабые согласные подверглись каким-либо преобразованиям. Таким образом, из приведенных выше примеров, слово أَرَادَ попадает под это определение, а слово دَلْوٌ – нет.

Если из понятия معتَـــلٌّ исключить слова, относящиеся к понятию معـــلٌّ, то останутся только такие слова, которые имеют в своем корне слабую согласную, но никаким преобразованиям не подвергаются. Такие слова определяются как الصحيح المعتل الجاري مجـــرى “слабое слово, идущее по пути правильного”.

В качестве примеров таких слов приводятся следующие: كُرْسِيٌّ “стул”, مَدْعُوٌّ “приглашенный”, حُلْوٌ “сладкий”, ظَبْيٌ “газель”, دَلْوٌ “ведро”, عَرَبِيٌّ “арабский, араб” и т. д.

Иными словами, арабская грамматика подтверждает тот факт, что среди слабых слов имеются слова, относящиеся к правильным.

К сожалению, этой группе слов до сих пор уделялось мало внимания даже арабскими грамматистами, и более подробного исследования не встречается. Прежде всего следует отметить отсутствие отдельных исследований на уровне глагола. А между тем, именно с такой проблемой приходится сталкиваться тем, кто изучает арабский язык. Воспринимая такие глаголы в соответствии с принятой классификацией как неправильные, они, нередко, распространяют на них общие правила превращения слабых звукосочетаний, сформулированные в свое время в советской арабистике и применяемые до сих пор в украинской, и стремятся выполнить преобразования, которые никогда не происходят. Безусловно, это относится, в первую очередь, к тем, для кого арабский язык является иностранным (этим и объясняется отсутствие соответствующих исследований в арабской грамматической литературе), и свидетельствует об отсутствии необходимой методики обучения.

Выделение из общего числа слабых глаголов таких, которые имеют только правильные формы, является необходимой мерой, которая значительно упрощает классификацию действительно неправильных глаголов и разработку для них правил спряжения.

По характеру неправильности все глаголы делятся на хамзованные, удвоенные, подобноправильные, пустые и недостаточные. Какие же из этих типов глаголов можно отнести к правильным?

Неправильность **хамзованных** глаголов заключается в изменении подставки для хамзы. При спряжении этих глаголов в процессе присоединения к ним различных префиксов, слитных местоимений, а также изменения типовых гласных, а иногда и по другим причинам изменяются гласные, окружающие хамзу и влияющие на ее правописание. По этой причине среди хамзованных глаголов невозможно найти такие, которые имели бы правильные формы во всей парадигме спряжения. В **недостаточных** глаголах слабая согласная находится в конце корня и уже в перфекте почти во всех моделях и породах образуется слабое звукосочетание, которое преобразуется в долготу [ā]. Лишь в двух моделях недостаточных глаголов I породы в начальной форме сразу образуется устойчивое слабое звукосочетание: в глаголах модели نَسِيَ “забывать” и رَخُوَ “быть рыхлым”, в которых устойчивость объясняется тем, что слабая согласная огласована фатхой, а ей предшествует однородная огласовка. Однако, при дальнейшем спряжении к этим глаголам присоединяются различные местоимения, изменяется типовая гласная. Все это приводит к образованию других, уже неустойчивых слабых звукосочетаний. Таким образом, среди недостаточных глаголов не обнаруживается таких, которые можно было бы отнести к правильным.

Неправильность **удвоенных глаголов** заключается в слиянии одинаковых согласных в одних формах и отсутствии такого слияния – в других. В соответствии с правилами слияния одинаковых согласных, если первая из них удвоена, то “стяжение трех одинаковых не происходит” [Гранде 1988, *196*]. Такая ситуация складывается во II и V породах. Например, в глаголах ردد “повторять” и تعزز “укрепляться” все глагольные формы, а также масдары и причастия будут иметь по этой причине только правильные формы.

تَرْدِيدٌ, مُرَدِّدٌ, رَدَّدُوا, أُرَدِّدُ, رَدَّدْتُ,

تَعَزُّزٌ, مُتَعَزِّزٌ, تَعَزَّزْ, يَتَعَزَّزُ, تَعَزَّزْنَا.

В масдаре, образованном от II породы, правильность формы объясняется наличием долготы между двумя одинаковыми согласными [Гранде 1988, *196*].

В **подобноправильных глаголах** можно выделить в качестве правильных глаголов довольно большую группу, в которую входят глаголы II, III, V, VI и VII пород. Сохранение правильных форм в каждой из этих пород обусловлено своими причинами.

Во II породе с первой коренной و или ي во всех формах перфекта и императива слабая согласная всегда находится в начале слова, а в соответствии с общими правилами превращения слабых звукосочетаний, “в начале слова و и ي с любыми

харакатами никаким изменениям не подвергаются” [Гранде 1988, *213*]. Рассмотрим это на примере глаголов وصّل “доставлять” и يَسَّرَ “облегчать”:

يَسَّرَا, يَسِّرْ, يُسَّرَ, يَسَّرْتُ, وَصَلَّى, وَصَلَّ, وَصِّلْ, وَصَلَّتْ.

При рассмотрении форм спряжения глаголов с первой коренной و в имперфекте, а также причастий обоих залогов обнаруживается, что в начале слова образуется слабое звукосочетание [yŭa], которое будет устойчивым на том основании, что слабая буква огласована фатхой, а ей предшествует однородная гласная [Гранде 1988, *213*], например: مُوَصِّلٌ, يُوَصِّلْنَ, يُوَصِّلُ.

В глаголах с первой коренной ي при спряжении в имперфекте образуется слабое звукосочетание [yŭa], которое в соответствии с нормами преобразования слабых звукосочетаний должно превратиться в устойчивое через замену слабой буквы ي на و или неоднородной огласовки (даммы) на однородную (кясру), как это часто происходит в других случаях. И, действительно, в некоторых источниках можно встретить варианты с заменой огласовок и образованием слабого звукосочетания [uŭā], которое действительно фонетически является устойчивым [Яковенко 2000, *24*]. Однако, варианты с преобразованием не получили распространения, и это можно объяснить влиянием другого фактора: малым количеством и малой активностью глаголов с первой коренной ي, которых по статистике более чем в 10 раз меньше, чем глаголов с первой коренной و. Частотность или активность употребления слов непосредственно влияет на характер фонетических преобразований. Это – общая закономерность, характерная для многих языков. Об этих закономерностях в русском языке упоминал еще известный филолог М.В. Панов: “Зная частотность употребления слов, находим, что фонетические “странности” (с точки зрения общей системы) встречаются у слов, имеющих частотность ниже определенного порога. Тогда все слова, имеющие частотность ниже этого порога, надо рассматривать как единицы, реализующие особую фонетическую подсистему – подсистему редких слов… Вполне возможно, что в этой подсистеме окажется целесообразным провести еще границу – выделить подсистему особенно редких слов со своей фонетикой, в ней – еще границу для подсистемы с еще более редкими словами – при этом для каждой подсистемы все понижается порог частотности” [Панов 1967, *197*]. Закономерности, упомянутые М. В. Пановым для русского языка, присущи и другим языкам, т. е. носят всеобщий характер. Арабские грамматисты также неоднократно упоминали эту закономерность, но уже присущую арабскому языку. На это указывал В.А. Звегинцев: “Главным принципом, обуславливающим возникновение языковых изменений, арабские грамматики (об этом упоминается у многих авторов) считают частоту употребления слова” [Звегинцев 1958, *41*]. По этим причинам неустойчивое слабое звукосочетание [yŭa] сохраняется во всех глагольных формах имперфекта, а также в причастиях. Например:

يُيَسِّرُ, تُيَسِّرَانِ, يُيَسِّرُونَ, مُيَسِّرٌ

При образовании масдара от глаголов с начальными коренными و и ي сразу образуются дифтонги [aŭ] и [aŭ], которые всегда устойчивы: تَيْسِيرٌ, تَوْصِيلٌ.

В глаголах III породы при спряжении в перфекте и императиве, а также масдаре, образованном по формуле فِعَالٌ слабая согласная و или ي находится во всех формах в начале слова и, также как и во II породе, всегда будет устойчивой (на примере глаголов وَاصَلَ “продолжать” и يَاسَرَ “мягко обращатьс

وَاصِلْ, وِصَالٌ, وُوصِلَ, وَاصَلَتْ

يَسَارٌ, يَاسِرَا, يُوسِرَ, يَاسِرْ, يَاسَرَتْ.

При спряжении в имперфекте, а также в масдаре, образованном по формуле مُفَاعَلَةٌ , и причастиях глаголов с первой коренной و в начале слова образуется такое же устойчивое слабое звукосочетание [yŭa], какое было и в имперфекте II породы. Например: مُوَاصَلَةٌ, مُوَاصِلٌ, تُوَاصِلُ.

В глаголе с первой коренной ي в этих формах образуется слабое звукосочетание [yŭa], которое, также как и во II породе, в соответствии с фонетическими законами должно принять более устойчивую форму через замену слабой согласной или первой гласной. Однако из-за малой активности таких глаголов в целом и их малого количества, т. е. по тем же причинам, что и во II породе, никаких преобразований не происходит. Например: يُيَاسِرُ, مُيَاسَرٌ, يُيَاسَرُ, مُيَاسَرَةٌ

В V породе глаголов с первой коренной و или ي образуется слабое звукосочетание, которое будет устойчиво на том основании, что слабая согласная находится между

двумя разноколичественными [*a*] Под разным количеством понимается тот факт, что одна гласная слабого звукосочетания краткая, а другая – долгая. Эта закономерность была обнаружена еще известным арабистом Юшмановым Н. В., который применил ее к глаголам VI породы, в которых отчетливо проявляются долгие и краткие гласные до и после слабой согласной [Юшманов 1964, *21*], например: تَوَاصَلَ "достигать" [*aÿā*], تَيَامَنَ "идти направо" [*aŭā*]. В глаголах V породы такой характер слабого звукосочетания менее заметен, однако по сути он такой же, т. к. в соответствии с классификацией слогов в арабском языке закрытый слог является долгим [Ковалев 1998, *18*]:

1	краткий	[*sa*]	открытый
2	долгий	[*sā*]	открытый
3	долгий	[*sas*]	закрытый
4	сверхдолгий	[*sās*]	закрытый

В V породе образуется слог №3, который считается закрытым, но долгим, что можно увидеть на примере глаголов تَوَتَّرَ "обостряться" [*ta – ÿat – ta – ra*] и تَيَسَّرَ "быть легким" [*ta – ŭas – sa – ra*]. Такой характер слабого звукосочетания сохранится в перфекте действительного залога, обоих залогах имперфекта, а также в императиве, причастиях и масдаре:

تَوَتَّرَ, مُتَوَتِّرٌ, تَوَتَّرْ, يُتَوَتَّرُ, تَتَوَتَّرُ, تَوَتَّرْتُ

مُتَيَسَّرٌ, تَيَسَّرْ, تَيَسَّرِي, يُتَيَسَّرُ, يَتَيَسَّرُونَ, تَيَسَّرْتَ

Характер слабого звукосочетания изменится только в формах страдательного залога перфекта, например:

تَوَتَّرَ → تُوُتِّرَ [*yÿÿ*]; تَيَسَّرَ → تُيُسِّرَ [*yŭy*]

Анализируя характер слабого звукосочетания в этих случаях, следует отметить, что оно в первом случае является однородным и в соответствии с фонетическими законами должно превратиться в соответствующую долготу [*ÿ*]. Во втором случае слабое звукосочетание является также неустойчивым и должно превратиться в долготу [*ŭ*] на том основании, что оно разнородно и не имеет в своем составе [*a*] [Ковалев 1998, *550*].

Однако, на практике оба слабых звукосочетания сохраняются без преобразования, т. к. V порода, обладающая чаще всего значением возвратности, практически не употребляется в формах страдательного залога. Малая активность этих глагольных форм и послужила причиной их устойчивости.

В VI породе (например, تَوَاتَرَ "непрерывно приходить" и تَيَامَنَ "идти направо") в исходной форме образуются устойчивые слабые звукосочетания [*aÿā*] и [*aŭā*], в которых слабая согласная находится между двумя разноколичественными [а], и такой характер слабого звукосочетания сохранится во всех формах действительного залога перфекта и имперфекта, страдательном залоге имперфекта, в императиве, масдарах (تَوَاتُرٌ, مُتَوَاتِرٌ, تَوَاتَرِي, يُتَوَاتَرُ, تَتَوَاتَرُ, تَوَاتَرْتُ):

تَيَامُنٌ, مُتَيَامِنٌ, تَيَامَنْ, يُتَيَامَنُونَ, تَتَيَامَنِينَ, تَيَامَنْتَ.

В формах страдательного залога перфекта (تُيُومِنَ, تُوُوتِرَ) характер слабого звукосочетания изменится на ([*yÿÿ*] и [*yŭÿ*], что в обоих случаях в соответствии с фонетическими законами должно привести к образованию долготы [*ÿ*], однако это не происходит, т. к. VI порода в силу характера ее значений в страдательном залоге практически не употребляется. Малая активность этих глагольных форм и повлияла на их устойчивость.

В VII породе (например, انوَجَدَ "находиться, быть в наличии") образуется неустойчивое слабое звукосочетание, в котором огласовка слабой согласной (фатха), в соответствии с фонетическими законами, должна перейти на место сукуна и превратиться в долготу (انوَجَدَ → انـــاجَدَ), как это происходит, например, в IV и X породах пустых глаголов (أَقَامَ → أَقَوَمَ , اسْتَعَادَ → اسْتَعْوَدَ). Но в глаголах типа انوَجَدَ это не происходит из-за малой активности таких глаголов и их малого количества (их насчитывается всего несколько единиц). Дополнительную устойчивость этой породе придает также ударный характер огласовки слабой согласной в исходной форме, а устойчивость в исходной форме влияет, в свою очередь, и на устойчивость в других формах. На роль ударения в числе других факторов указывал в свое время известный филолог В.К. Поржезинский, который отмечал, что на общие фонетические закономерности могут оказать влияние какие-нибудь фонетические факторы, "например, соседство с известным звуком, положение в начале или конце слова, положение ударения" [Поржезинский 1895, 1897]:

اِنْوجَادٌ, مُنْوَجَدٌ, اِنْوَجِدْ, تَنْوَجِدُ, اِنْوَجَدُوا, اِنْوَجَدَ

При спряжении в страдательном залоге к уже отмеченным факторам (малая активность глаголов и ударный характер огласовки слабой согласной) добавляется еще один: глаголы VII породы обладают “возвратным (переходящим в страдательное)” [Гранде 1988, *130*] значением, и по этой причине в страдательном залоге практически не употребляются. Редкость употребления этих глаголов в страдательном залоге также способствует устойчивости этих глагольных форм:

يُنْوَجَدُونَ, يُنْوَجَدُ, اُنْوُجِدُوا, اُنْوُجِدَ .

Таким образом, подобноправильные глаголы во II, III, V, VI и VII породах, имеют только правильные формы, причем во многих случаях вопреки общеизвестным фонетическим законам.

В **пустых** глаголах также значительное число пород имеют при спряжении только правильные формы.

Во II породе при любом характере второй коренной буквы слабая согласная (و или ي) получает удвоение, которое придает устойчивость всему глаголу и сохранится во всех глагольных формах и причастиях:

طَوَّرْتَ, تُطَوِّرُ, طُوِّرَتْ, تُطَوَّرُ, طَوِّرْ, مُطَوَّرٌ,

غَيَّرْتَ, تُغَيِّرُ, غُيِّرْتُ, يُغَيِّرُ, غَيِّرِي, مُغَيِّرٌ

Масдар (تَطْوِيــرٌ, تَغْيِيرٌ) также сохранит устойчивость, но уже в силу того, что огласовка слабой согласной начинает долготу, а ей предшествует сукун. Такое сочетание, как правило, устойчиво в любых случаях: как в масдарах так и в других именах, например: تِبْيَانٌ “изложение, объяснение”, غَلْيُونٌ “трубка”, مِلْيُونٌ “миллион”, تَمْوِيلٌ “финансирование”.

В V породе сохраняется удвоение, а, следовательно, и устойчивость средней коренной во всех глагольных формах, а так-

تَطَوَّرْتُ, تَطَوَّرُ, مُتَطَوِّرٌ, تَطَوَّرْ, يُتَطَوَّرُ, تُطُوِّرَ, يَتَطَوَّرُونَ, تَطَوَّرْتُ

تَغَيَّرَ, تَتَغَيَّرُ, تُغُيِّرْتُ, يُتَغَيَّرُ, تَغَيَّرِي, مُتَغَيِّرٌ, تَغَيُّرٌ.

В III породе (قَاوَمَ , سَايَرَ) в исходной форме образуются слабые звукосочетания [āyā] и [āūā], которые будут устойчивы на том основании, что слабая согласная в них находится между двумя разноколичественными [ā]. Устойчивость этих глагольных форм повлияла и на другие, в которых характер слабого звукосочетания изменился, однако преобразования слабых звукосочетаний уже не происходят. Наглядно это можно проследить на форме масдара от глагола قَاوَمَ . Арабские грамматисты иногда ссылаются на положение о том, что если в исходной форме произошли преобразования, то и в производных формах и в масдарах эти преобразования также происходят. Если такие преобразования не произошли, то и в других формах также сохраняются правильные формы. Например, в глаголе قَامَ “вставать” произошло преобразование, следовательно, и в масдаре оно также происходит: قِوَامٌ → قِيَامٌ.

В то же время в масдаре III породы (قِوَامٌ), образованном по такой же формуле, преобразования не происходит, потому что в глаголе (قَاوَمَ) буква و не подверглась преобразованиям[10].

Таким образом, все глагольные формы, масдары и причастия будут правильными:

قَاوَمْتَ, تُقَاوِمُ, قُوِوِمَ, يُقَاوِمُ, قَاوِمْ, مُقَاوِمٌ, مُقَاوَمَةٌ, قِوَامٌ,

سَايَرْتَ, يُسَايِرُ, سُوِيرَتْ, يُسَايَرُ, مُسَايِرٌ, مُسَايَرَةٌ, سِيَارٌ.

В исходном виде VI породы, так же как и в III, образуются устойчивые слабые звукосочетания, в которых слабая согласная находится между двумя разноколичественными [ā]. Такой характер слабых звукосочетаний сохранится в формах действительного залога перфекта и имперфекта, в страдательном залоге имперфекта, императиве, а также в причастии страдательного залога:

تَعَاوَنْتُ, تَعَاوَنَ, يُتَعَاوَنُ, تَتَعَاوَنُ, تَعَاوَنْ, مُتَعَاوَنٌ

تَطَايَرَ, تَتَطَايَرُ, يُتَطَايَرُ, تَطَايَرْ, مُتَطَايَرٌ.

Формы страдательного залога для VI породы практически не употребляются, и малая активность этих глагольных форм стала для них стабилизирующим фактором:

تُطُوِيرًا , تُعُوِنَ

Характер слабого звукосочетания изменяется также в масдаре и причастии действительного залога, однако они также сохряняют устойчивость, что можно объяснить лишь устойчивостью исходной формы глагола, от которой они произошли:

تَطَايُرٌ, مُتَعَاوِنٌ, تَطَايُرٌ, تَعَاوُنٌ

В I породе имеется небольшая группа глаголов (менее 2% от общего количества глаголов I породы), которые сохранились как правильные. Это глаголы модели فَعِــلَ со средней коренной و (реже ي), всегда имеющие в имперфекте типовую гласную “а” с масдаром по модели فَعَلٌ. От этих корней

имеются, как правило, прилагательные по формуле أَفْعَلُ со значением цвета или внешнего качества. Например:

سَوِدَ (a), سَوَدُ “быть черным”; عَوِجَ (a), عَوَجُ “быть кривым”, قَوِسَ (a), قَوَسُ “быть согнутым”, هَيِفَ (a), هَيَفُ “быть стройным”.

Эти глаголы во всех формах перфекта, имперфекта, императива, причастиях и масдаре будут иметь правильные формы. Основанием для их правильности является тот факт, что в исходной форме в них не выполнились преобразования слабых звукосочетаний в соответствии с общими закономерностями. Рассмотрим это на примере глагола عَوِجَ:

عَوَجُ, عَاوِجُ, اِعْوَجَ, تُعْوَجَانِ, عُوِجْتُ, تَعْوَجُ, عَوِجَ

Кроме этого, в IV, VIII и X породах встречаются отдельные слова, которые в исходном виде также сохранили правильную форму вопреки правилам превращения слабых звукосочетаний. На этом основании при дальнейшем спряжении, а также образовании масдаров и причастий эти глаголы будут иметь только правильные формы.

В IV и X породах такие глаголы имеют, как правило, отыменное образование. Например: أَحْوَجَ “нуждаться в чем-л.” اِسْتَجْوَبَ “допрашивать”

В VIII породе эти глаголы имеют, как правило, два отличительных признака: во-первых, в их значении предполагается совместное участие в действии двух или нескольких сторон, а, во-вторых, средней коренной в них может быть только و. Например: اِزْدَوَجَ “составлять друг с другом пару”.

Такие глаголы во всех случаях будут иметь только правильные формы и не подчиняются фонетическим законам преобразования слабых звукосочетаний:

أَحْوِجْ, إِحْوَاجٌ, مُحْوَجٌ, يُحْوَجُ, أُحْوِجَ, أُحْوِجْتُ

اِسْتَجْوِبْ, اِسْتِجْوَاب, مُسْتَجْوَبٌ, أُسْتُجْوِبَ, اِسْتَجْوَبُوا

اِزْدَوَجْنَا, أُزْدُوِجَ, يُزْدَوَجُ, مُزْدَوِجٌ, اِزْدَوِجْ, اِزْدِوَاجٌ.

В арабском языке имеется большая группа глаголов, которые относятся к вдвойне неправильным. С учетом изложенных выше положений, в глаголах, традиционно относящихся к вдвойне неправильным, фактически может оказаться только одна неправильность, а в отдельных случаях глагол может оказаться полностью правильным. Среди таких глаголов следует отметить следующие:

1. В глаголах **подобноправильных удвоенных** II и V породы будут полностью правильными. Например, в глаголах يَمَّمَ “направляться”, تَوَدَّدَ “высказывать любовь”, تَيَمَّمَ “намереваться” никаких преобразований, характерных для неправильных глаголов, не произойдет, т. к. II и V породы и в удвоенных и в подобноправильных глаголах спрягается по типу правильных. Таким образом, глаголы, относящиеся традиционно к категории вдвойне неправильных, фактически являются правильными.

В III и VI породах подобноправильные глаголы имеют только правильные формы спряжения, а в удвоенных происходят некоторые изменения, связанные со слиянием одинаковых согласных. Следовательно глаголы, сочетающие в себе эти особенности, (например, وَادَّ “любить, تَوَادَّ “любить друг друга”) следует считать глаголами с одной неправильностью, т. е. только удвоенными.

2. Глаголы **хамзованные удвоенные** во II и V породах следует считать только хамзованными, т. к. удвоенные глаголы в этих породах имеют только правильные формы. Например, أَسَّسَ “основывать”, تَأَجَّجَ “вспыхивать”.

3. Глаголы **подобноправильные недостаточные** во II, III, V и VI породах (например, وَصَّى “завещать”, وَاسَى “утешать”, تَوَلَّى “принимать на себя”, تَوَاصَى “рекомендовать друг другу”) следует считать только недостаточными, т. к. подобноправильные глаголы в этих породах имеют только правильные формы спряжения.

4. В глаголах **подобноправильных конечной хамзы** во II, III, V и VI породах (например, وَطَّأَ “подготавливать”, وَاطَأَ “сговариваться”, تَوَضَّأَ “совершать омовение”, تَوَاطَأَ “тайком сговариваться”) неправильность заключается лишь в оформлении хамзы, т. к. подобноправильные глаголы в этих породах имеют только правильные формы. Следовательно, такие глаголы являются только хамзованными.

5. Глаголы **подобноправильные срединной хамзы** во II, III , V и VI породах (например, وَاءَمَ “жить дружно”, تَوَأَّدَ “действовать медленно”, تَوَاءَمَ “гармонировать друг с другом”) будут спрягаться только как глаголы срединной хамзы, т. к. подоб-

неправильные глаголы в этих породах имеют только правильные формы.

6. В глаголах **пустых недостаточных** оказываются рядом две слабые буквы. В соответствии с правилами спряжения таких глаголов средняя коренная считается сильной, и такие глаголы во всех породах следует считать только недостаточными. Например: رَوَى "рассказывать", هَوَّى "проветривать", سَاوَى "выравнивать", أَرْوَى "орошать", تَقَوَّى "укрепляться", تَسَاوَى "быть равным", انْهَوَى "падать".

В глаголах со средней коренной ي встречаются две одинаковые буквы, которые делают глагол также удвоенным. Иными словами, в таких глаголах, происходят два процесса: слияние одинаковых согласных и превращение слабых звукосочетаний. Одновременно эти два процесса произойти не могут, поэтому глагол спрягается самостоятельно по каждому из этих типов. В случае реализации правил слияния одинаковых согласных глагол в I породе становится только удвоенным и будет спрягаться по типу удвоенного глагола:

حَيِيَ → حَيَّ "жить, существовать" → يَحْيَى, يَحْيَيَانِ, يَحْيَوْنَ и т.д.

Никаких преобразований слабых звукосочетаний в данном случае уже не происходит даже в тех формах, в которых слияния не будет (например, يَحْيَيْنَ).

В случае реализации правил превращения слабых звукосочетаний глагол спрягается по типу недостаточных. Однако в этом случае возникает дополнительная особенность, связанная с оформлением конечной долготы. Поскольку в арабском, как и в семитских языках вообще, стараются избегать написания двух одинаковых букв подряд [Юшманов 1985, *22*], то конечная долгота обозначается буквой алиф вместо буквы ي:

يَحْيَيَا → يَحْيَى
أَحْيَيَا → أَحْيَا "оживлять"

Такие глаголы являются только недостаточными. В них происходят преобразования, характерные для любых других недостаточных глаголов. Слияние одинаковых согласных в них не происходит.

7. **Пустые глаголы начальной хамзы** во II, III и V породах будут иметь неправильности, обусловленные только правописанием хамзы, т. к. пустые глаголы в этих породах имеют только правильные формы. Глаголов VI породы с таким набором неправильностей не имеется, например:

أَوَّلَ "толковать", أَيَّدَ "поддерживать", تَأَيَّدَ "подкрепляться",

تَأَوَّدَ "искривляться", آوَبَ "состязаться с кем-то", آيَدَ "поддерживать".

8. **Пустые глаголы конечной хамзы** во II, III , V и VI породах будут обладать только одной неправильностью, обусловленной наличием хамзы, т. к. пустые глаголы в этих породах имеют только правильные формы, например: سَوَّأَ "порицать, осуждать", هَيَّأَ "готовить", نَاوَأَ "препятствовать", هَايَأَ "приходить к соглашению", تَسَوَّأَ "ухудшаться", تَهَيَّأَ "готовиться", تَنَاوَأَ "находиться далеко друг от друга", تَهَايَأَ "соглашаться друг с другом".

9. В **недостаточных хамзованных глаголах** реализуются обе неправильности, поэтому эти глаголы во всех породах остаются глаголами с двумя неправильностями.

10. В **недостаточных пустых глаголах начальной хамзы,** которые относятся к глаголам с тремя неправильностями, средняя коренная و будет во всех породах сильной буквой на основании того, что третья коренная тоже слабая. Остальные две неправильности реализуются в полной мере и такие глаголы следует считать глаголами с двумя неправильностями (недостаточными хамзованными), например: أَوَى "искать убежище", أَوَّى "давать приют", آوَى "давать приют", تَأَوَّى "собираться в стаю", تَأَوَى "собираться в стаю", ائْتَوَى и ائْتَوَى "проявлять сочувствие".

11. В **глаголах подобноправильных недостаточных срединной хамзы** все три неправильности реализуются в полном объеме в I, VIII и X породах (وَأَى "обещать, ائْتَأَى "собираться вместе", اسْتَوْأَى "требовать для себя обещания"). Эти глаголы можно, действительно, отнести к глаголам с тремя неправильностями. Глагол VI породы تَوَامَى "собираться вместе" является фактически глаголом с двумя неправильностями (хамзованным и недостаточным), т. к. подобноправильные глаголы в этой породе спрягаются по типу правильного.

Выводы:

1. Исключение ряда глаголов из понятия "неправильных" является назревшей мерой, которая не противоречит основным положениям, принятым в этой области арабскими грамматистами, и приводит

понятие “неправильные глаголы” в соответствие с аналогичным понятием, существующим в других языках.

2. Правильными глаголами следует считать:

–II, III, V и VI породы подобноправильных и пустых глаголов;

–II и V породы удвоенных глаголов;

–VII порода подобноправильных глаголов.

3. Сочетание в одном глаголе признаков двух из перечисленных выше типов не приводит к каким-либо неправильным формам.

4. Если глагол наряду с перечисленными выше признаками имеет какую-либо дополнительную неправильность, то его следует считать глаголом с одной неправильностью. Например, глагол تَوَاصَى “рекомендовать друг другу” следует считать только недостаточным, т. к. подобноправильные глаголы VI породы относятся к правильным.

5. Если корень глагола является пустым и одновременно недостаточным, то глагол в любой породе считается только недостаточным.

6. В результате выделения правильных глаголов из числа слабых значительно сокращается количество неправильных глаголов, ряд глаголов переходит из категории вдвойне неправильных в глаголы с одной неправильностью, а отдельные глаголы с тремя неправильностями становятся фактически глаголами с двумя неправильностями. Безусловно, сокращение общего количества неправильных глаголов само по себе имеет важное значение, но еще важнее тот факт, что в результате этого появляется возможность иначе посмотреть на проблему неправильных глаголов, точнее сформулировать правила преобразования слабых звукосочетаний, дать более удобную классификацию неправильных глаголов.

ЛИТЕРАТУРА

1 *Гранде Б.М.* **Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.** Москва, *1988*.

2 *Звегинцев В.А.* **История арабского языкознания, краткий очерк.** Москва, *1958*.

3 *Ковалев А.А.*, Шарбатов Г.Ш. **Учебник арабского языка.** Москва, *1998*.

4 *Панов М.В.* **Русская фонетика.** Москва, *1967*.

5 *Поржезинский В.К.* **Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения.** Пробная лекция, прочитанная в Московском университете в октябре 1895 года, Варшава – 1897.

6- د. عبده الراجحي، التطبيق الصرفي، الطبعة الثانية، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٠، ص.٢٣

7- عباس حسن، النحو الوافي، الطبعة الرابعة، المجلد الرابع، دار المعارف بمصر، ص. ٧٦٠.

8 *Яковенко Э.В.* **Неправильные глаголы арабского языка.** Москва, *2000*.

9 *Юшманов Н.В.* **Краткая грамматика арабского языка.** Ленинград, *1964*.

10 عباس حسن، النحو الوافي، الطبعة الرابعة، المجلد الرابع، دار المعارف بمصر، ص. ٧٧٧.

11 *Юшманов Н В.* **Грамматика литературного арабского языка, 3-е издание,** Москва, *1985*.

Ф. Туранли

ЕВОЛЮЦІЯ ТУРЕЦЬКОГО ПИСЬМА В СВІТЛІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Внаслідок розвитку українського сходознавства зростає інтерес науковців до вивчення османсько-турецької палеографії, обумовлений необхідністю об'єктивного дослідження проблематики у галузі гуманітарних наук османської доби.

Протягом тривалого часу тюркські народи використовували різни системи письма. З них найважливіші – оргунська (орхонська), уйгурська, арабська і латинська, котрі мають відповідну графіку[1].

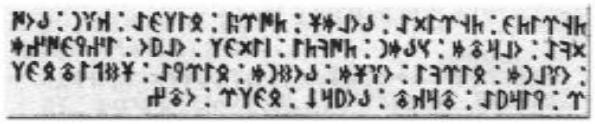

Зразок оргунського письма

Сучасна турецька мова належить до західно-південної або огузько-туркменськоої групи тюркських мов. З точки зору історії розвитку та особливостей турецької мови умовно виділяють три основні періоди:[2]

I. Доба староосманської мови (або давньоанатолійська турецька мова) – Xfff–XV ст.ст.;

II. Доба класичної османської мови – XVf–XfX ст.;

fff. *Сучасна турецька мова – XX–XXf ст.;*

Староосманська мова виникла і розвивалася в період утворенням Сельджуцької держави (1077 р. – кінець Xfff ст.) в Анатолії заселення тюрками цього регіону (Xf ст.) після їхньої перемоги над візантійцями[3] у Малазгіртській війні.

Перехід від мови зазначеної доби до класичної османської мови супроводжувався розвитком Османської держави і набуттям статусу імперії у другій половині XV ст. після здобуття Константинополя – столиці Візантійської імперії 29 травня 1453 року султаном Мегмедом II Фатігом.[4]

Слід підкреслити, що в процесі закономірного історичного розвитку відбуваються певні зміни, які сприяють трансформації однієї писемної мови в іншу, причому в новому варіанті певний час залишаються елементи давнішої мови з притаманними їй особливостями.

У Xff–Xfff ст. огузька мова мала панівне становище у великому географічному ареалі, який знаходився у межах: Центральної Азії – Анатолії (сучасної Туреччини). Ця мова закономірно повільно пристосовувалася до нового соціально-етнічного середовища. Насамперед простежується ряд основних особливостей етимологічних змін, характерних давньотюркським словам:[5]

1. b – > m: bunöa > munca (= bunca), beĪč¸=> meĪ§¸ (= ben§¸), beĪgİ> meĪgİ (= ebedḋ);

2. Фонема [b] вживається у словах у попередньому вигляді:

bar (= var), bar-(= var-mak), b§r-(= vermek);

3. Разом з використанням дієслова – ol та дієслова – bol;

4. Випадання фонеми [Ć] з кінцевого або передкінцевого складу в результаті стягнення у дво- трискладових словах.

Наприклад: yalĆan (= yalan), borĆu (= boru), bulĆanuk (= bulančk), ayĆa (= aya), uluĆ (= ulu), asčĆ (= assč, fayda) тощо.

5. Додавання закінчень –Ćay / –gey, –Ća / ge до суфіксів майбутнього, теперішньо-майбутнього часів.

Наприклад:

b§rgey (= verecek), bolĆay (= olur, olacak), kurtarĆa (= kurtarmalčdčr); 6. –nč / –n§ родового відмінка (yİkleme hal§), як продовження суфіксів: –nčĪ / –n§Ī знахідного відмінка (§lg§ hal§).

Наприклад:

d§lĪn§ (= sen§n d§lin§), elİmİ¸Ī§ (= el§m§¸§), Yİsufnu Ī (= Yusuf'un);

7. Подекуди використання закінчення місцевого відмінка –dčn /–d§n.

Наприклад:

daĪdčn (= dčĪarčdan), ya¸ukdčn (= gİnahtan);

8. У відмінюваних дієсловах мають місце суфікси приналежності до особи.

Наприклад:

arturĆamen (= artčracaĆčm), dİĪesen (= dİĪers§n), d§leyes§¸ (= d§leyes§n§¸) тощо.

Розглянута вище мова існувала протягом Xff–Xfff ст. та містила в собі елементи різних діалектів. З XfV ст. огузька мова

стала національною писемною мовою тюрків. Про це свідчать віршовані твори (menzûme ve mensûre), створені тогочасними авторами.[6]

Слід підкреслити, що тюрки вперше ознайомились з арабською графікою у середині VII ст., а почали користуватися нею у зв'язку з прийняттям релігії Ісламу. Це сталося у X ст., коли один з тюркських володарів: з роду Караханідів на ім'я Абдуль-Керім Сатук Бугра Кара, визнав названу релігію у 12 років, а у 25 посів трон Караханідів (помер у 955р., похований у м. Артиш на півночі Кашгару – країни, що розташована на західній території сучасного Китаю). Зокрема, у 960 році переважна більшість тюрків прийняла названу релігію. Таким чином виникла тюрксько-ісламська держава.[7]

До того ж, яскравим прикладом може бути енциклопедичний словник тюркської мови. Цей словник, який вважається скарбом цієї мови, був написаний у 1072–1073 рр. під назвою **"Divanü Lûgat-it-Türk"** Магмудом Кашгарли. У написанні цього словника автор використовував також арабську графіку.[8]

Староосманська, чи давньоонатолійська мова існувала до другої половини XV ст. і була мовою мистецтва та літератури. До того ж друга половина XV ст. вважається перехідним періодом до класичної османської мови.[9]

Щодо фонетичних особливостей староосманської мови, то вона зазнала впливу арабо-перської мови, зокрема, з точки зору написання голосних фонем. При написанні голосних фонем звичайно, використовувалися діакритичні знаки ("*hareke*")[10] – під впливом стилю письма Кур'ану.

Для позначення голосних фонем на письмі окрім діакритичних знаків використовувалися букви, так звані "*hurûf-ı imla*": *еліф* [ا], вав [و] і йе [ى].[11]

Система діакритичних знаків у даному разі використовувалася для позначення твердих [a, ı, o, u] та м'яких [e, i, ö, ü] голосних. Щоб за допомогою цих знаків правильно читати у тексті тверді або м'які голосні, орієнтувались на приголосні t [ت, ط], k [ق, ك], наприклад: "sakınmak", а за відсутності зазначених приголосних, фонетична будова слова визначалася за значенням, наприклад: su / sü (= asker) – (سو), daparlar (= bulurlar) тощо. Інколи, щоб відрізнити у словах фонеми a – e на місці діакритичного знаку üstün [̃] використовувалась літера [ا] , наприклад: saŋa (ساكا).[12]

Букви під назвою "hurûf-ı imlâ" [ا, و, ى] не тільки визначають голосні фонеми, а й подовжують звук у слові, наприклад: dapū (= hizmet), odile (=ateş ile), vār (= var) тощо.[13]

Важливо, що у написанні приголосних помітний вплив не тільки арабо-перської писемності, а й давньої уйгурської мови. Під впливом фонетики уйгурської мови приголосна [ŋ], піднебінний звук (damak ünsüzü) пишеться як nŋ (نك). У тих текстах, де більш помітний вплив фонетики арабської та перської мов, приголосний [ŋ] передається знаком [ك], наприклад: beŋzer (بكزر) , Taŋrı (تاكرى) тощо.[14]

У зв'язку з відсутністю в арабській абетці літер [p] та [ç], у багатьох випадках на письмі вони замінюються приголосними [b], [c], наприклад: Çalab (= Çalap, Tanrı), yabrak (= yaprak), aclık (= açlık), kac (= kaç) тощо. Водночас, абетка поповнювалася буквами p [پ] і ç [چ], тому з'явилися слова, що пишуться з цими буквами, наприклад: çıkdı, toprak.[15]

Щоб відрізнити м'яку та тверду приголосні [t] і [s] в огузькій мові, в арабському письмі разом з м'якими t/s [ت / س] використовуються тверді приголосні t/s [ط / ص] , що на письмі відрізняються. Тому в текстах помітний вплив зазначених особливостей, наприклад: tovıgıla (= tovukla), tavar (= davar), turdılar (= kaltılar); sayru (= hasta), sakınmak, soŋuç (sonuç); saçıldı, sanasın, soudılar тощо.[16]

Інші приголосні k/g в арабській графіці позначаються однією літерою [ك]. Щоб було легше відрізнити ці букви, використовується літера "kef" з трьома крапками у верхній частині [ک] на позначення g (м'який) : girü (= sonra), degüre, virmegi (= vermeyi) тощо.[17]

Класичною добою турецької мови вважається історичний період, що тривав від XV ст. до середини XIX ст. Потім у розвиту османської писемності (1860–1911) спостерігається певна зміна. Цей період називається "**Tanzîmat**". Тоді під впливом західної літератури відбувався розвиток османсько-турецької писемності[18].

Шістнадцяте та сімнадцяте століття стали новим етапом літературної мови, яка набула певних особливостей порівняно з

давньою анатолійсько-турецькою мовою. Продовжуючи розгляд цього питання, можна зазначити, що у зв'язку з піднесенням Османської імперії, починаючи з XV ст., відбувається економічно-культурний розквіт у межах величезної держави. У різних містах утворювалися культурні центри, де працювали талановиті поети, письменники, філософи та видатні вчені. Але головним центром бурхливого розвитку науки та мистецтва залишався Стамбул. У всіх містах і навіть у далеких селах відкривалися початкові школи, засновувалися навчальні заклади (медресе), що сприяло розповсюдженню османсько-турецької мови, різновидів письма,[19] а пізніше і друкарської справи.

Офіційною державною османською графікою вважалася, ***"Divânî"***, і вся документація – накази, листи, рішення, звернення, свідоцтва тощо – писалася лише названим стилем.

Використання цього виду письма простежується у документах XV ст.; і тривало воно до XIX ст., а в XV–XVII ст.ст. відбувається, так би мовити, утвердження цієї графіки. У XVII ст. триває розвиток стилю ***"Divânî"***, внаслідок чого у XVIII він досягає найвищої форми досконалості в усіх різновидах конфігурацій цього письма. Варто зазначити, що урядові канцеляристи особливу увагу надавали красивому написанню дипломатичних листів у графіці ***"Divânî"***[20].

У Кримському ханстві, яке з 1473 року перебувало під протекторатом Високої Порти, також відбувається розвиток згаданої мови та культури[21].

Класична турецька література у XVI ст завершила період свого формування і досягла кульмінації, а писемна мова в цей час набула дуже складної структури[22].

Докладно зупинимося на особливостях граматики османської мови. У зв'язку з тим, що в цій мові є чимало запозичених арабських і перських слів, відповідно, її граматика побудована з урахуванням особливостей цих мов і давньоанатолійської тюркської мови. Деякі форми цієї граматики перейшли до сучасної турецької мови.

Головні особливості граматики османської мови, які перейшли з арабської та перської мов, такі:[23]

1) у зв'язку з орфоепічними відмінностями арабської та турецької мов, арабські приголосні звуки: [ث, ح, ذ, ض, ظ] перетворилися на турецькі приголосні: [s, h, z, z-d, z]. А приголосні, що зіставляються з *айн* – [ع] і *гамзе* – [ء], у мовленні випадають, але в сучасних текстах відзначаються у середині слів голосними буквами і апострофом, перетворюючись на eser, ömür, te'sir, san'at, ma'şuk (mâşuk) тощо. Слід підкреслити, що ці фонеми інколи пишуться наприкінці слова і в даному випадку переважно випадають, наприклад: câmi'(câmi), menşe тощо.

2) приголосні звуки *сат* [ص] і *ти* [ط] зіставлені з фонемами [s] і [t], а *каф* [ق] і *гайн* [غ], які вимовляються у турецькій мові (гортанно), перетворилися на турецькі піднебінні звуки [k] і [g].

Арабські довгі та короткі голосні [a, ı, u] [â, î, û] в турецькій мові відзначають вісім звуків. Наприклад, арабський короткий [a] в турецькій читається [a] та [e]; короткий [u] – [u, ü, o, ö] та короткий [i] набув форми [i] та [ı]. А тверді голосні фонеми [a, o, ı, u] вживаються у словах відповідно до правил фонетики. У багатьох словах довгі голосні вимовляються у скороченому вигляді, наприклад: machûl – meçhul, mufrâd – müfret, Usmân – Osman, râzî – râzı, kitâb – kıtap тощо.

3) приголосні [b, c, d], які пишуться в кінці арабських слів, згідно з вимовою, замінені в сучасній турецькій мові на [p, ç, t].

4) визначення (чи не визначення) довготи голосних на османському письмі здійснювалося відповідно до граматики арабської мови. Голосні (klişe halindeki) у словах не пишуться, наприклад: mektub (مكتوب), rahmân (rahm (a) n: رحمن), lâkin (l (a) kin: لكن) тощо.

5) у словах подвійні приголосні визначаються однією літерою діакритичним знаком *шедде* (ّ),наприклад: *шеввал* (شوّال),*седд* (سدّ), *редд* (ردّ) тощо.

6) у кінці деяких арабських слів пишеться літера ى [î], але читається як [a], наприклад: dâvâ (da'vî – دعوى) (тур. savaş; укр. бійка, битва, війна).

7) літера *еліф*, яка пишеться з діакритичними знаками [*устюн*, *гемзе*, *есре* – آ, أ], на початку османських слів позбавлена цих знаків: اساس – أساس, але в середині слів *гемзе* залишилася відповідно до правил написання діакритичних знаків, наприклад: da'ire (دائره), і в деяких випадках *еліф* перетворюється на [y] та пишеться таким

чином: fa'ide – fayda (فايده). Також слід зазначити, що знак *гемзе*, який пишеться в кінці арабських слів після довгих голосних, в османській мові не вимовлявся, але писався. Наприклад: eşya' – eşya, bina' – bina тощо.

За конструкцією слів арабська мова належить до мовної групи *bükümlü* (flexionelle). Тому слова в арабській мові утворюються таким чином, що фонеми, які утворюють основу слова, залишаються в незмінному вигляді, але в словотворі вони зазнають рефракції (переломлення).

В арабській мові кореневі літери називаються "hurûf-ı asliye" (тур. aslî harfler), а літери, які додаються до цих коренів під час утворення слів з відповідними фонетичними будовами (vezn) називаються "hurûf-ı ziyâde" (тур. zait harfler). Кількість останніх є обмеженою: *гемзе* [ء], *еліф* [ا], t [ت], s [س], l [ل], m [م], n [ن], v [و], h [ه], y [ى].[24]

Запозичені арабські слова в османській мові є переважно іменниками або віддієслівними іменниками.

Ще одна з особливостей, яка стосується утворення множини: запозичені з арабської мови іменники та дієслова у множині пишуться з афіксами -lar, -ler і з суфіксами множини, які перейшли з арабської мови: -eyn або –ân, наприклад: tarafeyn (тур. iki taraf, укр. обидві сторони), ebeveyn (ana, baba), devletan (тур. iki devlet, дві держави), katiban (тур. iki kâtip, укр. дві книги). Також вживаються інші суфікси множини: -ûn і -în (hâzır / hâzırûn; muallim / muallimîn) і -ât (hikaye / hikâyât; muhasebe / muhasebât; teşkil / teşkilât; ihrâç / ihrâcât; varid / varidât; kain / kainât; edebi / edebiyyât тощо.[25]

Тепер розглянемо деякі особливості граматики османської мови, які утворилися під впливом перської мови. Шляхом збільшення крапок у арабських літерах, які вживаються в перській мові – b [ب], c [ج], z [ز], а також додавання до літери *кеф* [ك] рисочки [/] у верхній частині слова, яка називається *кешіде*, відповідно до фонетики османської мови утворилися літери: p [پ], ç [چ], j [ژ], g [گ]. Приголосні [b, c, d, g], які пишуться в кінці перських слів, в османській мові змінюються на літери [p, ç, t, k], наприклад: тур. mard – mert (adam, insan; укр. хоробра людина); dard – dert (укр. горе, сум); panç – penç (beş, укр. п'ять); rang – renk (укр. колір) тощо.[26]

Приголосна літера [h] в кінці деяких слів випадає: pâdişâh – pâdişâ (укр. падишах), dîbâh – dîbâ (тур. ibek kumaş, укр. шовкова тканина) тощо.[27]

Османське письмо запозичило також вживання *ізафетів* (izafet* або tamamlama – це, можна вважати, сполучення слів, що виражає завершену думку. У даному разі перше слово з'єднується з другим відповідно до кінцевого фонетичного стану першого слова за допомогою афіксів -i, -ı, -yi або -yı.[28]

Наприклад: (перший варіант – староосманською, а в дужках подаються приклади сучасною турецькою та українською мовами).

bâğ-ı behişt (тур. cennet bahçesi, укр. райський сад);

dıraht-ı çınar (тур. çınar ağacı, укр. тополя);

râh-ı necât (тур. kurtuluş yolu, укр. шлях спасіння);

deryâ-yı nûr (тур. nur deryası, укр. безмежне джерело світла);

mâh-ı tâbân (тур. parlak ay, укр. блискучий місяць);

bülbül-i bâğ-ı fesâhat (тур. fesahat bahçesinin bülbülü, укр. соловей райського саду), а в арабських словах:

düvet-i İslâmiye (тур. İslam devletleri, укр. ісламські держави);

devlet-i Osmâniye (тур. Osmanlı devleti, укр. Османська держава);

kütüb-i kadime (тур. eski kitaplar, укр. старі книги)[29] та інші.

Отже турецьке письмо розвивалося тисячоліттями і проходило складний шлях генезису. Кажучи про особливості османсько-турецького письма, які виникли після утворення Сельджуцької держави і класифікуються трьома періодами історії розвитку та використовувалася у величезному географічному ареалі, слід наголосити, що вони мали суттєве значення у прогресі культури тюркських народів. Знання їх сприяє вивченню багатющої культурної спадщини не лише названого народу, а також інших народів, країн та держав на сучасному етапі.

---

* Цей термін вживається у граматиці української мови.

[1]*Timurtaş Faruk K.* Osmanlı Türkçesi Grameri. –İstanbul, 1995. –Cilt, III. –S. 3–7. Про тюркське рунічне письмо докладно див.: *Gabain von A.* Eski Türkcenin Grameri. –Ankara, 2000. –S. 5–11.

Наприклад: абетка османської мови, яка складається з 31 літери і пишеться справа наліво арабською графікою:

ا (آ) ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س
ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ى

*Назви:*elif, be, pe, te, se, cim, çim, ha, hı, dal, zel, re, ze, je, sin, şin (şın), lâm, mim, nun, vav, he, ye.

Про це докладно див.: *Timurtaş Faruk K.* –Op. cit. –S.3–7.

Абетка сучасної турецької мови має латинську основу і складається з 29 літер:

Aa (a), Bb (be), Cc (ce), Çç (çe), Dd (de), Ee (e), Ff (fe), Gg (ge), Ğğ (м'яке ge), Hh (he), İi (i), Ii (ı), Jj (je), Kk (ke), Ll (le), Mm (me), Nn (ne), Oo (o) , Öö (ö), Pp (pe), Rr (re), Ss (se), Şş (şe), Tt (te), Uu (u), Üü (ü), Vv (ve), Yy (ye), Zz(ze). (*Hüseyn Ağca.* Sözlü ve Yazılı Anlatmada Türkçenin kullanımı. –Ankara: 2001. –S.34–35.). Про основи теоретичної граматики турецької мови докладно див.: *Халимоненко Г.І.* Турецька мова: основи теоретичної граматики. –Київ, 1999. –281с.

[2]Türk Ansiklopedisi (TA). Türkiye Türkçesi. –Ankara, 1983. –Cilt, XXXII. –S.393.

[3]İbid.

[4]Героїчна боротьба візантійської та турецької армій за Константинополь тривала протягом двох місяців. За даними історика Гаммера місто було оточено 29 разів. Десятки тисяч цивільного населення, яке перебувало в районі Ая-Софії (Соборі св. Софії в Стамбулі) не зазнали жодної шкоди (були недоторканими).

Великий гакан тюрків – султан Фатіг Мегмед II вступив у місто і прибув до Аясофії. Як підкреслює видатний турецький історик Йилмаз Озтуна – християнський хроніст, що був свідком цієї події, писав, що "Коли султан прибув до Ая-Софії, то став перед нею, спустився з коня. Він звертався до патріарха, священиків християнського люду про те, що з цього дня їхні життя є недоторканими та свобідними". Він здобув місто, яке було однією з славнозвісних столиць імперій у світі, оборонялось останнім, 74-им імператором, Константаном XI. Як підкреслювали турецькі вчені, султан проголосив моральні цінності (свобода совісті, недоторканість життя людини, справедливість тощо), котрі започаткували історію нового часу (*Öztuna Yılmaz.* Büyük Osmanlı Tarihi. –İstanbul, 1994. –Cilt, I. –S.229).

[5]TA. –Op.cit. –S. 395.

[6]TA. –Op.cit. –S. 395.

[7]Kutadgu Bilig I : metin / *Reşit Rahmeti Arat.* 4.bask.: –Ankara: Türk Dil Kurumu: 1998. –S.IX–X.

[8]Divanü Lûgat-it-Türk tercemesi / *çeviren: Besim Atlay.* –4.bask. –Ankara: Türk Dil Kurumu: 1998 (4.Cilt dizindir).

[9]İbid.

[10]*Hareke* (حركه) – діакритичні знаки, що вказують на фонетичне звучання літер у арабській та османській мовах. Ці знаки такі: 1. َ (тур. üstün), 2. ِ (тур. kesre), 3. ُ (тур. zamme), 4. ْ (тур. sükûn або cezm), 5. ً (тур. tenvin) – пишеться на верхній частині останної букви арабських слів, 6. ٓ (тур. med) – пишеться над буквою "*еліф*"– ٓا, вказує на довготу тощо (*Timurtaş Faruk K.* –Op. cit. –S.32–34; *Devellioğlu F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûğat. –Ankara, 1993. –S.328.).

[11]*Devellioğlu F.*–Op.cit. –S.384; *Timurtaş Faruk K.* Osmanlı Türkçesine Giriş. –istanbul, 1999. –Cilt, I. –S. 81–102.

[12]TA. –Op.cit. –S.398. *Timurtaş Faruk K.* –Op.cit. –S.397–399.

[13]Про кваліфікацію літер докладно див.: *Timurtaş Faruk K.* –Op. cit. –Cilt, III. –S. 19–32.

[14]TA. –Op.cit. –S.398. Про фонетику арабської і перської мов див.:Атеф А. Амер. اللغة العربية . Арабська мова. The Arabic Language. –Київ, 2003. –328с.; Овчинникова И.К. Учебник персидського язика. –Москва, 2002. –528с.

[15]TA. –Op.cit. –S.398.

[16]Ìbid.
[17]Ìbid.
[18]TA. –Op.cit. –S.407.
[19]*Aktan Ali.*Osmanlč Paleografyasč ve Siyasi yazčÎmalar. –istanbul, 1995. –S.51–68.
[20]Слід підкреслити, що *“Divënď”* у свою чергу поділяється на три категорії: *“Sade”*, *“Celi”* та *“Kčrma”*. Цей вид письма існував 500 років, тому спостерігаються відмінності між зазначеними категоріями. Про джерела, причини виникнення та етапи розвитку османської палеографії, класифікацію та її різновиди докладно див.: *Туранли Ф.Ґ.* Джерела та особливості османської палеографії. // Східні мови та літератури (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). –К., 2001. –Вип.5. –С.48–49.

Одним із кращих зразків зазначеного виду письма в українській історіографії є універсал султана Мегмеда IV про надання П.Дорошенкові гетьманських повноважень. У цьому архівному документі турецький володар закликав усіх українських козаків об’єднатися під одним державним прапором. Щоби практично здійснити цей намір, він негайно відрядив до гетьмана свого повноважного представника разом із шістьма тисячами яничарів, відповідні накази отримали оборонець Дніпра Галіль Паша і кримський хан Селім Гірай у червні 1670 року. Про це докладно див.: *Туранли Ф.* Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії. / / –Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів. –Київ-Хмельницький, 2002. –Том 8. –Ч. І. –С.41–57. До статті додається уривок цього документу з транслітерацією латинськими літерами, перекладений на українську мову.

[21]1 червня 1474 р., офіційно було встановлено османський протекторат у Криму (Ø¸*tuna Y.* –Op. cit. –S.369).
[22]TA. –Op.cit. –S.406.
[23]TA –Op.cit. –S.408.
[24]Ìbid.
[25]TA –Op.cit. –S.409.
[26]TA –Op.cit. –S.410–411.
[27]Ìbid.
[28]Ìbid.
[29]Ìbid.

ДОДАТОК

“…Bin’ëen ‘ala ¡ëlik iÎbu darende’-i menÎur-č meÎh¡r-č Sultënď ve numayende’-i bir lebĆ-i belďĆ-i vacib¡’t-tebliĆ-i hakanď iftihar ijmerë’il-milleti’l-mesihiyye muhtëri k¡berëi’t-tëfeti’l-‘fseviyye muhëleset-‘¡nvën-č m¡sëdekat-niÎan Sarčkamčť ve BarabaÎ ve Potkal, ¡ö kavm KozaĆč Hatmanč Perto DoroÎenko hatemet ‘evakibehu bi‘l-hayr rikëb-č këm-yëbčma elöi ve ëdem gËnder¡p atebe’-i aliyye’-i felek-ihtiÎam ve s¡dde’-i seniyye’-i sidre-i makamčmča sadëkat ve ihlës ve kemël-i ‘akďdet ve ihtisas ile hidmet ve ‘ubudiyyet ‘arÍ edijp memëlik-i mahrijsetu‘l-mesëlikimde zď-i himëye’-i h¡srevëneme dahil olan Eflak ve BoĆdan ve saire’i ‘iyëd-č ‘inayet-mu‘-tadčm ‘adëdčndan ‘add olunup ¡ö ¡lke hakimi olmak ¡zere ‘avatčf-č ‘aliyye’-i m¡l¡k-ënemden TuĆ ve ‘Âlem ve Sancak verilmek recë etmekle recësč karďn-i kabijl-č h¡may¡num olup cëdde’-i ita‘atde rasih-dem ve Îahrah-č ‘ubudiyetde sëbit-kadem olmak Îartčyle iÎbu sitte semënďn ve elf muharremu’l-haramčnčn Ć¡rresinden Hatt-čm Humëyijn-č së‘ëdet-makrunumla ¡ö ¡lke h¡kijmetine sancak olmak ¡zere ber-vech-i te’yid tevcďh-i taklďd ¡ ‘inayet ed¡p emr-i Îerefim verilmekle m¡cibince iÎbu berët-č sa ‘ëdet-fezë-yč h¡srevënď ve bu menÎijr-č lëzčm¡l-imtisël-č hèkèniyi’ verdim ve buyurdumki, ba‘delyevm mijmë-i leyh varup ¡c ¡lke h¡k¡metine ber-vech-i te’yďd Sancak tarďki ¡zere mutasarruf olub hčfz u hčrëset-i memleket ve himëyet ve siyëset-i ra‘iyyet ve h¡sn-i tedbďr ve tedëruki vilayetde ve ¡ö kavm kozaĆč tëifesinin Íabt u rabtčnda ve sefer-i zafer-i eserim vaki‘ oldukda me’mur olduĆu mahalle m¡kemmel ve m¡retteb askeriyle eriÎijb hidemët-č hijmayijnijmda mevcijd bulunmakda dčkkat ¡ ihtimam ve sa‘yi mëlë-kelam eyleye ve ¡ö ¡lkenin saĆďr ¡ kebďri ve Íëbitleri ve re ‘ëyë ve berëyasč mijmë-i leyhi ¡zerlerine Íëit ve hakim bil¡p h¡kijmetine mijte‘allik cezvi ve k¡llď umr-č mijcibijl-iktizëda kemë h¡velmu’tëd mijrëca‘at eyley¡p tekmďl nëmijs-č Saltanat ve muvafčk-č umijr-č devlet olan sËz¡nden tecav¡z eylemey¡p sem-‘i këbul ile isĆë ve emrini bilë-teredd¡ icrë eyleyeler. ...”

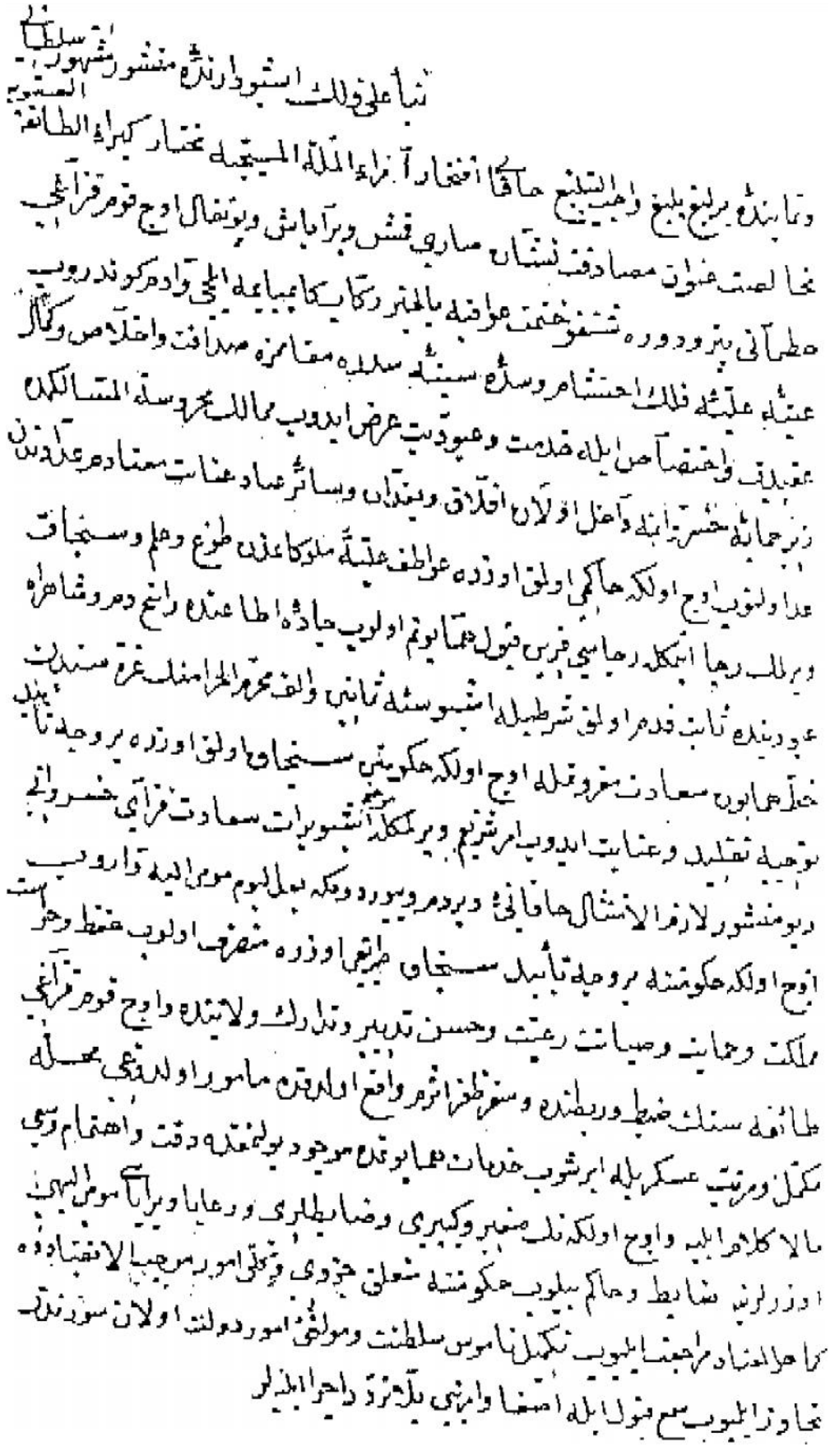

"…Отже, у зв'язку з тим, що до султанського палацу звернувся з серйозним наміром володар-обранець Християнської нації і трьох частин козацтва: Сарикомишської (Sarčkamčĩ), Барабашської (Barabaĩ) й Потканської (Potkalč), гетьман *Петро Дорошенко*, хай щастить Тобі. Він прислав до нас своїх послів офіційно повідомити про визнання нашого протекторату, про вірну, чесну і бездоганну службу. Країни, котрі знаходяться в межах території моєї держави і перебувають під моєї владою, такі як Ефлак, Богдан та інші, традиційно отримують допомогу для їх зміцнення. Він просить від мого султанату призначити його володарем трьох країн та засвідчити це спеціальними атрибутами: "Туг" (Tug), "Алем" (Alem), "Санджак" (Sancak), – ознаками наданої йому влади.

Приймається це звернення за умови, що Він справедливо служитиме згідно наказу, виданого мною. Чесно дотримуватиметься своїх слів протягом того часу, який Він вирішив перебувати під нашим протекторатом.

Отже, на початку місяця мугаррам 1086 року написаний власноручно мною "*Hatt*-č *Humëyij*n" та затверджений моїм підписом, який приносить щастя, про надання Йому повноваження володарювати трьома країнами згідно з чинним законодавством держави і про забезпечення всебічною підтримкою. Після оголошення цього наказу в моїй безмежній щасливій державі я наділив Його потрібною владою та повелів також, що Він, після важких днів, призначений гаканом на території трьох вищезгаданих країн та урядів, і завданням Його є насамперед їх оборона. Народи, котрі перебувають під політичним управлінням, повинні найкращим чином підготуватися і вжити заходів на вирішення існуючих проблем. Також всі три верстви козацького народу зобов'язуються об'єднатися під Його владою і, в разі одержання мого наказу про переможні військові походи, повинні бути готовими, сильними, дисциплінованими, вірними, пильними, бути організованим військом та з'являтися під моє командування, сумлінно й беззаперечно виконувати поставлені завдання. Також все населення зазначених країн – бідні та багаті, воїни та офіцери, піддані та весь народ – повинні поважати вищезгадану особу, виконувати всі необхідні, потрібні рішення, дотримуватися традиційних порядків..."

О.О. Хамрай

ЗВ'ЯЗОК РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВІДМІНЮВАННЯ З ХАРАКТЕРОМ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИХ ВІДНОСИН В АРАБСЬКІЙ МОВІ

Система відмінювання в арабській літературній мові (АЛМ) попри, безперечно, номінативний характер самої мови і наявність чітко визначених позиційних відмінків несе в собі риси, характерні для відповідної системи мов органічно-активних.

Насамперед, звертає на себе увагу відсутність спеціальних форм для датива та інструменталіса, а також явно партитивна поведінка Ćarr'у із "забороною" його застосування для деяких моделей словотворення та груп імен.

Для системи відмінювання мов органічно-активного ладу є характерною відсутність позиційних відмінків разом з наявністю двох способів синтаксичного оформлення субстантивів, які не завжди супроводжуються морфологічними змінами у самих субстантивах і значною мірою залежать від семантики субстантивів, тому їх можна вважати непозиційними відмінками з дуже широким змістом – абсолютним (активним) та інактивним. Активний відмінок відображує, як правило, "власника" дії або стану чи якості, а інактивний – те, що цього "власника" супроводжує. Більш конкретного змісту відповідні словоформи набувають у різних мовах зазначеного типу залежно від характеру реалізації суб'єктно-об'єктних відносин.

Зрозуміло, що при такому стані речей відповідні форми відмінювання пов'язані з суб'єктно-об'єктними відносинами лише на стільки, на скільки активний денотат може бути пов'язаний з дією та потерпанням від неї, а інактивний – з потерпанням. Враховуючи багатство семантичних відтінків дієслів, які можуть позначати навмисні або ненавмисні дію та стан, зацікавлене або незацікавлене сприйняття, різні напрямки руху стосовно суб'єктів та об'єктів і т. ін., стає очевидним, що зазначені відмінки повинні позначати все це розмаїття за допомогою додаткових лексичних засобів, які за регулярного використання граматикалізуются і служать для формування позиційних відмінків при ергативізації або номінативізації мови.

Головним у визначенні суб'єктно-об'єктних відносин у мовах активного ладу є, на нашу думку, те, що специфічні граматичні засоби, які існують в цих мовах для позначення активності та інактивності (насамперед, нас цікавить кореляція активних та інактивних серій осібних афіксів та активного й інактивного відмінків) не є рівнозначними у плані передання суб'єктності та об'єктності: якщо активний відмінок досить відчутно орієнтований на позначення суб'єкта дії або стану, то інактивний має чіткий дифузний, тобто суб'єктно-об'єктний характер. За приклад можна навести префікси активної серії wa- та уа- і інактивної ma- ni- в мові дакота [Климов 1977, *57*].

Важливим є також і те, що суб'єкт дії, яка передається активним дієсловом, оформлюється відмінковими формами, які наближаються до активного відмінка (напр. груз. оповідний відмінок), а той самий суб'єкт, якщо його дія передається інактивним дієсловом, отримує форму інактивного відмінка. [Климов 1977, *76*].

Для оцінки ролі органічно-активного етапу функціонування мови у формуванні системи відмінювання визначальним є той факт, що саме в цю добу, коли стабільний розподіл субстантивів на класи осіб та неосіб, успадкований від класного устрою, поступається місцем більш лабільному розподілу на суб'єкти та об'єкти, хоча б у поки що прихованому під опозицією активність/інактивність, відбувається збільшення питомої ваги граматики. Відповідно, на цьому етапі розвитку мови варто очікувати появи передумов виникнення системи відмінювання. Інша річ, що відмінювання в повному розумінні цього слова може вперше сформуватися тільки в умовах ергативного або навіть номінативного стану мови [Климов 1977, *200*].

Але в контексті запропонованого підходу вирішальним залишається те, що, як зазначалося вище, за виникнення передумов появи системи відмінювання, тобто на органічно-активному етапі функціонування

мови, вибір відмінка залежить не тільки і часто навіть не стільки від синтаксичної ролі субстантива, але й від того, з яким дієсловом, активним чи стативним за семантикою цей субстантив сполучається. Такий стан речей, власне, і дає можливість стверджувати відсутність позиційних відмінків в мовах органічно-активного ладу: дійсно, відмінювання залежить не від "позиції" субстантива, а від семантики його оточення. Це явище має цілу низку наслідків, найважливішим з яких для нас виявляється той, що в мовах змішаної активно-номінативної та ранньономінативної типології спостерігаєтья функціонування відмінка з дуже широким об'єктним змістом. Як правило, це полягає в існуванні "знахідного відмінка", який суміщає загальну семантику спрямування дії на об'єкт [Климов 1977, *201*]. Якщо до цього додати дифузний щодо суб'єктності та об'єктності характер інактивного відмінка, від якого більшою мірою походить названий "знахідний", важко не помітити, що таке граматичне явище дуже нагадує арабський знахідний, або придієслівний відмінок, який, дійсно, може обслуговувати і прямий додаток як об'єкт перехідної дії, і просторові взаємини, і суб'єкт дії або стану, і навіть давати можливість субстантивам виконувати роль фактично відсутнього в АЛМ прислівника. До речі, така відсутність легко пояснюється в межах контенсивної типології, якщо ми згадаємо про наявність в органічно-активних мовах дальшого додатку, який у процесі номіналізації трансформується, як правило, в обставину. Характерним також є те, що наявність подібного "знахідного" відмінка не означає його автоматичного включення в майбутню систему відмінювання, як, власне, і виникнення самої системи, яка базувалася б на відмінкових формах. Так, у тих семітських мовах, де відсутній status rectus, відсутні і спеціальні синтетичні відмінкові форми, що не заважає паралельному функціонуванню непозиційних квазівідмінків, які не входять до загальної системи відмінювання і поводяться так, як згадуваний "знахідний" відмінок. Наприклад, гебрайский напрямковий "відмінок" на *-ah* позначає, як про це свідчить його назва, напрямок на об'єкт і потребує, хоча б імпліцитно, verba movendi, а в окремих випадках, залежно від семантики субстантива, може утворювати прислівник (наприклад, *habaitah* – додому). Якщо в наведеному прикладі такі особливості легко помітити через граматичну ізольованість явища, то в АЛМ, де цей "знахідний відмінок" увійшов до системи відмінювання і став у більшості випадків регулярним позиційним відмінком, відстежити семантичну мотивованість його функціонування значно складніше.

У межах даного дослідження нас цікавить, насамперед, шлях, який пройшла парадигма відмінювання в арабській мові (АМ) у процесі зміни основної семантичної детермінанти, що полягала в переході від опозиції активність/інактивність до опозиції суб'єктність/об'єктність. Традиційно вихідною немаркованою формою субстантивів у мовах номінативного ладу вважається називний відмінок. Але такий підхід можна вважати доцільним лише в суто "називальному" розумінні цього відмінка, що стає зрозумілим через відсутність позиційного номінатива в органічно-активних та ергативних мовах, де його функції виконують абсолютив (при наявності парадигми відмінювання) та ергатив відповідно. Крім того, має місце надлишковість відмінка "агент" і осібності [Філлмор *159*], а підмет активного речення з перехідним дієсловом повинен інтерпретуватися як агенс-особа тільки тоді, коли в реченні представлена група прийменника з інструментальним значенням [Філлмор *160*].

Тож, у результаті безпосередньої номінативізації, яка, безперечно, мала місце в АМ, номінатив формується на базі абсолютного відмінка [Климов 1973, *191*]. Для формування знахідного відмінка характерні два шляхи. Перший полягає в реінтерпретації одного з непрямих відмінків, як правило, давального та прямувального, другий – у формуванні спеціальної флексії акузатива на базі одного із займенникових коренів [Климов 1973, *192*]. В АМ реалізовані обидва шляхи: з одного боку, арабський акузатив позначає широкий спектр спрямування на об'єкт або навіть на суб'єкт дії або стану (див. нижче), з іншого – звертає на себе увагу матеріальна подібність nasb'у до займенникової енклітики жіночого роду *–ha*, а raf'у – до відповідної морфеми чоловічого роду *–hu*, а це, в свою чергу, дає підстави для припущення, що арабський номінатив виник як форма абсолютива з маркером "соціальної актив-

ності", яка дуже часто асоціюється з чоловічим, тобто діючим класом субстантивів, а акузатив увібрав у себе "соціально пасивні" субстантиви, а також усе те, що може так чи інакше потерпати від дії.

Як бачимо, на момент свого виникнення арабські номінатив та акузатив не були пристосовані для розрізнення суб'єктності та об'єктності, а слугували для відокремлення ініціатора дії або стану від оточуючої модальності. Такий стан справ є характерним і для мов ергативного ладу. Так, в ергативних мовах має місце функціональна дифузність абсолютного відмінка, який передає як суб'єктні, так і об'єктні відносини, що можна пояснити наявністю в активних мовах спеціального інактивного відмінка, який не орієнтований спеціально на передання суб'єкта або об'єкта дії [Климов 1973, *241*]. Інший залишок системи квазівідмінювання, характерної для органічно-активних мов, який зберігається в мовах ергативних, полягає в наявності двох форм активного або ергативного відмінків, які співвідносяться з іменами активного або інактивного класів [Климов 1973, *241*].

Ще один момент, який ускладнює картину функціонування двох названих відмінків, полягає в тому, що в процесі зміни семантичної детермінанти форми інклюзива та єкслюзива використовуються як рівнозначні основи різних відмінків [Климов 1977, *258*]

Щодо генітива, то він з'являється лише на номінативному етапі існування мови і базується на основному для нього функціональному протиставленні genitivus subjectivus та genitivus objectivus [Климов 1983, *45*]. Зрозуміло, що така опозиція може виникнути тільки в умовах орієнтації граматичної структури, в першу чергу на передання суб'єктно-об'єктних відносин. Тим не менше, враховуючи те, що прикметник формується в пізньоактивну добу, очевидність безпосередньої номінативізації арабської мови та функціональну та матеріальну близькість Ćarr'у та відносного прикметника в АЛМ, можна зробити припущення про можливість транспозиції деяких властивостей відносного прикметника на сучасну систему відмінювання в АЛМ в контексті розрізнення відчужуваної та невідчужуваної приналежності.

Що стосується інших позиційних відмінків, зокрема, датива та інструменталіса, то вони теж у повному розумінні цього слова з'являються тільки в номінативних мовах, орієнтованих на передання суб'єктно-об'єктних відносин, причому на достатньо пізньому етапі їхнього існування. Цим частково і можна пояснити відсутість в АЛМ спеціальних словоформ для передання названих відмінків. Незважаючи на те, що в мовах активного ладу іноді присутні різноманітні локативи та інструменталіси, а ергативний відмінок може за семантикою наближатися до датива, вони не є позиційними відмінками і їхнє використання мотивується не стільки граматичними, скільки семантичними критеріями, тому в процесі номінативізації мови, яка супроводжується збільшенням питомої ваги граматики, вони можуть взагалі зникати з граматичної системи мови або утворювати дефектні парадигми, як, наприклад, вихідний відмінок в гебрайскій мові. Навіть такі відмінки, як абсолютний та інактивний, теж можуть не отримати подальшого розвитку і зникнути у результаті заміни опозиції, яка спричинилася до їхньої появи, іншою, більш орієнтованою на обслуговування сучасної семантичної детермінанти, як це сталося, наприклад, практично в усіх арабських діалектах, де спеціальні синтетичні відмінкові форми відсутні. У цілому, мабуть, даремно шукати позиційні датив, локативи та інструменталіс у системі відмінювання органічно-активних мов у першу через те, що прямооб'єктна функція в цих мовах не відділяється від непрямооб'єктної [Климов 1983, *47*].

Іншою причиною відсутності названих відмінків, як, до речі, і повноцінного генітива, в органічно-активних мовах можна вважати те, що їх виникнення варто розглядати як один із наслідків протиставлення позиційних номінатива та акузатива. [Климов 1983, *49*]. Виходячи з того, що в тих органічно-активних мовах, де існує елементарне відмінювання, його два основних компоненти – активний та інактивний відмінки позбавлені суб'єктно-об'єктної співвіднесеності [Климов 1983, *117*], тому не можуть вважатися позиційними, їхнє протиставлення не призводить до появи названих вище граматичних явищ.

У цілому система відмінювання, яка включає в себе позиційні відмінки, формується в результаті переорієнтації основної семантичної детермінанти на передан-

ня суб'єктно-об'єктних відносин, і, залежно від того, які граматичні механізми реалізовані в мові на момент здійснення цього переорієнтування, система набуває того чи іншого вигляду.

Щодо АЛМ можна з упевненістю сказати, що її граматична система увібрала в себе систему відмінювання, характерну для перехідного від пізньоактивного до ранньономінативного етапу з неоднозначно трактованим називним, багатозначним знахідним і недостатньо розвиненим, переважно атрибутивним родовим відмінками. Саме на базі цього арсеналу засобів і склалася сучасна, пристосована до обслуговування номінативної граматичної системи парадигма відмінювання АЛМ, яка реінтерпретувала і пристосувала до своїх потреб три названі вище відмінкові форми, що реалізовані в АЛМ у вигляді raf'y – для називного, nasb'y – для знахідного і Ćarr'y – для родового відмінків. Навіть дуже поверхневого погляду на систему відмінювання АЛМ достатньо, аби побачити невідповідність названих граматичних явищ синтактико-семантичним ролям номінатива, акузатива та генітива. Тому, на нашу думку, в синхронії їх варто розглянути в контексті взаємодії поверхневих явищ з рівнем глибинного синтаксису, адже саме тут починається рух від значення до структури. Найбільш деталізовану, на наш погляд, схему взаємодії глибинних семантико-синтаксичних відносин у різносистемних мовах з їхньою поверхневою реалізацією у сфері відмінювання наводить Ч. Філлмор, який застосовує трансформаційні методи для моделюваня цієї взаємодії [Філлмор, *127–258*].

Так, різницю між фразами "він стрибає на стіл" і "він стрибає на столі" у термінах трансформаційної граматики можна інтерпретувати як протиставлення між тими прийменниковими групами, які включені та не включені до складу групи підмета (ГП). Група, яка входить до ГП, вказує місце дії, яку описує ГП, тоді як локативна група, яка входить до ГП, є додатком до дієслова. Всередині ГП різниця між локативним та дирекціональним значенням цілком визначається дієсловом, поза межами ГП має місце тільки локативне значення [Філлмор *144*].

Протиставлення між номінативом та акузативом є відображенням у системи відмінювання більш глибинного протиставлення між активними та пасивними реченнями. Номіналізація речень має своїм наслідком те, що номінатив і акузатив, обидва виявляються співвіднесеними з генітивом завдяки тому, що при трансформації в генітив ці два відмінки нейтралізуються і співвідносяться з genitivus objectivus та genitivus subjectivus відповідно.

Ще один момент, який визначає функціонування генітива – це наявність зв'язку з категорією невідчужуваної, або органічної приналежності, характерною для органічно-активних мов. Іменники, що позначають невідчужувану приналежність, у термінах відмінкової граматики інтерпретуються як такі, що потребують дативного додатку (йдеться про глибинний датив, який поверхнево може бути представлений різними засобами, в тому числі й генітивом, який на глибинному рівні відсутній – ***О.Х.***). [Філлмор *226–227*]. Така реалізація є характерною для мов, які допускають, аби дативний додаток залишався всередині іменної групи [Філлмор *234*]. Якщо дативний додаток вводиться у пропозиційну складову, він отримує скоріше дирекціональне оформлення, також і у вигляді поверхневого датива. Виходячи з відсутності спеціальних форм для поверхневого датива в АМ і дирекціональної функції "акузатива" пізньоактивних мов, можна припустити, що двовідмінкове відмінювання, в межах якого для непрямих відмінків використовуються форми акузатива для деяких категорій імен, може виявляти зв'язок із семантикою названих імен, хоча в сучасній АЛМ такий зв'язок відсутній. Сказане стосується також кореляції генітива приналежності та відносного прикметника, де увагу на себе звертає подібність огласовки garr'y і суфікса, за допомогою якого утворюються відносні прикметники, але ці явища заслуговують, вочевидь, на окреме дослідження.

Таким чином, співвідношення між номінативом та акузативом є рефлексом вищезгаданої діатези, а співвідношення цих відмінків до генітива опосередковується в процесі побудови віддієслівних іменників. Решта відмінків включаються в загальну систему відносин на тій підставі, що поряд з їхньою вторинною функцією у вигляді обставин вони можуть виступати в ролі варіанту акузатива [Філлмор *145*].

Отже, на глибинному рівні з точки зору суб'єктно-об'єктних відносин є два основ-

них відмінки: це агентив, який позначає ініціатора дії, як правило, особи, і об'єктив, який позначає предмет, зачеплений дією або станом, ідентифікований дієсловом [Філлмор *164*], що добре корелює з поверхневими явищами, реалізованими в АЛМ. Щоб пов'язати обидві запропоновані моделі між собою, нестативність дієслова можна звести до наявності в його відмінковій рамці акузатива [Філлмор *174*]. А щодо поверхневої реалізації згаданих глибинних відмінків у випадках, коли утворюється підмет, глибинні відмінкові форми нейтралізуються та виникає номінатив, а при утворенні прямого додатка вони теж нейтралізуються і виникає акузатив, тоді як номіналізація речень призводить зазвичай до утворення генітива [Філлмор *199*]. Варто додати також, що генітивною ознакою до віддієслівного імені може слугувати тільки та іменна складова, яку можна трансформувати у поверхневий підмет (при вихідному дієслові) [Філлмор *203*].

Керуючись типологічними моделями, виведеними у термінах відмінкової граматики, запропонованої Ч. Філлмором [Філлмор *205–207*], які останній визначив на основі типологічних ознак мов північноамериканських індіанців [Sapir *86–90*], можна навести такі глибинні синтаксичні типи, що визначаються в названих мовах відповідними займенниками, які доцільно розглянути в АЛМ в контексті їхньої імплікативної кореляції з синтаксичними конструкціями неномінативних мов:

– однакове оформлення для речень з активним агенсом при неперехідному дієслові, речень з перехідним дієсловом і вираженим при ньому агенсом, а також речень з неактивним суб'єктом при неперехідному дієслові;

– окрема форма для об'єкта перехідного дієслова – "номінатив", решта форм збігається і традиційно називається "акузативом";

– окрема форма для агенса при перехідному дієслові (ергатив), решта форм збігається – "номінатив";

– окремі форми для активного суб'єкта і агенса при перехідному дієслові, а окремі – для об'єкта перехідної дії інактивного суб'єкта неперехідної – тоді можна говорити про "активний" і "інактивний" відмінки ;

– одна форма для займенникової іменної групи в реченнях з перехідним дієсловом, інші дві – для активного та інактивного суб'єктів неперехідної дії відповідно.

Очевидно, всі ці типи представлені в АМ хоча б у вигляді залишкових явищ, із застереженнями щодо специфіки їхнього функціонування в межах сучасної граматичної системи АЛМ. Так, акузатив має дві функції: об'єктного та адвербіального додатків [Wright, *45*], усередині яких можна побачити інші варіанти його використання, при тому що більшість перехідних дієслів має об'єктний додаток в акузативі, непоодинокими є випадки керування за допомогою прийменників з іменем у генітиві, тобто семантично прямий додаток є формально непрямим. Зустрічаються також дієслова, які керують обома способами, хоча перший набагато частіше є старішим і більш стилістично бажаним, ніж другий [Wright, *46*]. На наш погляд, це є одним із численних проявів слабкої орієнтації арабського акузатива на передання об'єктних функцій. Крім того, окремі групи арабських дієслів, такі, як af'Al al-qulUb, af'Al al-yaqIn wa al-šaqq wa al-ruĆĆAn, що їх можна, хоча і не без застережень, віднести до дієслів сприйняття і афективних, теж (керуючи за допомогою акузатива) [Wright, *48*] вводять як непрямий додаток, так і різноманітні обставини. А таке використання акузатива, як оформлення абсолютного масдара, взагалі позбавлене будь-якої об'єктної функції, але дуже вдало, на наш погляд, ілюструє перетворення дальшого додатка на обставину, яке за наявності відповідних умов дійсно має місце в пізньоактивних мовах поряд із заміною протиставлення ближчого та дальшого додатків на розрізнення додатків прямого та непрямого [Климов 1977, *186*].

Суб'єктність в АЛМ ні в якому разі не потребує автоматичного поставлення імені в називний відмінок: підмет може стояти і в акузативі, який, щоправда, не є ані придієслівним, ані адвербіальним, що дало підстави для сприйняття подібного явища в єгипетській мові як ергативного відмінка, хоча тут не простежується зв'язок з перехідністю/неперехідністю, без якого не варто говорити про ергативність. В даному випадку, принаймні в АЛМ, йдеться про залишки функціонування абсолютива, основною фунцією якого є ідентифікація діяча або суб'єкта стану чи якості. Очевидно, що в номінативних мовах суб'єкт

ідентифікується іншими засобами, а абсолютив, який, імовірно, отримав маркер спрямування на об'єкт (фатха або танвін фатха) , зберігся у відповідних конструкціях і набув нового семантичного та стилістичного забарвлення вже як "знахідний відмінок", якого формально вимагають певні службові частки (inna та її "сестри").

Дифузність арабських відмінків щодо об'єктності можна також проілюструвати на прикладі конструкції на зразок *Ata mUsA banI 'isrAIla-l-kitAba* → *Utiya banU 'isrAIla-l-kitAba*, де за допомогою форми акузатива передаються як прямий так і непрямий додатки, а неможливість трансформації **Utiya-l-kitAbu banI 'isrAIla*, що обумовлена "більшою важливістю особи ніж не-особи" [Wright, *53*] вказує на виникнення даної конструкції в межах органічно-активного ладу, де ідентифікується не суб'єкт та об'єкт дії, а лише її "власник".

Для кращого розуміння зв'язку між придієслівним та адвербіальним акузативами варто звернути увагу на подібність керування двічі перехідних дієслів в АЛМ до оформлення ближчого та дальшого додатків в органічно-активних мовах, зокрема на те, що дальший додаток, як уже зазначалося, особливо в пізньоактивну добу часто стає обставиною. Дещо дуже подібне до цього відбувається в АЛМ, наприклад, коли дієслово керує двома, а в деяких випадках – і трьома акузативами в активному стані, а при вживанні пасивної форми дієслова, коли справжній прямий додаток стає підметом і отримує форму називного відмінка, дальший додаток, який залишається в акузативі, набуває більш адвербіального значення: *Ća'altu lakum al-arđa firAšan* → *Ću'ilat lakum al-arđu firAšan* [Wright, *52*].

Наступним кроком в адвербіалізації акузатива є, природно, абсолютний масдар, де віддієслівний іменник стоїть у знахідному відмінку і виконує в АЛМ функції прислівника, який як частина мови тут фактично відсутній. І якщо в першому прикладі можна побачити в дальшому додатку об'єкт в інструментальному використанні, то абсолютний масдар через абстрактну природу віддієслівного іменника такої конотації позбавлений і слугує винятково для характеристики відповідного дієслова. Подібно до абсолютного масдара часто будується і форма адвербіального акузатива [Wright, *109*]. Залишком функціонування дальшого додатку можна пояснити, також, на нашу думку, і наявність в АЛМ конструкцій типу *mA ziltu usIru wa-n-nIla* [Wright, *83*], на що вказує акузатив слова *nIlu*.

Арабський акузатив може виконувати поряд із зазначеними і партитивні функції, наприклад, при запереченні, при цьому суб'єктність/об'єктність ніяк не диференціюється, так само як і акузатив коли виконує фунції есива, транслатива, вокатива при невизначеному об'єкті, кількісно-відокремлювального генітива та партитива (tamyIz).

Навіть у випадках, коли акузатив супроводжує перехідне з точки зору традиційної арабської граматики дієслово, дія якого спрямована на об'єкт, далеко не завжди він позначає прямий об'єкт, як, наприклад, у випадку ілативного керування дієслова *daĠala*.

Таким чином можна зробити висновок, що суб'єктно-об'єктна орієнтація була відсутньою в арабських номінативі та акузативі на момент виникнення відповідних форм, які натомість позначали ініціатора дії або власника стану чи якості та характеристики їхнього впливу відповідно. У процесі зростання ролі суб'єктно-об'єктних відносин у результаті номінативізації граматичної системи, яку, ймовірно, треба спроектувати в протоафразійську добу, названі форми в силу своєї семантики отримали нові ролі позначення суб'єкта та об'єкта, хоч і зберегли, особливо акузатив, колишнє розмаїття функцій. Крім цього, процеси, які відбувалися під час переходу від органічно-активного до номінативного ладу, насамперед, утворення прикметника і реінтерпретація категорії відчужуваної/невідчужуваної належності, призвели до появи генітива, який, крім атрибутивних та посесивних функцій, у складі прийменникових груп почав передавати значення більшості непрямих відмінків.

Якщо до сказаного додати також зауваження про характерні для загальносемітського стану абсолютив на *-a*, який оформлював іменний предикат, локативно-ергативного відмінка на **-u*[1], загальнонепрямо-

[1] На думку Г.А. Климова, тут мав місце активний відмінок [Климов 1977, *244*].

родового на **-i*, локативно-давального на **-(i)s *-(a)s*, а також про оформлення суб'єкта стану (об'єкта неперехідного дієслова) за допомогою закінчення *-a*, з подальшим "перепрофілюванням" цих відмінків [Дьяконов *213*], стає зрозумілішою як багатофункціональність синтетичних форм позиційних арабських відмінків і пов'язане з цим багатство синтаксичних типів, так і фактичне зникнення цих форм із системи відмінювання субстантивів у діалектному мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

Дьяконов И.М. **Языки древней Передней Азии.** Москва, *1967*.

Климов Г.А. **Очерк общей теории эргативности.** Москва, *1973*.

Климов Г.А. **Типология языков активного строя.** Москва, *1977*.

Климов Г.А. **Принципы контенсивной типологии.** Москва, *1983*.

Филлмор Ч. Дело о падеже. // **Зарубежная лингвистика,** Т 3, Москва, *1999*.

Sapir E. Review of C.C. Uhlenbeck: "Het identificeerend karakter der possessieve flexie in talen van Noord-Amerika". – "International Journal of American Linguistics", *1917*, v.1.

Wright W. A grammar of the Arabic language, Cambrige, *1986*.

РЕЦЕНЗІЇ

Туранли Ф.Ґ. **AĆacan BeyoĆlu (Агаджан Бейоглу). Tİrkmen Boylarčnčn Tarih ve Etnografyasč (Історія та етнографія туркменських етносів).** –Îstanbul, 2000. – 965 s.

Автор за походженням є туркменом, який останнім часом працює в Туреччині, де я мав змогу познайомитися з ним під час стажування в Стамбульському міжнародному університеті (1994–1996 рр.). Книга А. Бейоглу написана в найкращих традиціях світової науки: дослідник зібрав увесь досяжний йому матеріал, ретельно опрацював його і, що важливо, виклав всю душу. Отже, йдеться про історію рідного авторові народу, якому тривалий час не вдавалося висловити ті думки та ідеї, що їх тепер втілив у життя цей молодий науковець.

Монографія "Історія та етнографія туркменських етносів" (написана турецькою мовою) є вагомим науковим доробком, де висвітлені результати багаторічного дослідження проблем, пов'язаних з об'єктивним вивченням історії походження туркменських етносів, роду алкиревлі (Alkčrevli) та караевлі (Karaevli), а також, де висвітлені проблеми їхніх нащадків, які продовжують своє життя у Туркменістані.

У роботі всебічно аналізуються особливості традицій, соціальне життя, побут, релігія, культура, генеалогія і економіка зазначених етносів.

Ця робота має достатньо розгалужену структуру, що складається з численних розділів та параграфів.

У I розділі автор подає детальне тлумачення терміну "сакар" (Sakar), висвітлює причини виникнення даного етносу. У II розділі – знайомить нас з етапами формування роду сакарських туркменів та подає класифікацію різних гілок цього роду. У III – розглядаються події, що стосуються питань загарбання царською Росією областей, де проживав названий народ, а також досліджується становище туркменів протягом XX століття у місцях їх компактного проживання. Розділ IV надає відомості про чисельність етносу сакар та інших етносів у світі, які носять подібну назву. Слід зазначити, що V розділ цієї книги присвячений переважно питанням, що стосуються історії соціологічних та культурологічних аспектів життя сакарських туркменів з поданням широкого етнографічного огляду. В VI розділі основна увага присвячена особливостям матеріального життя цього народу. Крім цього підкреслюються негативні впливи радянської політики на тюркські народи Центральної Азії, що призвело до компрометації національної культури.

Зазначимо, що важливу частину наукового апарату цієї роботи становлять джерельні матеріали, а саме: книга "Dûvënİ Lijgat'it-Tİrk" (Антологічний тлумачний словник тюркської мови), написана ще в XI столітті Магмудом Кашкарли. В ній автор встановлює назви 22-х тюркських етносів огузького роду. Другим значним джерелом для дослідження згаданої теми автор обрав "OĆuznëme" (літопис про Огузів), написаний Ебульгаїром Фазлалаг Решідуддином (1247–1318 рр.), де є відомості про генеалогію огузьких туркменів, яка складається з 24 етносів. Третє не менш вагоме джерело, що називається так само – "OĆuznëme", було написане в середині XVI століття туркменським істориком Салар Баба Гулали Оглу Гиридари та інші.

У результаті дослідження історії походження та розвитку названих етносів автор також встановлює схему (S. 949–965) родоводу туркменських сакарів.

В опрацюванні використаних джерел та літератури А. Бейоглу використовував сталу методологію дослідження та написання історичних праць.

Ця книга має особливе значення для вивчення історії та етнографії туркменів і, безперечно, зацікавить науковців-сходознавців.

Л.З. Мсерианц

ИЗ ПРОШЛОГО ИТАЛЬЯНСКОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Из западно-европейских стран Италии, несомненно, принадлежит весьма почетное место в истории востоковедных дисциплин в Европе. Итальянское востоковедение, насчитывающее за собой уже многие столетия, возникло в силу известных культурно-исторических и политико-экономических причин. Миссионерская деятельность среди разноязычных народов Азии и Африки, культурные связи с Востоком и, в частности, торговые сношения Венеции, Генуи, Ливорно, Пизы, Неаполя и др. с восточными рынками, политические и церковные взаимоотношения с землями Востока и т. д., – все это требовало познаний не только в языках, но и в быте и в культуре целого ряда народов и стран, подобно тому, как, например, торговая деятельность Ост-Индской Компании, положившей начало британскому владычеству в Индостане, явилась стимулом к занятиям санскритом и, вообще, к изучению древне – и ново-индийской культуры[1]). Что касается торговых связей Италии с восточными рынками, то таковые должны были содействовать изучению Востока, тем более что главнейшим источником обогащения итальянских городов, со времени крестовых походов в особенности, являлась, именно, торговля и, в частности, торговля ценными и редкими продуктами и товарами восточных стран.

Существенным моментом в истории итальянской ориенталистики не могли не явиться и крестовые походы, в которых выдающаяся роль выпала также на долю Италии, сыгравшей при помощи флота венецианской, генуэзской и других городских республик, весьма существенную роль при поддержании связи между десантными отрядами крестоносцев и их странами.

Крестовые походы, усилившие торговые сношения итальянских народов с Левантом и ослабившие в этом отношении Византию, явились мощным фактором в деле сближения с Востоком и открыли, вместе с тем, целую полосу путешествий в восточные страны, из которых до этого посещалась собственно лишь Палестина, как страна паломничества для христиан. Описание этих путешествий обогатило науку ценными географическими, естественно-историческими, этнографическими и историко-археологическими материалами, а также способствовало прогрессу нарождавшейся новой картографии. Так, венецианец Мартин Сануто, совершивший пять путешествий в Палестину и на Восток, вообще, представил в первой четверти XIV в. папе Иоанну XXII географические карты Средиземноморья, Палестины и Египта. С другой стороны, усиленное стремление римской пропаганды на Восток, где она рассчитывала возместить тот ущерб, который был нанесен католичеству в известной части Европы реформационным движением, являлось не менее существенным моментом. Отдельно следует также отметить, что сближение с Востоком вызывалось и тем jus patronatus над главнейшими святынями Палестины, которого совместно с религиозными привилегиями для католиков, так упорно добивалась венецианская республика, чуть ли не при каждом заключении торговых договоров с мусульманскими государями, (начиная с X ст.), и неаполитанское королевство (с первой половины XIV в.[2]).

Таким образом, и католическая церковь с Ватиканом во главе, и торговые люди, и руководители политикой в многочисленных, соперничавших друг с другом, государственных центрах еще только мечтавшей об об'единении Италии, – все были, в большей или меньшей степени, заинтересованы в успехах востоковедения, прежде всего, конечно, практического. Оказывать посильное содействие этим успехам, таким образом, являлось для них существенной очередной задачей.

Так, например, много сделал в XVI в. для изучения Востока папа Григорий XIII (1572–1585) учреждением коллегий, предназначенных специально для обучения при-

езжавших с Востока юношей, и основанием восточной типографии, в целях усиления миссионерской деятельности. Предметом особенного внимания Григория XIII из христианских стран Востока была также и Армения, о чем свидетельствуют, между прочим, его буллы и интересная переписка с ним высших духовных и светских лиц Киликии, хранящаяся в рукописном отделе Ватиканской библиотеки (Cod. Arm. Vat. 2). В этом отношении интересен, в свою очередь, находящийся в римской библиотеке «Валличеллиана» (в архивном сборнике «К 17», стр. 176) единственный, кажется, дошедший до нас экземпляр об'явления-проспекта, отпечатанного в Риме в 1579 г., из которого видно, что, по повелению Григория XIII, Роберт Гранжон, родом из Парижа, вырезал армянские литеры.[3]). В этом издании напечатаны были также и некоторые богослужебные тексты (псалмы, молитвы и т. д.) в качестве образчиков армянской печати.

В литературе путешествий на Восток, вообще, итальянские «Путешествия» и «Письма» миссионеров, пилигримов, негоцианов, государственных деятелей, дипломатов и т. д., сохраняющие и поныне научную ценность, – занимают одно из выдающихся мест и свидетельствуют о крупном интересе разнообразных итальянских кругов к странам и народам Востока. Оставляя в стороне Плано Карпини (XIII в.) и некоторых других путешественников, ограничимся упоминанием венецианцев, многие из которых были людьми прекрасно образованными и хорошими знатоками классических языков и литератур. Эта ученость иногда сказывалась даже неблагоприятно, так как пропитанные античной культурой путешественники нередко пользовались при описании своих путевых впечатлений сведениями, почерпнутыми из классических писателей, и, таким образом, невольно ослабляли свои собственные наблюдения. К числу таких ученых путешественников принадлежит, напр., венецианец Никколо Конти, совершивший в XV ст. долголетнее путешествие в Сирию, Египет, Индию, Цейлон и Зондские острова. Он научился в Дамаске арабскому, а в Каликуте (на Малабарском побережьи) персидскому. Его повествование, вошедшее в состав сочинения Подджио Браччиолини „Historia de varirtate fortunae", дало, между прочим, известную сумму сведений об Индии и религии индусов. Далее, упомянем путешественников по Персии, Индии и т. д.: Иосафата Барбаро, Амвросия Контарини и Катерино Зено – венецианских послов в Тебризе (во второй половине XV в.). Барбаро, как и некоторые другие итальянцы, проезжал в Персию через Россию, и его труд заключает также сведения о тогдашней Московской Руси, равно как и «Путешествие» Контарини, бывшего в Москве на обратном пути. (О некоторых других путешественниках речь будет в дальнейшем изложении). Многие из этих «Путешествий» и «Писем» остаются еще неизданными, равно как многочисленные собрания корреспонденции миссионеров и их заметок по Востоку и восточным языкам, хранящиеся в итальянских библиотеках.[4]).

Интересу к Востоку, его языкам, литературе, прошлым и современным судьбам, культуре, особенностям быта и т. д. – должен был содействовать значительный наплыв в Италию представителей отдельных восточных народностей, равно как издавна обосновавшиеся здесь их колонии. Это сближение с Востоком, которое облегчалось географическим положением Апеннинского полуострова и морями, омывающими его берега, началось еще в римскую эпоху. На площадях и улицах, например, древнего Рима инородческая речь была таким же обычным явлением, как и сейчас. Здесь мы имеем, главным образом, в виду культурные, мирные сношения (напр., торговлю) и не касаемся военных столкновений (с Карфагеном, Парфией, Сирией, Арменией и т. д.). Сближение это продолжалось за все время средневековья и в последующие эпохи. Своего кульминационного пункта оно достигло, кажется, в сев. зап. углу Адриатики, в полуитальянской и полувизантийской Венеции. Влияние Востока коснулось многих сторон, как материальной, так и духовной жизни этого города-государства. Историки искусства, например, открывают в венецианском изобразительном творчестве восточные влияния[5]), и как бы характерным символом последних является национальный флаг б. венецианской республики, представляющий льва св. Марка на фоне роскошного «персидского» ковра. Среди чужеземных гостей Италии мы встречаем и

торговых людей, завязывавших деловые сношения между рынками Востока и Запада, и сочленов духовных братств, искавших покровительства Ватикана. Так, оставляя более отдаленные времена, отметим, что армяно-венецианские сношения уже настолько успели развиться в половине XIII века, что знаменитый венецианец Марко Поло в своих путевых записках свидетельствует об оживленной торговой деятельности в армяно-киликийских портах Средиземноморья, являвшихся одним из транзитных путей на Ближний, Средний и Дальний Восток. Армянское правительство еще в первой половине XIII в. октроировало особые торговые привилегии итальянским купцам Венеции, Генуи и т. д. С другой стороны, интересно отметить, что в 1253 г. Марко Циани, внук знаменитого дожа Себастьяно, оставил по завещанию одну из своих недвижимостей в торговом квартале Венеции Сан Джульяно, которая должна была служить как бы пристанищем для приезжавших в Венецию армянских купцов. Этим даром завещатель желал отблагодарить за продолжительное пребывание членов своей семьи в Армении, где венецианцы свободно торговали, занимались искусствами и ремеслами, откуда вывозили ковровые изделия, шелк-сырец, а также текстильные товары Индии.

Отметим, далее, водворение в Генуе в самом начале XIV ст. ордена армянских монахов-бартоломитов, водворение в XVII в. крупной армянской торговой колонии из Новой Джульфы (около Испахана), в числе других городов, также и в Венеции. Насколько эти ново-джульфинские «ходжа» играли значительную роль в общественной жизни Венеции или, во всяком случае, были популярны в столице Адриатики – видно хотя бы из того факта, что известный венецианский драматург Карл Гольдони воспользовался, хотя и не совсем удачно, в качестве сюжета для нескольких своих пьес картинами из быта исфаханских персиан и ново-джульфинского армянства («Иркана в Джульфе» и др.). Некоторые из этих пьес нашли себе в Венеции подражание, и, вообще, интерес к пьесам с восточной фабулой был очень силен в Венеции. Гольдони в своих «Мемуарах», служащих прекрасным комментарием к его комедиям, говорит, например, с каким приподнятым интересом зрители относились к внешней, экзотической обстановке его комедий, в которых был выведен Восток[6]). Современник и противник Гольдони, как реформатора итальянской драмы, граф Карл Гоцци, написал несколько комедий или «драматических сказок», сюжет которых заимствован из восточных новелл. Так, пьеса «Турандот» (переведенная на немецкий Шиллером) имеет своим источником одну из новелл изданного в 1707 г. французским ориенталистом Пети-де-ла-Круа сборника «Тысяча и один день», будто бы переведенного им с персидского. Этот сборник, составленный, во всяком случае, по восточным источникам, имел огромный успех и был переведен с французского на многие европейские языки, в том числе и на итальянский.

Немного позже, в первых годах XVIII в., водворяются на о. св. Лазаря, поблизости венецианского Лидо, перебравшиеся сюда из Морей члены братства мхитаристов, много поработавших в деле изучения др. армянского языка, литературы и культурного прошлого Армении. Эта научно-литературная деятельность приводит их к общению с академическим и литературным миром Италии и способствует возникновению интереса к арменистике вообще.[7]).

Среди ученой продукции итальянцев, в особенности духовных лиц и миссионеров, начиная с XIV в., следует вспомнить о трудах еп. Варфоломея Болонского из ордена Проповедников, который в начале XIV в. был отправлен папою Иоанном XXII проповедником в страны Ближнего Востока. Он изучил ново-персидский и армянский языки и сделал ряд переводов с латинского на армянский некоторых богословских трактатов. Стиль его, однако, далеко не классический, и переводы кишат вульгаризмами, что, конечно, свидетельствует о значительной близости переводчика к окружающей среде.

В 1548 г. М. Викториус (по-итальянски Веттори) издает в Риме первую грамматику абиссинского языка. В 1599 г. появляется в Венеции первый, кажется, печатный турецкий словарь, совместно с другими языками. В 1614 г. один из виднейших первых итальянских ориенталистов Раймонди, руководитель восточной типографией во Флоренции и составитель проекта издания библии-полиглотты, опубликовал, кажется, первую по времени

грамматику ново-персидского языка. В 1624 г. преподаватель восточных языков в Амвросиевой Коллегии (в Милане) Ривола издает первую грамматику армянского языка, а также армяно-латинский словарь. Далее отметим работы: о. Мавриния Гарцони, составившего первую по времени курдскую грамматику и словарь (Рим, 1787), основывающиеся на одном из курдских диалектов (г. Амедия, в 50 мил. к сев-вост. от Мосула); хотя грамматический очерк Гарцони слаб, однако словарь, по словам Дж. Дармстетера, «ценен»; о. Фр. – М. Маджи по грузинскому (Рим, 1-ое изд. 1643 г., 2-е 1670 г.). Труд последнего хотя и был полон ошибок (его автор; не овладел фонетической системой грузинского и вообще не проник, по словам М. Церетели[8]), в дух этого языка), однако долгое время оставался для европейских ученых единственным учебником грузинского. Особенного внимания заслуживают труды Фра Паолино а С.-Бартоломео – по санскриту: его обе санскритские грамматики (Рим, 1790 и 1794 г.) – первый грамматический очерк санскрита на европейском языке, имеющий целью не только научить мертвому языку древней Индии, но и через него облегчить изучение современных, ново-индийских языков, для которых, по взгляду автора, извинительному для его времени, санскрит являлся «источником и родоначальником». Все эти, как и многие другие грамматико-словарные труды по восточным языкам, исходили из лона “S. Congregatio de propaganda fide”, 300-летие которой исполнилось в 1922 году. Заслуги этого замечательного учреждения на пользу ориенталистики неоспоримы. Это был первый в Европе основательно организованный факультет восточных языков. Здесь, между прочим, раз в год на торжественном собрании питомцы конгрегации произносят речи на родных языках – арабском, сирийском, эфиопском, армянском и др. – притом не только на древних, но и на новых (наприм., на древне – и ново-армянском).

Хронологически одной из первых причин, толкавших на изучение восточных языков, должно быть признано арабское влияние на только что зарождавшуюся в Италии университетскую науку, как в области медицины, так и философии. Возникший не позднее X в. славный в истории медицины б. университет Салерно (около Неаполя) с самого начала подпал под благодетельное влияние арабской врачебной науки; благодаря ей, происходит знакомство с творениями, как арабских, так и др. греческих медиков в арабском переводе. Среди салернских деятелей науки можно отметить, например, бенедиктинца Константина Африканского (XI в.), много путешествовавшего по Востоку, переводчика на латинский язык и преподавателя в салернской медицинской школе[9]). Что касается языка преподавания в Салерно, то таковым, помимо латинского, являлись также арабский и еврейский. Точно так же в области философии, благодаря арабских переводчиков и комментаторов, итальянские университеты (в особенности на севере) изучают творения Аристотеля и других представителей эллинской мысли в их неискаженном виде; в частности, благодаря влияния Ибн-Рошда–Аверроэса, проникает философское направление, известное под именем аверроизма – направление, оказавшее мощное воздействие на развитие итальянского религиозного свободомыслия – этого типичного явления эпохи Ренесанса.

Арабское влияние шло, главным образом, из Испании, а также из Сицилии, где арабская культура продолжала держаться и после того, как 250-летнее владычество арабов, явившееся на смену византийскому, было сменено норманским. Известно, что король Сицилии Фридрих II знал арабский язык, что в его придворном ученолитературном кругу, на ряду с провансальскими и итальянскими поэтами, находились и арабские, и что он высоко ценил мусульманскую науку, с которой находился в постоянном общении, главным образом, благодаря посредническому содействию государей Альмохадской династии, правившей Испанией и Зап. Африкой. Так, философу Ибн-Сабину было официально поручено составить научно-обставленный ответ от альмохадского государя на философские запросы Фридриха II, которые последний поставил сеутским ученым. Далее, из мамелюкского Египта в 1261 г. был отправлен в Палермо к королю Манфреду (сыну Фридриха II) в качестве посла философ Джемалледин Ибн-Салим, составивший для государя, при котором он был аккредитирован, курс логики[10]), и т. д.

Одним из наиболее старых итальянских арабистов, которому принадлежат многочисленные переводы с арабского, был Герард Кремонский, живший в XII ст. Он изучал арабский язык и литературу в Испании. В числе его переводов значатся, между прочим, труды Авицены и птолемеевский астрономический трактат «Алмагест» (с арабского). Восточные, в особенности арабское, влияния на итальянскую культуру не могли, конечно, не отразиться на самом языке, этом верном показателе прошлых судеб каждого народа. Итальянская речь, в числе прочих лексикальных заимствований, знает немало словарного материала, унаследованного от Востока; таков, например, материал арабский и вошедший через него персидский[11]).

Старые сношения и связи с Востоком отразились уже в памятниках раннего периода итальянской литературы. И в «Божественной Комедии» Данте[12]), и, в особенности, в «Декамероне» Боккачио, и в сборниках рассказов других новеллистов исследователями были указаны восточные влияния, мотивы, сюжеты и вообще следы знакомства с миром Востока.

На ряду с интересом к практическому, в Италии рано возникает интерес к научному востоковедению. Этого требовало, прежде всего, изучение библейских книг, равно как историко-богословские занятия. Изучение др.-еврейского (как обращает внимание на этот факт Дюга в своей „Histoire des Orientalistes de 1'Europe du XII-e an XIX-e s. etc.," l. Paris, 1868 p. XLIII) раньше всего возникло именно в Италии. В глубь средневековья восходят, как мы уже видели, также занятия арабским и сирийским. С изучения этих первенствующих в литературном и культурно-историческом отношении семитских языков и началось (как и в других странах Европы) итальянское востоковедение.

Значительную древность насчитывает и преподавание восточных языков на Апеннинском полуострове. Начало преподавания др.-еврейского, арабского и сирийского (халдейского) в университетах Рима и др. датируется обыкновенно с эпохи папы Климента V, т.-е. с первой четверти XIV столетия. Восточные языки, далее, составляют предмет обучения в папских духовных семинариях: в Pontificio Seminario Romano (с половины XVI ст.) и в Коллегии Конгрегации de propaganda fide.

Одним из первых трудов, имевших целью познакомить с грамматической структурой некоторых восточных языков, с присоединением текстов и кратких сведений о народах, говоривших этими языками, является замечательная для своего времени при всех ее несовершенствах и погрешностях работа одного из виднейших старых ориенталистов Тезео Амброджьо – работа, появившаяся в Павии в 1539 г. и носящая заглавие: „Introductio in chaldaicam linguam, Syriacam atque Armenicam, et decem alias linguas.... Theseo Ambrosio... authore", Papiae M. D. XXXIX; in F°. На авторе этого издания[13]) следует хотя бы кратко остановится. Тезео Амброджьо (род. в 1469 г.) был щедро одарен способностями к изучению языков (уже 15-ти лет от роду он писал и говорил по-латински и гречески), и в этом отношении его можно считать предшественником его же знаменитого соотечественника Меццофанти. Старый историк итальянской литературы, аббат Тирабоски, в своей капитальной «Истории итальянской литературы» (Нов. флор. изд. 1812 г., т. VII, 3, стр. 1060 сл.), говоря о Т. Амброджьо, не без основания подчеркивает, что за ним остается «слава» первого европейского ученого, который «истолковал столько языков». Занятия Т. Амброджьо вращались в области богословия, философии и изучения восточных языков. Одно время, по назначению папы, он преподавал в Болонье – этом старом центре итальянской университетской науки, сирийский язык, который являлся его специальностью. Он участвовал на Латеранском соборе 1512 года, где имел случай применить свои познания в восточных языках.

В своем труде Т. Амброджьо касается целого ряда языков (числом более тридцати), обращая главное внимание на их фонетические особенности, в каковом отношении труд его имеет особую ценность. Нельзя, поэтому, не удивляться, что эта старая и редкая итальянская книга не фигурирует в списке литературы предмета, приложенном к «Основаниям фонетики» проф. Эд. Зиверса, равно как не менее странно, что в почтенном труде Бенфея, посвященном истории языковедения (Мюнхен, 1869), упоминается о работе Т. Амброджьо всего лишь в двух-трех строках

подстрочного примечания (стр. 219), с единственным указанием, что он «приводит множество алфавитов» (и только), тогда как о работе французского языковеда В. Постелля[14]), представляющей в значительной своей части негласное использование материалов Т. Амброджьо, еще находившихся в рукописи, что осталось совершенно неизвестным Бенфею, обстоятельно говорится на нескольких страницах (225–227); то же самое должно быть отмечено и относительно уже упомянутого сочинения Дюга.

Из специальных школ восточных языков более позднего времени обращает на себя внимание основанная в Неаполе в 1727 г. «Китайская Коллегия»; ее задачи определялись нуждами католической пропаганды, отчасти также и коммерческими. Эта коллегия уже во второй половине XIX в. была преобразована в специальную школу живых азиатских и африканских языков и получила наименование «Неаполитанского Восточного Института», состоящего из двух отделений: лингвистического и колониального. В настоящее время, помимо «Восточной Школы» (с юридическим отделением) при Римском университете, занятия востоковедением культивируются в папских: Библейском Институте и в специальном Институте для востоковедных занятий, равно как на историко-филологических факультетах некоторых итальянских университетов (напр., неаполитанского, болонского, флорентийского и др.), академий (напр., миланской) и т. д.

Сравнительно позже начали в Италии свою работу по изучению языков и культур Востока специальные ученые сообщества[15]). Насколько нам известно, первым итальянским «Азиатским Обществом» является возникшее в 1871 г. во Флоренции б. „Societa per gli studi Oriental!", издавшие два тома „Annuario"; затем, в 1876 г., возникла „Associazione Orientale", выпустившая 12 томов „Studi"; деятельность ее продолжалась по 1891 г. Наконец, в 1886 г., было основано там же „Societa Asiatica Italiana", уже успевшее издать более 30 томов своего хорошо известного органа „Giornaledella Societa Asiatica Italiana" и владеющее прекрасною библиотекой (м. пр. с хорошим собранием периодических изданий). Не менее выдающимся специальным изданием является и "Rivista degli studi Orientali" – орган уже упомянутой Восточной школы при Римском университете. В „Giornale" и в „Rivista" равно как и в энтолого-лингвистическом трехмесячнике „Rivista indo-greco-italica "выходящем в Неаполе с 1917 г.), принимают участие все наиболее выдающиеся силы современной итальянской ориенталистики. Во Флоренции также появились в свет, под редакцией проф. языковедения и санскрита Ф. Пулле, 6 томов специального издания, посвященного индоиранской филологии: „Studi italiani di filologia indo-iranica diretti da F. L. Pulle" (Pirenze, 1897–1905). Наконец, упомянем носящий несколько особый характер журнал „Bessarione" и выходящее с 1920 г. периодич. издание Папского Библейского Института „Orientalia. Commentarii de rebus assyrico-babylonicis, arabicis, aegyptiacis etc."

Новым толчком к занятиям востоковедением явились уже в исходе XIX и в начале XX в.в. политические обстоятельства. Распространение итальянского владычества на известные земли северной и северо-восточной Африки: Эритрею, Сомали (итальянский), Триполи. Киренаику и др., из которых многие хранили под глубокими слоями песка остатки древнеримской материальной культуры, – вызвало усиленный интерес не только к изучению археологического прошлого, но и к языкам семитской и хамитской семей, которыми говорит современное местное население. На ряду с французскими, итальянские работы в последней области являются особенно заслуживающими внимания[16]). Этнолого-лингвистический материал и политико-экономические интересы новых колониальных территорий, на ряду как бы с атавистическим устремлением итальянской торговли в страны Ближнего и Среднего Востока, уже видевшие в эпоху средневековья представителей итальянской промышленности и капитала, – все это вызвало к жизни, вместе с специальными, вновь возникшими учреждениями и сообществами, и специальные периодические издания: таков, напр., орган римского «Восточного Института» ежемесячник „Oriente Moderrio", выходящий с июня 1921 г.[17]); таково, например, недавно начавшее выходить триполитанское издание „Rivista della Tripolitania" или ежемесячник более общего характера „Rivista delle colonie e d'Oriente" (Болонья).

В заключение, подводя итоги, мы должны отметить, что значение итальянской ориенталистики заключается, главным образом, в ее раннем выступлении на академическое поприще, когда ближайшей задачей было прокладывание путей новым дисциплинам, когда приходилось открывать – в буквальном смысле слова! – некоторые из этих дисциплин. Вспомним, например, что итальянцам наука обязана первой вестью о санскрите. Именно, флорентийский купец Филиппо Сассетти, попавший в 1583 г. в Гоа (на Малабарском побережьи Индостана), имел возможность получить некоторые сведения о санскрите, которыми и поделился в своих «Письмах» (флор. изд. 1855 г.). Здесь он обращает внимание на бросившееся ему в глаза сходство санскритских слов с итальянскими; так, он сопоставлял итал. dio с санскритским deva – «бог», serpe с sarpa – «змея», а также формы итальянских и древнеиндийских числительных. Другой итальянец, римский патриций Пьетро делла Балле, совершивший в первой четверти XVII в. путешествие на Ближний и Средний Восток, в своих «Путешествиях» первый сообщил, в письме из Шираза от 21 окт. 1621 г., о древне-персидских (ахеменидских) клинообразных надписях и представил их небольшой образчик в виде нескольких точно скопированных строк. При этом, он высказал оправдавшееся впоследствии предположение, что направление клинообразных письмен было слева направо. Правда, еще ранее, в XV в., уже упомянутый венецианец Иосафат Барбаро, в своем «Путешествии» (венец, изд. 1543 г.) упоминает о персеполийских развалинах («Чихил-Минар»), но ничего, однако, не говорит о клинообразных надписях. Посетивший эти развалины тремя годами раньше Пьетро делла Балле кастильский посол Гарсиас де Сильва-и-Фигуероа, хотя и говорит о клинописных памятниках, но не приводит самих образчиков. Этот же Пьетро делла Балле, привезший с собой рукописи на восточных языках, является и автором турецкой грамматика (на итальянском) в 7 книгах, которая, кажется, продолжает еще оставаться в рукописи. (См. Ассемани „Bibliotheca Orientails", I, Romae, 1719, стр. 587 и след. – о рукописях П. делла Балле).

Итальянские востоковеды-пионеры не могли, конечно, не сознавать той высокой миссии, которая выпала на их долю. Только что упомянутый автор первой печатной санскритской грамматики Фра Паолино а-С.-Бартоломео, прежде чем поставить „Vale" в конце своего обращения „Ad Lectorem", с полным сознанием исполненного задания, восклицает: „Aditum aperui, ingredere et sequere". Но, «открытие входа» стоило нередко тяжелых испытаний и огромных трудов. Маджи, напр., прежде чем написать обе книги своих „Syntagmaton linguarum orientalium etc", провел в тяжелых условиях и непривычной для культурного итальянца обстановке более 20 лет в странах Переднего Востока. Прав, поэтому, Фра Паолино, когда он пишет: „Longa et aspera est via, sed magno et alacri animo facile conficitur, et improbus labor omnia vincit" (Vyacarana etc., p. XIX, изд. 1804).

Далее, в актив итальянскому востоковедению должно быть вписано близкое, непосредственное знакомство в Востоком и его представителями. Наконец, не менее важной является заслуга Италии в деле организации, в широком масштабе, преподавания восточных языков. Если в дополнение ко всему вышесказанному упомянем об усердном коллекционировании культурных богатств Востока, т. е. об обильных памятниках материальной культуры и рукописном фонде итальянских библиотек, как государственных, так и папских (Ватиканской, Амбросианской и др.), – фонде, который еще долго будет служить предметом изучения ориенталистов; если мы вспомним такие крупные силы предыдущих двух столетий (XVIII–XIX), которыми по праву может гордиться итальянский академический мир, как, напр., ученую семью сирийских маронитов Ассемани, в том числе префекта Ватиканской библиотеки, выдающегося сириолога Иосифа Симеона Ассемани (сконч.; в 1768 г.), приведших в известность, в монументальных каталогах, богатства Ватиканской, Медичео-Лавренцианской и других книгохранилищ; Горрезио – издателя и переводчика «Рамаяны» – одной из наиболее крупных и замечательных эпических поэм древней Индии; Амари – арабиста мировой известности; Анджело ди Губернатиса – индолога, мифолога, фольклориста и историка литературы; Пицци – известного ираниста и,

в частности, неоперсолога; И. Гвиди – крупного семитолога; Скиапарелли – египтолога; Нейрона – коптолога и т. д. – то этим мы обрисуем, в существенном, значение итальянской ориенталистики в прошлом.

Ближайшие перспективы итальянского востоковедения заключаются, во-первых, в условиях академизации изучения восточных языков и культур, разумея под этим, главным образом, систематизацию преподавания востоковедных дисциплин в высших учебных заведениях, пока все еще носящего случайный характер, благодаря распыленности по чрезвычайно многочисленным итальянским университетам, институтам и т. д. Об'единение в трех-четырех университетах научных сил, работающих в области ориенталистики в отдельных высших учебных заведениях, уже само по себе могло бы значительно содействовать большему успеху преподавания. Эта академизация, конечно, находится в тесной связи с академизацией итальянской высшей школы вообще, что является очередной социальной задачей Италии, к осуществлению которой уже приступлено. Впрочем, известный прогресс, в этом отношении, по сравнению с недавним прошлым, уже налицо: организованы специальные востоковедные школы, и основан ряд специальных научных органов, вполне удовлетворяющих современным требованиям методологии востоковедения.

Во-вторых, итальянское востоковедение получило, как уже было отмечено, в присоединенных к королевству северо-африканских колониальных территориях богатый не только этнолого-лингвистический (в виде живой речи туземцев, их быта, известных памятников словесности и т. д.), но и археологический материал, изучение которого, являющееся национальным долгом итальянской ориенталистики, послужит богатым и оригинальным вкладом в сокровищницу знаний. Этому собственному слову итальянской науки отводятся в настоящее время не только многие страницы старых академических журналов, но и ряд новых периодических изданий, о которых у нас уже была речь[18]).

---

[1] Как известно, эти знания старались приобретать не только профессиональные ученые, но и высшие чины администрации, руководившие делами Компании, как, напр. знаменитый в ее истории, обладавший значительными познаниями в восточных литературах, первый генерал-губернатор Британской Индии – Уоррен Гэстингс (сконч. в 1818 г.), особенно содействовавший возникновению бенгальского Азиатского Общества и обративший внимание ученого мира на литературные сокровища древней Индии, для ознакомления с которыми он так много сделал, содействуя сближению местных "пандитов" с европейцами.

[2] Срв. Guarmani –„Gli Italiani in Terra Santa". Bologna, 1852.

[3] Впервые о нем в печати упоминает о. Гр. Калемкарян в венском армянском журнале "Андес Амсорья", 1914, № I, стр. 17 и след.

[4] Так, в „Carteggi diplomatici (собрание дипломатической переписки) рук. отдела Barberini (в Bat. библ.) имеются, напр., "Lettere di alcuni P. P. Carraeliti e di un Agostino missionari in Persia dal 1624 al 1670". В римск. гос. публ. библ. Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele среди "Manoscritti Gesuitici" мы находим ряд бумаг, донесений и т. д., касающихся Персии и Турции; среди "Mss. Gessoriani" имеется записка о шахе Аббасе I и его сношениях с испанским королем Филиппом III. Среди "Fondi minori" – ряд материалов по языкам Индии и Персии и т. д.

[5] Срв., напр., новейшую работу F. Gilles de la Tourette – "L'Orient et les peintures de Venise". Paris, 1924.

[6] См., напр., в первой части гл. XVIII (по поводу постановки "Персидской невесты").

[7] Срв., между прочим, Коуниан–„Gli Armeni in Italia" (в "Bessarione", 1916, №3/4)

[8] См. его ценный этюд в "Oriente Moderno", I, p. 433. Обстоятельный разбор труда Маджи, с указанием как неудавшихся, так и удачно изложенных частей грузинской грамматики, к которой автор подходил со стороны латинской, см. у проф. А. Цагарели – "О грамматической литературе груз. языка" (СПб., 1873), стр. 46 и след.

[9] Срв. В. Эберман.– "Медицинская школа в Джундишапуре" ("Зап. коллегии востоковедов при Аз. Музее Р. А. Н.", I, стр. 48, подстр. прим. 3, с литературой предмета).

[10] См. акад. А. Крымский – “Арабская литература в очерках и образцах. I–III”. М. 1911 (“Подготовительное изд. для Трудов по Востоковедению, изд. Лазар. Инст. Вост. Яз.”, вып. 35-й, стр. 84).

[11] Срв. В. Эберман – “Медицинская школа в Джундишапуре” (“Зап. Коллегии востоковедов при Аз. Муз. Р. А. Н.”, т. I, стр. 72). Об арабских заимствованиях в итальянском, помимо общих этимологических словарей итальянского языка, см. специальную работу Rinaldi – “Le parole italiane derivate dall’arabo”, Napoli, 1906; относительно сицилийского наречия см. специальные указания у Meyer–Lİbke – “Einfİhrung in das Studium d. rom. Sprachwissenschaft” (2-te Aufl. Heidelberg, 1909), § 27. Срв. также P. Savj–Lopez “Le origini neolatine a cura del Prof. P. Guarnerio” (Milano, 1920, стр. 305 и след., с библиографией предмета).

[12] Срв., напр., O. Gabrieli – “Dante e 1’Oriente” (Bologna, 1921).

[13] Это та самая книга, которая приведена под неточным заглавием: “Albonesius. Alphabetum quadraginta linguarum. Papiae, 1539” в § XIV вводной статьи – “De fatis linguarum orientalium arabicae nimirum, persicae et turcicae commentatio” к известному “Арабо-персидско-турецкому словарю” Менинского (Вена, 1780).

[14] “Linguarum duodecim characteribus differentium Alphabetum, Introductio ac le gendi modus longe facillimus. G. Postelli diligentia” (1538).

[15] Причина сравнительно позднего возникновения в Италии специальных восточных или “азиатских” Обществ (Парижское “Азиатское Общество” возникло в 1822 г.) заключается, главным образом, в том обстоятельстве, что, на ряду с другими дисциплинами, востоковедение культивировалось в стенах многочисленных Академий, которые, начиная с XVI ст., густой сетью начали покрывать Италию.

[16] В этом отношении следует отметить специальные этюды по “берберологии” F. Beguinot, напр., посвященные этнолого-лингвистическому изучению берберов (в “Oriente Moderno”, т. I), обзору произведений берберской словесности (там же, т. II), или такие общие обзоры, как “Glistudi berberi dal 1919 al maggio 1922” (в “Riv. degli studi orient”. IX); труды C. Conti – Rossini по языкам, литературам, антологии и истории абиссинских земель (в тех же изданиях) и т. д.

[17] См. нашу библ. статью – “Новый итальянский востоковедный журнал” (“Новый Восток”, № 10–11).

[18] В области изучения колониального мира за последнее время сделано уже не мало. Достаточно беглого просмотра, например, одного каталога изданий итальянского министерства колоний, чтобы убедиться, насколько разносторонне ведется изучение африканских колониальных владений Италии. На ряду с чисто филологическими работами по грамматике и словарю, историко-археологическими разысканиями, этюдами по этнологии, юридическими исследованиями по местному праву – мы имеем труды по географии, естественной истории страны (минералы, флора, климатология и пр.), земледелию, вопросам орошения, скотоводству, рыболовству, торговле, промышленности и т. д. Картография колониальных владений также представлена значительным количеством изданий.

SUMMARIES

I.F. Chernikov

FROM THE HISTORY OF THE BEGINNING AND DEVELOPMENT OF TURKIC STUDIES IN UKRAINE BEFORE THE MIDDLE OF 30-S OF THE XX CENTURY

The author of this article emphasizes that the peaceful tendency in the Ukrainian and Turkish relations (XVI–XVIII centuries), which has often gained the upper hand, helped entirely to the origin and progress of turkology in Ukraine. In this context from XVI to XIX centuries there were visits to Ottoman empire of many Ukrainian pilgrim monks and merchants. The prominent travelers and writers who studied languages, culture and economy of Eastern and Mediterranean countries (especially Turkey) were Vasily Grigorovitch-Barsky (1701–1747) from Kyiv and physician Artem Rafalovitch (1816–1851) from Odessa. Oriental tunes resound in the poetry of Taras Shevchenko (1814–1861). These tunes are reflected also in a number of his paintings. Ivan Franko (1856–1916), Lesya Ukrainka (1871–1913), Mikhaylo Kotsyubinsky (1864–1913) displayed considerable interest for the Muslim peoples (Turks, Tartars, Iranians, Arabs) and their ancient culture. A great contribution to the development of Oriental studies (including Turkology) has been made by such educational and scholar centers as Kyiv-Mohilian Academy and Kyiv University, Lviv University, collegium and University in Kharkiv, Richelieu higher school and University in Odessa. The Ukrainian Academy of sciences (founded in November, 1918) and all-Ukrainian Association of orientalists (founded in January, 1926) have also played a considerable role for further progress of Turkic studies in Ukraine. The famous Ukrainian scholars-turkologists overwhelming majority of whom were repressed in 1930-s and 1940-s were: academician Agatangel Krymsky (1871–1942), professors: Andrij Kovalivsky (1895–1969), Taufik Kezma (1882–1958), Vasil Dubrovsky (1897–1966), Levko Velytchko (1879 –?), Tymofij Grunin (1898–1970), V. Summer (1885–1970) and others.

O.A. Bordilovska

SOCIAL STRATIFICATION OF HINDU-BUDDHIST HARSHA'S EMPIRE

The article is devoted to the central aspect of traditional society in India – social stratification, well known as varn-caste system. The variety of strata and main principals of social organisation are examined through the example of Harsha empire period – first half of VII century. Emperor Harsha was the last prominent Indian sovereign in the Hindu times. Some interesting historical sources devoted to his ruling give us the information about social life, religious atmosphere, culture and popular believes. It makes possible to understand the Hindu norms of the so-called "classical" Indian society.

O.B. Bubenok

MONGOLS' POLICY TOWARDS GOLDEN HORDE ALANS

The article is dedicated to definition of the Alans' place and role in establishing and progress of the Mongol Empire and its component parts. Information of narrative sources allowed to make the conclusion that the Mongols could not set up their own army and accomplish conquests without participation of the conquered peoples. Alans conquered by the Djughids in the Northern Caucasus were recommitted to the Emperor Khubilay army and assisted in conquering Southern China. As a result several units of the Emperor Guard were formed of the Alans and they achieved high socio-economic status in the Far East. Socio-economic status of Alans in the Golden Orda was lower in spite of that they presented a regular reinforcement for the Golden Orda army, executed control over trade etc. The reason lays in the fact that according to the clauses of the Chinghiz Khan Yassa sedentary population, to whom Alans belonged, should always occupy social position, lower than that of the nomads.

Yu.Yu. Zavhorodniy

THE CORPUS OF THE UKRAINIAN TRANSLATIONS OF SANSKRIT TEXTS

The article covers the problem of the translation from Sanskrit into Ukrainian (1870–1920). This is the first attempt to systemise the corpus of these translations. The results are presented as a database containing the following information: 1. Translator's name; 2. The title of the Sanskrit text, with the numeration of each Sanskrit fragment as far as possible; 3. Language from which the Ukrainian translation was made; 4. The date and place of the first publication of the Ukrainian translation; 5. Additional comments.

A.L. Zelinskiy

IMPLEMENTATION OF THE ROYAL CULT IN PTOLEMAIC EGYPT: PURPOSE, DYNAMIC, AND RESULTS

Ptolemaic royal cult became in Hellenistic Egypt state-wide after the legitimisation of the Lagids' power in the country. Hence it's purpose could not lay in such legitimisation, but rather in fostering of the process of transformation of Greek immigrants into the subjects of Eastern absolute monarchy. The dynamic of further development of dynastic cult points to this as well, in spite of temporary prevailing of Hellenic elements in it. In the end, Greek immigrants adopted the royal cult in its Egyptian variant, which

could not but increase phsychological distance between the royal house and Greek and Macedonian part of the population.

I.S. Pecheniuk

MAKING OF CLOSE COMBAT WEAPON BY THE SALTOVO-MAYATSKA CULTURE POPULATION (BATTLE KNIFE, DAGGER, SABRE)

The article is dedicated to the arm handicraft of the Khazar kaganate artisans. The author examined the level of development of ferrous metallurgy in the forest-steppe zone of Eastern Europe in 7–10 centuries A.D. As a result, the following conclusion has been made: a high level of metallurgy and arm handcraft in the Khazar kaganate allowed to produce a sufficient number of weapons for the needs of Khazarian army.

L.D. Pritsak

THE FIRST ATTEMPT OF THE ZAPOROZHIAN HOST TO CONCLUDE A TREATY WITH THE OTTOMAN EMPIRE (JULY 1648)

The first attempt to conclude a treaty with the Ottoman Porte was made by Bohdan Khmelnytskyi after his great victory over the Polish King in June-July 1648. The general gist of the treaty is to be found in the writings of the Ottoman historian Naçûè Tarîkh (1617–1703) and in the Ottoman-Cossack maritime convention of July 1648, which came to us in a Polish version.

Due to the subsequent Janizary Revolution in Istanbul (August 8, 1648) Sultan Ibrahim was arrested and strangled and the treaty was not ratified.

O.O. Romanova

THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF ANCIENT EGYPT STUDIES IN UKRAINE

The article considers the firsts attempts of founding the Ancient Egypt studies in Ukraine and presents a brief ‘life and deeds’ essay about the Egyptologists who developed their research activities in Ukraine.

A.E. Svetlov

MILITARY HISTORY AND WAR AFFAIR OF THE MEDIEVAL NOMADS OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE 6-TH – 12-TH CENTURIES A.D.

The research is based on the analysis of data of the medieval written sources concerning the military history of the Nomads. The author made the following conclusions: 1) the political situation was intricate in the Black Sea steppes in 6–12 centuries A.D.; 2) in Middle Ages military conflicts between the Nomads happened rarer than at Ancient times; 3) the military tactics of Nomads is based not only on the collective co-operation, but also on the individual actions; 4) the Medieval Nomads could take fortresses. Thus, the war affair of Black Sea Nomads was similar one of other Nomads of Eurasian steppes.

O.O. Tortika

WAR AFFAIR OF THE PROTOBULGARIAN TRIBES OF EASTERN EUROPE AT PRE-KHAZARIAN TIME (5-7 CENTURIES A.D.)

According to the results of analysis of Medieval narrative sources data the author of article made the following conclusions: 1) Kubrath’s army was formed according to the division of people into several administrative units; 2) number of Protobulgarian army was not more than 12 000 warriors; 3) Protobulgarian strategic and tactical modes were manoeuvrable and sudden; 4) Protobulgarian army consisted mainly of the light horse troops armed with bows and sabres. Thus, arm affairs of the Protobulgarian tribes of Eastern Europe and other Medieval Nomads of Eurasia were similar.

O.O. Chuvpylo

INTERNATIONAL ISSUES IN ACTIVITIES OF THE INDIAN NATIONAL CONGRESS (1914–1929)

This article shows the Indian National Congress reaction towards international affairs through resolutions and speeches, statements and writings of its leaders. It traces the origins of Indian foreign policy between 1914 and 1929, when its foundations had already been laid by the INC in course of the struggle for independence. Considerable attention is paid to birth of an independent world outlook, first formal resolutions on foreign policy, support for the struggles for freedom in Asian and African countries, talk of an Asian federation, Nehru’s participation in the Congress of Oppressed Nationalities held at Brussels in February 1927, views on the Kellogg Pact and Indo-Soviet relations.

Z.K. Alieva

HE WENT THROUGH THE HEART OF A. KRYMSKY

The article covers the history of UkrainianAzerbaijani relations since ancient times. Having investigated the legacy of A. Krymsky in the realm of the Azerbaijani language and literature, the author defined a number of topics that appeared in Ukrainian literature as well. The article is based on the monograph by A. Krymsky ‘Nizami and His Epoch’ which was published in 1980 in Baku on the grounds of the Ukrainian scholar’s archive from the Institute of manuscripts of V. Vernadsky Central Scientific Library of the NAS of Ukraine.

V.A. Bushakov

LOCALIZATION AND CHRONOLOGIZATION OF GEOGRAPHICAL OBJECTS IN THE HISTORICAL TOPONYMY OF CRIMEA

The oriented toponyms mean the names of geographical objects in which position of one geographical object relative to another or position of two or more of homogeneous geographical objects relative to each other are designated. Nomination of geographical objects in the Crimean historical toponymy uses orientation to the four cardinal points and by the local signs indicating correlation of the objects in altitude (upper – middle – low) and in placing (front - middle – back, internal, opposite). Settlements with the identical names can differentiate in relative time of appearance (old – new) and size (large – small, numerous – not numerous).

Nomads always formed auls and kishlaks by the tribal principle. In transition to the settled way of life all settlements founded by the representatives of one tribal group kept its name or they were named after the founder. Identical ethno- and genooeconyms differentiate by topographical attributes that localise the settlements by the corresponding orographic or hydrographical objects.

A productive tool of distinction of villages with the identical names is a relative amount of their inhabitants determined with the pairs of adjectives **bİyİk, ulu, İyken** "large" – **kİöİk**, **kiökine** "small", **kĖp** "much; numerous" – **az** (**azĆana**) "small; not numerous", by the adjective "large" and the diminutive affix **cčq** (**-cik, -öčq, -öik**). Villages with the identical names can differentiate also in a chronological plan by the attributes "new" or "old" (**yaĒč, yeĒi, yaĒ, caĒ** "new" – **eski** "old") that specify relative time of their establishment. The series **ilgeri** – **orta - sčrtqč** and **aĩaĆč, tĖben** – **orta** – **yuqarč** do not orient villages to the four cardinal points but to the rivers or valleys all the Crimean villages are located on.

В.С. Рибалкін

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА АЛ-ХАЛІЛА ІБН АХМАДА (719–791)

Тривалий час першим арабським граматистом, праця якого збереглася, вважався Сібавайгі (пом. 796). З урахуванням теоретичних надбань ал-Халіла ібн Ахмада, учителя Сібавайгі, автор статті пропонує змістити дату „офіційного" зародження арабської лінгвістичної думки приблизно на півстоліття раніше. У тісному інтегрованому взаємозв'язку аналізуються чотири мовознавчі трактати ал-Халіла – передмова до його словника „Книга літери 'айн", „Сукупності синтаксису", „Книга літер" та „Граматична касида". Останній твір, на думку автора, є версифікованою версією „Сукупностей синтаксису", а ключовим концептом обох виступає теорія керування в арабському реченні. Водночас ал-Халіл започаткував новий жанр – віршований виклад граматичних положень, – який досяг піку популярності лише через пів тисячоліття, зокрема в знаменитому трактаті Ібн Маліка (пом. 1274) "'Алфіййа" ("Поема в тисячу віршів").

Різнобічний і тривалий вплив теоретичної спадщини ал-Халіла на розвиток арабської граматичної думки у статті проілюстровано на прикладі поняття вживаності та невживаності певних комбінацій арабських літер, які складають структуру кореня. Показано роль лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, які формували уявлення арабських філологів щодо надання переваг одним лексико-граматичним утворенням перед іншими. Вперше на конкретних прикладах доведено, що багато ідей, розроблених ал-Халілом, згодом знайшли розвиток у працях Ібн Джінні (пом. 1002).

V.I. Ryzhykh

ABOUT REGULARITY OF IRREGULAR ARABIC VERBS

They're many of verbs in Arabic, which are considered in Soviet and then in Ukrainian Arabic philology as irregular, but they are conjugated as regular. Based on the classification of verbs in Arabic and the situation formed in other languages, the author proposes to exclude them from the conception of irregular verbs. The author determinates these kinds of verbs and substantiates the reasons of its regularity.

F. Turanly

THE PROGRESS OF THE TURKISH SCRIPT IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

The article deals with the main phases of the development of the Ottoman-Turkish Paleography. This is accounted for by the needs to study the Grammar of the Ottoman language, in particular its phonetic features and different spelling systems. There are also considered special points of the grammar of the above writing system that arose under the influence of the Persian and Arabic Languages.

The article is added by an example of a 17th-century "a§´ënÎ" writing which achieved its perfection in the 18th century. By using this archives document as an example, there has been convincingly demonstrated the special style of writing diplomatic letters at those times.

O.O. Khamray

CONNECTION OF THE CASE SYSTEM IN ARABIC TO DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN SUBJECT AND OBJECT

The main idea of proposed article is to investigate the traces of domination of non-nominative (mainly active and ergative) semantic determinants in languages-ancestors of the Arabic in its case system. According to author's opinion, the majority of occurrences of deviation from the actual norm of nominative declination in modern Arabic are due to the application of different semantic determinants in the past.

НАШІ АВТОРИ

Алієва Заміна Керім-кизи – викладач Інституту філології Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Борділовська О.А. – канд. істор. наук, науков. співроб. Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, науков. співроб. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Бубенок О.Б. – канд. істор. наук, ст. науков. співроб., заст. директора Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Бушаков В.А. – канд. філолог. наук, ст. наук. співроб. Інституту сходознавства ім А. Кримського НАН України.

Зелінський А.Л. – мол. науков. співроб. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Завгородній Ю.Ю. – канд. філософськ. наук, доц. кафедри філософії та релігієзнавства національного університету "Києво-Могилянська Академія".

Пріцак Л.Д. – канд. істор. наук., м. Велслі, США.

Печенюк І.С. – п/полковник, ад'юнкт кафедри історії Військового Гуманітарного Інституту Національної Академії оборони України.

Рижих В.І. – ст. викл. кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського Національного університету ім. І. Мечникова.

Романова О.О. – канд. іст. наук, науков. співроб. відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Рибалкін В.С. – докт. філологічн. наук, завідувач відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Свєтлов О.Є. – п/полковник, старший викладач кафедри Військового Інституту ракетних військ та артилерії ім. Б. Хмельницького Сумського державного університету.

Хамрай О.О. – канд. філолог. наук, ст. наук. співроб. відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Тортіка О.О. – канд. іст. наук, докторант Харківської національної Академії культури.

Чувпило О.О. – докт. істор. наук, професор, зав. кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Черніков І.Ф. – докт. іст. наук, головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Фархад Туранли – канд. іст. наук, доц. кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.